

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (498)
ТРАВЕНЬ-ЧЕРВЕНЬ
2011

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Льобомир Винар (Кент, США), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ),
В.М.Литвин (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ),
П.С.Сохань (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ),
П.Т.Тронько (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора,
відпов. за випуск), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*,
Р.Я.Пиріг, *О.П.Реєнт* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. голов-
ного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*,
В.П.Троцинський, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*,
д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Редактори:
С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*,
О.М.Квітка, *В.І.Кузнецов*

Обкладинка:
Н.О.Горбань

Коректор:
Н.Ю.Мельник

Електронна версія:
О.В.Жданович
www.history.org.ua

Підписано до друку 2.06.2011 р.
Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 800 прим. Зам. №188

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
“Дієз-продукт”. Свідоцтво ДК №546 від
31.07.2001 р. Адреса: вул. Авіаконструктора
Антонова, 5, офіс 617, Київ, Україна, 03186
Телефон/факс: +380 (44) 248-28-30, елект-
ронна пошта: diez94@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14. XII.1993 р.

Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видав-
ництво «Вперед»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National
Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of
the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380(44)278-52-34,
fax +380(44)279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

КОТЛЯР М.Ф. Князі-ізгої та удільна роздробленість на Русі	4
ВОЛОЩУК М.М. (<i>Івано-Франківськ</i>) До питання східнослов'янського походження Петра Петуні	21
САС П.М. Коли народився Петро Конашевич-Сагайдачний?	36
КОГУТ ЗЕНОН (<i>Едмонтон, Канада</i>) Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І.Самойловича	50
КОНИК Ю.О. (<i>Херсон</i>) Складання генеральних карт і планів як напрямок діяльності губернської межової служби Півдня України в останній третині XVIII – першій третині XIX ст.	74
НІКОЛАЄВА Т.М. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) . . .	95
ЖВАНКО Л.М. (<i>Харків</i>) Нормативно-правова база та органи соціальної опіки біженців Першої світової війни за доби Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) . . .	108
ПАНИЧ О.І. (<i>Донецьк</i>) Міф про баптистів у радянському суспільстві 1950–1980-х рр.: марновірство і пропаганда	123
АГАПОВ В.Л. (<i>Донецьк</i>) Шахтарські колективи радянської України й органи влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р.	143

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В. Періодизація вітчизняної історії у працях Інституту історії України НАНУ . . .	161
ПАПАКІН Г.В. Українське історичне інституцієзнавство: специфіка науки, джерельна база . . .	174
ФЕДУРЮК Я.О. Східноєвропейська політична криза середини XVII ст. в історіографії	191

РЕЦЕНЗІЇ

КАТRENKO А.М. І.М.Петренко. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.	204
--	-----

КНИШ Г.М. (<i>Дніпропетровськ</i>) В.Ф.Солдатенко. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т.ІІІ: Рік 1919.	209
ВЕДЕНЄЄВ Д.В. Партизанська війна на Україні. Щоденники командирів партизанських загонів та з'єднань. 1941–1944	213

ХРОНІКА

ГУЗЕНКО Ю.І. (<i>Миколаїв</i>) І Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання» . . .	217
ДУБИК М.Г. Х Міжнародна наукова конференція «Білорусія й Німеччина: істо- рія та сучасність»	219

ЮВІЛЕЇ

ВЕЛИКОЧИЙ В.С., КУГУТЯК М.В., РАЙКІВСЬКИЙ І.Я. (<i>Івано-Франківськ</i>) До 90-річчя доктора історичних наук, професора О.Ю.Карпенка	221
ВЕРСТЮК В.Ф. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Р.Я.Пирога	224
ЛИТВИН М.Р. (<i>Львів</i>) До 60-річчя доктора історичних наук, професора Л.В.Войтовича	230
РЕСНТ О.П. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.М.Лебеденка	232
НОВІ НАДХОДЖЕННЯ до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	235

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **UHC@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

М.Ф.КОТЛЯР*

КНЯЗІ-ІЗГОЇ ТА УДІЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ НА РУСІ

В історичній літературі князями-ізгоями називають членів дому Рюриковичів, котрі або втратили свої волості, або були обділені землею старшими князями, своїми дядьками. На думку автора статті, боротьба ізгоїв за «отчини» – батьківські землі, які вони прагнули одержати у спадщину, була однією з причин настання удільної роздробленості на Русі.

У статті йтиметься про отчинне успадкування землі та іншого майна у середовищі давньоруських феодалів: князів, бояр і верхівки дружинників. На мій погляд, ідея отчини й упровадження її в життя князями Рюриковичами були могутнім стимулом у соціальному житті й державному будівництві Давньої Русі, починаючи з 1060–1070-х рр. Та на перших порах змагання за отчини мало спорадичний характер, увійшовши до практики міжкнязівських відносин лише з кінця 1070-х рр.

Відстоювання отчинного порядку успадкування землі й рухомого майна було однією з найважливіших причин настання удільної чи феодальної роздробленості. На думку авторитетів історичної науки М.М.Тихомирова, Б.О.Рібакова, Л.В.Черепніна, В.Т.Пашута роздробленість стала наслідком виникнення і розвитку феодальних відносин у суспільстві. Вона визрівала в його надрах не одне десятиліття завдяки соціально-економічній еволюції на всій території країни, у землях і князівствах¹.

У Київській землі (великокнязівському домені), Чернігівському, Ростово-Суздальському, Тверському, Галицькому, Волинському, Смоленському та інших князівствах протягом XI–XII ст. народилась і виросла земельна знать, спочатку, певно, князівська. Вотчинники-феодалі, князі й великі та сильні бояри сиділи в укріплених садибах, а то й у справжніх замках, мали власні збройні загони. Невипадково настання роздробленості збіглося у часі з початком активної (в багатьох випадках збройної) участі бояр-землевласників

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Див.: Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – Москва, 1964. – С.145–157; Пашута В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965; Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // Исторические записки. – 1972. – №89.

у соціальному й політичному житті держави. Вотчинники, особливо у віддалених від південних степів землях, перестають бути зацікавленими в загальноруських походах проти ворога, насамперед половців, оскільки, не вступаючи у ризиковані військові акції, одержували гарантовану і постійну ренту від феодально залежного населення. Окремі землі й князівства напередодні настання роздробленості настільки вирости і зміцніли, що київський осередок влади з великим князем на чолі почав заважати їм у проведенні власної внутрішньої та зовнішньої політики².

У 1140-х рр. князі Рюриковичі прагнуть пустити коріння на місцях, у землях і князівствах, обзавестися земельними володіннями, яких раніше вони не мали. Багато хто з них бажав передавати свої столи та волості у спадщину дітям й онукам, порушуючи традиційний порядок «лествичного восхожденія». А з 1060-х рр. князі-ізгої починають робити спроби відстояти й запровадити отчинний принцип заміщення княжих столів.

Саме поняття «отчини», згідно з моїми спостереженнями над літописами, з'являється вперше в «Повісті временних літ» у значенні спадкового княжого володіння лише під 1097 р. у викладі постанови відомого Любецького з'їзду князів про розподіл волостей у державі³. Але факти відстоювання отчини (без використання самого терміна) зафіксовано «Повістю» вже із середини 1060-х рр.

Напевно аж ніяк не випадково поняття «отчини» з'являється на сторінках літописів лише наприкінці XI ст. У той час на Русі зароджується індивідуальне велике землеволодіння – князівське, боярське. Його природа була різною. Та й за змістом і характером вони багато у чому суперечили одне одному. Але різниця поміж ними виникла лише тоді, коли у суспільну правосвідомість почало входити уявлення про приватне землеволодіння. На мою думку, це сталося в кінці X – на початку XI ст.⁴ Далі князівське й боярське землеволодіння оформлюється звичаєвим правом (протягом XI–XII ст.). Суперечливість уявлень про землеволодіння різних соціальних прошарків і обумовлювала відмінну мотивацію та поведінку князів і бояр у суспільно-політичному й економічному житті.

Правове регулювання земельних відносин на Русі довгий час було відсутнє, навіть серед Рюриковичів. Надії заволодіти волостями серед молодшого покоління князів були, мабуть, породжені «рядом» (заповітом) Ярослава Володимировича 1054 р. і його втіленням у життя. Наведу витяг із короткого тексту «ряду», відбитого в «Повісті временних літ»: «Се же поручаю в себе место столъ старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Къевъ; [...] а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду – Переяславль, а Игорю – Володимеръ, а Вячеславу – Смоленскъ»⁵. Новгородський перший літопис

² Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.505.

³ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С.Лихачёва. – Санкт-Петербург, 1999. – С.110.

⁴ Котляр Н.Ф. К истории возникновения нормы частного землеустройства в обычном праве Руси // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. Однак саме поняття «отчинь» народиться набагато пізніше.

⁵ Повесть временных лет. – С.70.

молодшого ізводу й кілька пізніших літописних ізводів конкретизують цю скупку картину розподілу Русі між Ярославичами: «И разделиша землю: и взя вятшии Изяславъ – Киевъ и Новгород, и ины города многы Киевьскыя въ пределехъ; а Святославъ – Черниговъ и всю страну въсточную и до Мурома, а Всеволодъ – Переяславль, Ростовъ, Суждаль, Белоозеро, Поволжье»⁶.

Учені по-різному поставилися до процитованих слів Новгородського першого літопису⁷ – джерела загалом солідного й авторитетного. Наприклад, О.Є.Пресняков зі скепсисом⁸, натомість М.С.Грушевський – із повною довірою⁹. Здається, ближчим до істини був саме останній, тому що розподіл держави серед Ярославичів відбився в пізніших літописах, а також у «Повчанні» Володимира Мономаха. Виглядають правдоподібними звістки деяких літописів, наприклад Софійського першого й Воскресенського, про перехід Новгорода під владу Ізяслава ще за життя батька, напевне незабаром після смерті у цьому місті старшого Ярославича – Володимира (1052 р.). Повідавши про хворобу Ярослава Володимировича під 1054 р., літописець зауважив: «Изяславу суцу тогда въ Новгороде»¹⁰. Здається, ця звістка заслуговує на довіру. Імовірно, київський государ доручив старшому синові наглядати за віддаленим від стольного граду Новгородом, адже сепаратистські тенденції тамтешньої верхівки давалися взнаки мало не від об'єднання давньоруських Півночі й Півдня наприкінці IX ст.

У «ряді» Ярослава було закріплено давній порядок заміщення столів – «лествичного восхождения», від одного брата до наступного за віком, що виходить із розповіді Нестора про останні місяці життя Всеволода, котрий посідав київський стіл із 1078 до 1093 рр.¹¹ Для тодішнього покоління старших Ярославичів це виглядало природним. Однак у документі не було згадано ще одного Ярославича – Ростислава, сина Володимира. Йому не дісталось нічого з батьківського спадку, та й не могло, мабуть, дістатися, адже він випадав із принципу наслідування, відстоюваного Ярославом Володимировичем. Проте існують усе ж такі підстави припускати, що Ростислав, син старшого Ярославича – Володимира, котрого на 1054 р. уже не було серед живих, міг одержати від діда якісь волості, чомусь не згадані в тому «ряді».

Під 1060 р. літописець лаконічно відзначив: «Преставися Игорьъ, сынъ Ярославль»¹². Пізніші літописи додають до цих слів, що Ізяслав, Святослав і Всеволод розділили його Смоленську волость на три частини¹³. А тим часом Ігор залишив по собі двох синів, але дядьки не дали їм нічого з батькової

⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.469.

⁷ Ця стаття вміщена в рукописі Археографічної комісії перед Комісійним списком Новгородського першого літопису.

⁸ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. – Москва, 1993. – С.35–41 (вперше опубліковано в 1909 р.).

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Л., 1905. – С.46, 62 та ін.

¹⁰ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856. – С.333.

¹¹ Повесть временных лет. – С.91.

¹² Там же. – С.71.

¹³ Див., напр.: ПСРЛ. – Т.15: Тверская летопись. – Санкт-Петербург, 1863. – Стб.153.

волості (чи якої-небудь іншої), перетворивши княжичів на безземельних князів-ізгоїв. Трьома роками раніше вони так само вчинили з єдиним сином померлого В'ячеслава – Борисом. Усе це посіяло зерна великих усобиць у державі, що проросли двома десятиріччями пізніше.

У статті 1064 р. Нестор умістив досі загадкове повідомлення: «Бежа Ростиславъ Тмутороканю, сынъ Володимеръ, внукъ Ярославль, и с нимъ бежа Порей и Вышата, сынъ Остромиръ, воеводы Новгородского. И пришедь, выгна Глеба¹⁴ изъ Тмуторокана, а самъ седе в него место»¹⁵. До слова «бежа» Никонівський, Тверський і деякі інші пізні ізводи додають: «изъ Новагорода»¹⁶. Слідом за В.М.Татищевим С.М.Соловйов твердив, ніби Ростислав «побіг» на південь із Волині¹⁷, та навряд чи старші Ярославичі могли раніше віддати йому цю важливу для консолідації держави землю і випустити її з рук. М.С.Грушевський висловив здогадку, що уточнення «из Новагорода» з'явилося у пізніших ізводах завдяки тому, що разом із Ростиславом до Тмуторокані попрямував і Вишата, син новгородського посадника Остромира¹⁸. Додам до цього, що Порей був київським воеводою, а Вишата ще 1043 р. ходив разом із Володимиром Ярославичем у похід на греків¹⁹. Однак це не може бути аргументом на користь думки щодо втечі Ростислава на південь із Києва.

Зате начебто слухним виглядає припущення того ж М.С.Грушевського, згідно з яким Ростислав Володимирович одержав за «рядом» територію майбутньої Галицької землі (Перемишльську, Теробовльську і Звенигородську волості) і був потім вигнаний звідти дядьками. Адже цей онук Ярослава на час передсмертної хвороби діда був уже дорослим княжичем, і Ярославу, можна думати, довелося дати йому волость, що могло статися між 1052 і 1054 рр. Історик узяв до уваги ту обставину, що за рішенням Любецького князівського з'їзду 1097 р. Перемишль і Теробовль були закріплені за Володарем і Васильком Ростиславичами як надання Всеволода Ярославича²⁰. Але тоді навщо було б Ростиславу Володимировичу 1064 р. залишати престижний волинський стіл задля закутної, оточеної половцями Тмуторокані, де, до того ж, сидів син Святослава Ярославича – Гліб?

На Любецькому з'їзді був визнаний отчинний принцип володіння землями, тому природним буде думати, що Ростиславичі добивалися там закріплення за ними отчини й таки одержали її. В історіографії домінує думка, за якою близько 1084 р. Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі одержали від Всеволода Ярославича батьківські волості, що пізніше стали складовими частинами новоутвореного Галицького князівства Володимирка

¹⁴ Сына Святослава Ярославича.

¹⁵ Повесть временных лет. – С.71.

¹⁶ ПСРЛ. – Т.7: Патриаршая или Никоновская летопись. – Москва, 1862. – С.93; Тверская летопись. – Стб.154.

¹⁷ Див. розбір різних думок учених Д.С.Лихачовим у кн.: Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.492–493.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.53.

¹⁹ Повесть временных лет. – С.67, 85, 492.

²⁰ Там же. – С.110.

Володаревича²¹. Можливо, Всеволоду Ярославичу спало на думку узаконити володіння Ростиславичів. Зовсім по-іншому сталося з їхнім батьком, котрий зробився першим на Русі князем-ізгоем (що втратив волость або не мав її).

Ростислав Володимирович у 1064 р. вирішив зі зброєю в руках відстоювати своє право на волость. Мабуть він усе ж таки нічого не одержав від діда Ярослава. Із невідомих причин він не намілювався відвойовувати західноруські землі й зазіхнув на Тмуторокань, яка, згідно з «рядом» 1054 р., належала Святославу Ярославичу та його дітям. Коли Ростислав у 1064 р. вигнав із Тмуторокані Святославова сина Гліба, то наступного року батько повернув його на стіл. Але як тільки Святослав повернувся до свого Чернігова, Ростислав знову вигнав Гліба й утвердився в Тмуторокані. А в лютому 1066 р. його отруїв візантійський котопан (намісник) Херсона²². Літописець пояснює цю подію боязню греків надмірного посилення Ростислава, що встиг проявити себе сильним і владним князем, який збирав данини з касогів та інших народів²³. Цілком імовірним виглядає вбивство херсонським котопаном Ростислава за намовою Святослава Ярославича, який бажав повернути місто собі та своїм синам. Далі ми бачимо в Тмуторокані синів Святослава – Романа й Олега.

Тим часом підросли й «умножилися» княжичі-ізгої. У 1073 р., порушивши родовий порядок заміщення київського столу, Святослав Ярославич усунув старшого брата Ізяслава і сів на його місце. Ізяславові довелося втікати за кордон. А Святослав зосередив під своєю владою Київську (великокнязівський домен), Чернігівську, Сіверську, Муромську, Новгородську й Псковську землі, а також Поволжя та Тмуторокань. За розмірами володінь, матеріальними ресурсами і військовою могутністю він рішуче переважав свого брата Всеволода і керував новим дуумвіратом, що виник радше *de facto*, ніж шляхом укладання відповідної угоди між братами.

Джерела, насамперед «Повість временних літ», скупо висвітлюють недовге (менше чотирьох років) перебування Святослава Ярославича на київському столі. І все ж таки літопис створює враження того, що він намагався усунути Всеволода від керівництва державою. Існують підстави погодитися з думкою М.С.Грушевського: «Зробивши такий сильний крок по дорозі до єдиновласти, й усунувши одного брата, Святослав ледве щоб мав охоту заспокоїтися на тім. Та поки він мав небезпечного противника в особі Ізяслава, а нім з ним упорався, смерть заскочила його, – занадто скоро, аби він міг показати свої плани»²⁴.

Кончина Святослава у кінці грудня 1076 р. блискавично перетворила його дев'ятьох (!) синів із могутніх спадкоємців київського престолу на безправних ізгоїв, адже джерела не дають підстав думати, нібито хоч хто-небудь із них одержав від Ізяслава чи Всеволода бодай незначні волості.

²¹ Див., напр.: Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.68.

²² Повесть временных лет. – С.72.

²³ Там же.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.62.

Як виходить із літопису, особливо гостро переживав своє соціальне падіння один зі старших Святославичів – Олег. Він одним із перших серед покоління ізгоїв кінця 1070-х рр. узявся за зброю, при тому виступивши не проти рівного собі, а проти самого великого князя київського.

Утім трохи раніше цим нелегким шляхом рушив син В'ячеслава Ярославича – Борис. Навесні 1077 р. він скористався відсутністю в Києві Всеволода (той подався на Волинь назустріч братові Ізяславу, котрий повертався з Польщі) і сміливим «ізъездом» раптово заволодів Черніговом. Щоправда він зміг утриматися в місті лише вісім днів (з 4 по 12 травня) і змушений був тікати до Тмуторокані, де сидів інший ізгой, старший син Святослава Ярославича – Роман²⁵. Це стало початком масштабної боротьби ізгоїв проти Всеволода Ярославича, що розгорнулася наступного, 1078 р., а притулком для них стала відрізана від Русі половецьким степом Тмуторокань.

Того ж року до Всеволода, який сидів на чернігівському столі, раптово прийшов Олег Святославич, котрий, за волею Ізяслава Ярославича, втратив Володимир-Волинський. Можна припустити, що Олег вимагав для себе волості – якщо не Чернігова, то якихось міст у Чернігово-Сіверській землі, як виходить із розвитку подій. Немає сумніву в тому, що він керувався отчинним правом: ця земля належала його батькові. Та замість задоволення його вимог Всеволод разом із сином Мономахом ... пригостили його обідом! Ображений Олег попрямував уторованим Ростиславом Володимировичем і Борисом В'ячеславичем шляхом із Чернігова до Тмуторокані. Там він об'єднався з Борисом²⁶.

Енергійно діючі, змовники намагалися повернути собі отчини: Олег – Чернігово-Сіверську, а Борис – Смоленську землі. У своїй боротьбі за волості вони не зупинилися перед доти нечуваним аморальним учинком, залучивши до участі в міжкнязівському змаганні ворогів Русі – половецьких ханів. Не доводиться сумніватися, що скоєне ними справило гнітюче враження на суспільство. Під 1078 р. Нестор емоційно повідав про цю моторошну подію: «Приведе Олегъ и Борисъ поганья на Русьскую землю [...]. И победиша половци Русь, и мнози убъени быша ту [...]. Олегъ же и Борисъ придоста Чернигову, мняще одолевше, а земле Русьскей много зло створше, проливше кровь хрестьяньску, ея же крове взищеть Богъ от руку ею, и ответъ дати има за погубленна душа хрестьяньскъ»²⁷.

І в наступні роки Олег Святославич неодноразово наводитиме половецьких ханів на Русь. Спливе понад сто років, і безіменний співець «Слова о полку Ігоревім» пристрасно засудить Олега, давши йому влучне і красномовне прізвисько «Гориславич»: «Тъ бо Олегъ мечемь крамолу коваше / и стрелы по земле сееше [...] / Тогда, при Олзе Гориславличи / сеяшеться и растяшеть усобицами, / погибашеть жизнь Даждьбожа внука; в княжихъ крамолахъ веци человекомь скратишась. / Тогда по Руской земле ретко

²⁵ Повесть временных лет. – С.85.

²⁶ Там же. – С.85, 102. Літописець підкреслив, що Олег утік від Всеволода.

²⁷ Повесть временных лет. – С.85.

ратаеве кикахуть, / но часто врани граяхуть, / трушиа себе деляче, / а галичи свою речь говорахуть, / хотять полетети на уедие»²⁸.

Спочатку Олег і Борис із половецькою ордою, що становила головну силу їхнього війська, розбили дружину Всеволода і захопили Чернігів. Тоді Всеволод звернувся по допомогу до старшого брата Ізяслава, який нещодавно повернувся на київський стіл. З жовтня 1078 р. вони спільними зусиллями розгромили ізгоїв у кривавій битві на Нежатиній Ниві поблизу Чернігова. Тоді загинули великий князь київський Ізяслав і Борис. Олег зі жменькою дружинників пішов до Тмуторокані й на деякий час принишк, а Всеволод Ярославич сів на київському столі²⁹. Так завершився другий акт драми, що повідала про халепи князів-ізгоїв на тернистому шляху до оволодіння батьківським спадком.

Третій її акт прийшовся на князювання в Києві Всеволода Ярославича (1078–1093 рр.), котрий щодо ізгоїв спочатку діяв швидко і рішуче. Він одразу «посади сына своего Володимера Чернигове, а Ярополка – Володимери, придавъ ему Туровъ»³⁰. Ці дії були спрямовані насамперед проти Олега Святославича. Нагадаю, що раніше Олег сидів у Володимирі-Волинському і зазіхав на Чернігів. А в Турові один час княжив батько Ярополка – Ізяслав. Наступного року Всеволод на чолі війська зупинив біля дніпровської фортеці Воїня брата Олега – Романа, котрий претендував на волость у Чернігово-Сіверській землі. Потім біля Переяславля Руського Всеволод «створи миръ с половци», приведеними Романом. Смерть Романа від рук тих самих половців на зворотному шляху до Тмуторокані навряд чи була випадковою. Нестор зі смутком відзначив: «Суть кости его (Романа – М.К.) и доселе лежаче тамо»³¹.

Владну руку київського государя (радше його співправителя і сина Володимира Мономаха) можна побачити і в іншому повідомленні «Повісті временних літ» того ж самого 1079 р.: «А Ольга [Святославича] емше козаре и поточиша за море Цесарюграду. Всеволодъ же посади посадника Ратибора Тмуторокани»³². Загибель Романа і заслання бунтівного Олега до Візантії можна пов'язати з політикою Всеволода, спрямованою на придушення ізгоїв, так само, як і посадження київського посадника у тмутороканському анклаві.

Утім літописна звістка 1081 р. дещо суперечить думці про самовладну політику Всеволода Ярославича, однією з цілей якої було подолання виступів ізгоїв. М.С.Грушевський дотепно зауважив, що Всеволод усе своє князювання тільки те й робив, що відбивався від ізгоїв. Історик мав на увазі, крім іншого, таке свідчення «Повісті»: «Бежа Игоревичъ Давыдъ с Володаремъ Ростиславичемъ [...]. И придоста Тмутороканю, и яста Ратибора, и седоста

²⁸ Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – С.15–16.

²⁹ Повесть временных лет. – С.85–86.

³⁰ Там же. – С.87.

³¹ Там же.

³² Там же.

Тмуторокани»³³. Можна прийняти його думку, згідно з якою ізгої здійснили невдалу спробу відібрати в Ярополка Ізяславича Волинь (чи принаймні її частину), але, одержавши відкоша, подалися до далекої Тмуторокані – традиційного пристанища вигнанців-Рюриковичів. Ця думка виходить із пізніших спроб галицьких Ростиславичів і Давида Ігоревича заволодіти Волинською землею³⁴.

Більш важливим видається інше: самовільне захоплення Давидом і Володарем належної київському государеві Тмуторокані, та ще й усунення його посадника Ратибора. Адже це було відвертим викликом Всеволоду, його владі в державі. Проте київський князь ніяк не зреагував на зухвалі дії двох ізгоїв, хоча міг би послати до Тмуторокані Володимира Мономаха й вигнати звідти Давида з Володарем, подібно до того, як у 1065 р. учинив його брат Святослав, який легко усунув звідти Ростислава Володимировича.

Можна думати, Всеволод і Володимир об'єктивно оцінили становище, що склалося тоді в Передкавказзі. Ізгої з кожним роком завдавали дедалі більше неприємностей Києву. Половецький степ був одвічним головним боєм київських государів, а на кочовиків спиралась ізгої. До того ж активізувався Ярополк Ізяславич, котрий був старійшим Рюриковичем після Всеволода, і доводилося витрачати сили та гроші на його стримування³⁵. Можливо, Всеволод і його старший син зрозуміли, що їм не втримати Тмуторокань, адже комунікації між цим та іншими руськими містами з кожним роком усе сильніше перекривалися половцями.

Певно несподівано для всіх знову зробив Тмуторокань руською ні хто інший, як Олег Святославич, котрий несподівано для ізгоїв (можна думати, і для київського государя) з'явився з візантійського полону. У 1083 р. він схопив Давида і Володаря, а сам сів на тмутороканський стіл. Але незабаром відпустив ізгоїв на Волинь, де бачимо Ростиславичів наступного року³⁶. І знову Всеволод із сином не вдалися до каральних акцій проти Олега. Щоправда Тмуторокань здавна вважалася на Русі володінням чи принаймні зоною впливу чернігівських князів, і, може бути, тому дуумвіри поглянули на вчинок Олега крізь пальці?

Та зовсім інакше вони реагували на непослух Рюриковичів на реально підвладній їм території держави. Під 1084 р. літописець відзначає: «В се же время выбегоста Ростиславича два³⁷ от Ярополка³⁸ и пришедши, прогнаста Ярополка. И посла Всеволодъ Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери»³⁹. Всеволод Ярославич учинив як справжній феодалний сюзерен: приборкав одних васалів і відновив у правах іншого.

³³ Там же.

³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.73.

³⁵ Навряд чи Всеволод міг поводитися з Ярополком так само безцеремонно, як з іншими ізгоями.

³⁶ Повесть временных лет. – С.87.

³⁷ Не названі на ім'я.

³⁸ Можливо, пересиджували у нього у місті Володимирі якийсь час після вигнання з Тмуторокані.

³⁹ Повесть временных лет. – С.87.

Усе ж таки Всеволоду з Володимиром не пощастило дотриматися послідовної лінії додержання порядку сюзеренітету – васалітету і стримування непокірних ізгоїв. Того ж самого 1084 р. «Давыдъ [Ігоревич] зая грѣкы въ Олешьѣ»⁴⁰, – мабуть, то були «гречники», руські купці, які ходили до Візантії Грецьким шляхом. Дії дуумвірів у цій кримінальній справі виявилися політично нечіткими і компромісними: «Всеволодъ же, послав, приведе и [Давида] и вда ему Дорогобужъ»⁴¹. Подібним чином Всеволод із Володимиром намагалися приборкати енергійного ізгоя. Як бачимо, у стосунках з ізгоями дуумвіри використовували політику батога і пряника: одних усмиряли, іншим кидали кістку. Це приносило тимчасове заспокоєння політичної та соціальної ситуації, але в кінцевому підсумку привело до послаблення центральної влади та єдності держави, що далось взнаки незабаром по смерті Всеволода Ярославича і відсторонення Володимира від київського престолу в 1093 р.

Припускаю, що віддаючи Давидові Ігоревичу Дорогобуж із волостю, розташований поблизу Волинського князівства Ярополка Ізяславича, Всеволод і Володимир передбачали, що цей ізгой, батько якого за «рядом» Ярослава одержав місто Володимир із землею, претендуватиме на волинський стіл. Можливо, дуумвіри намагались у такий спосіб стримувати претензії Ярополка на одержання частини батьківських володінь. А поява на волинському порубіжжі напористого й нерозбірливого у засобах (що він яскраво продемонструє 1097 р.) Давида Ігоревича не могло не стривожити Ярополка. Напевне, волинський князь побачив у пожалуванні його братові в перших Дорогобужа (і побачив, переконаний, слушно) намагання київського государя позбавити його Волині. Тому й зважився на відчайдушний крок.

Під 1085 р. (насправді це сталося 1086 р.) «Повість», що явно симпатизувала старшому Ізяславичу, відзначила: «Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злых советникъ». Дізнавшись про це, київський князь послав проти нього Мономаха. Ярополк не став чинити опору і втік до Польщі, залишивши в Луцьку родину й дружину. А «Володимеръ же посади Давыда Володимери, на Ярополка место»⁴².

Так виправдалися найгірші побоювання Ярополка Ізяславича. Його суперник таки заволодів Володимиром. Тому через рік «приде Ярополкъ изъ Ляховъ и створи миръ съ Володимеромъ [...] Ярополкъ же седе Володимери»⁴³. Здавалося, status quo був відновлений. Але того ж самого 1086 р. Ярополк несподівано рушив на належний Ростиславичам галицький Звенигород і загинув від руки підсланого, мабуть, іншим ізгоем (Рюриком) якогось Нерядця, – неவிпадково після вбивства Ярополка той Нерядець утік до Рюрика в Перемишль⁴⁴. А Давид незабаром по тому сів у Володимирі.

⁴⁰ Повесть временных лет. – С.87.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. – С.88.

Слід відзначити дивовижну солідарність ізгоїв у відстоюванні своїх отчин навіть тоді, коли їх самих розділяли незгоди та ворожнеча. Вони далися взнаки повною мірою лише через десять років між Давидом Ігоревичем і Ростиславичами. Але 1087 р. всі вони спільним фронтом пішли на Ярополка, адже в ньому небезпідставно бачили наступника Всеволода на київському престолі.

Зворушливо повідавши про кончину й урочисте поховання Ярополка в київській церкві Св.Петра⁴⁵, Нестор далі на десять років неначе забуває про долю Волинської землі та її князів. Але з подальших розповідей «Повісті временних літ», зокрема з викладу рішень Любецького з'їзду 1097 р., робиться зрозуміло, що Всеволод із Мономахом тоді вирішили розділити цю землю на кілька волостей. Левову частку з містом Володимиром одержав Давид Ігоревич. Берестейську землю київський государ віддав старшому з тієї пори Ізяславичу – Святополку, а собі взяв Погорину, приєднавши її до свого київського домену⁴⁶.

Для теми мого дослідження важливе те, що Давид заволодів виділенням 1054 р. Ярославом Володимировичем його батькові містом Володимиром із волостю. Однак на цьому він не заспокоївся і продовжував претендувати на інші волості, хай і належні іншим Рюриковичам. Короткозора політика умиротворення агресора призвела в кінцевому підсумку до страшного злочину, скоєного Давидом одразу по завершенні з'їзду в Любечі.

Чи було офіційне одержання Давидом Ігоревичем батьківського Володимира простим збігом обставин? Навряд. Занадто активно і відкрито домагався він Волині, щоби Всеволод із сином могли закрити на це очі. Бунтівного ізгоя, онука Ярослава, мабуть, даремно думали вони, можна втихомирити, давши йому якесь значне володіння. І він одержав свою отчину. Так уперше на Русі фактично була віддана данина отчинному порядку заміщення княжого стола, – задовго до Любецького з'їзду, на якому погодились із цим порядком не без впливу ізгоїв⁴⁷.

Але ж отчинний порядок суттєво підривав саму ідею єдиновладної монархії і призводив до її структурного послаблення. Б.Д.Греков уважав найважливішим літописне пояснення нездатності Всеволода Ярославича тримати у покорі ізгоїв його старістю і неміччю. Історик писав, що тоді вже настали «нові часи», і приєднався до думки С.М.Соловйова, що за Всеволода почалася боротьба за створення відособлених від Києва «вотчин-княжінь»⁴⁸. Уважне вивчення літописів за кінець XI – першу половину XII ст. підтверджує цю тезу.

Усупереч поширеній думці щодо вирішальної ролі землевласників-бояр у розкручуванні колеса роздробленості вбачаю одну з основних причин її настання саме в сепаратистській діяльності князів-Рюриковичів,

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.77; Пресняков А.Е. Первые века русской истории. – С.49.

⁴⁷ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.207–214.

⁴⁸ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.499.

насамперед ізгоїв. У джерелах немає відомостей про порядок передання землі й іншого майна в родинях бояр-землевласників. Природніше за все думати, що вони успадковували свої землі згідно з отчинним правом – від батька до сина. Тоді як князі довгий час були змушені задовольнятися родовим правом «лествичного восхождения», коли земля й інше майно передавалися від старшого брата до наступного за часом народження. Молодше ж покоління князів (сини, небожі тощо) не могло брати участі у цьому процесі; багато хто почувався обділеним і протестував проти такого порядку, часом беручись за зброю.

Думаю, що правим був О.Є.Пресняков, коли твердив, що ізгої розхитували підвалини держави, а «Всеволод був не у силі довести до кінця політику концентрації волостей і змушений був іти на поступки отчичам окремих частин землі Руської, поступки, що підготували рішення Любецького з'їзду»⁴⁹. При цьому він, так само, як і більшість істориків, не враховував тієї важливої обставини, що Всеволод правив на Русі не одноосібно, а разом із сином.

Складно відповісти на питання: чим була викликана непослідовність київських дуумвірів у справі об'єднання держави (до чого вони явно прагнули) і, відповідно, в утриманні в покорі підвладних їм князів? Можна було б пояснити її м'яким і поступливим характером Всеволода, його небажанням удаватися до військової сили навіть тоді, коли, здавалося, без неї не обійтись. Але ж він мав сина і співправителя Володимира, котрому було не позичати ані державного розуму, ані рішучого характеру, ані полководницького хисту. Напевне, щось не підвладне ні Всеволоду, ні Мономаху перешкоджало їм постійно утримувати ізгоїв у покорі.

Це «щось», на мій погляд, лежало у правовій площині. Адже правове поле «ряду» 1054 р. у сфері престолонаслідування і розподілу волостей обмежувалось єдиним, першим поколінням Ярославичів, п'ятьма синами старого князя. Навіть старший і дорослий на той час онук Ярослава – Ростислав – не був внесений до «ряду». І хоча не існує впевненості в тому, що заповіт Ярослава дійшов до нас у повному, не викривленому вигляді, доводиться виходити з відображеного в літописах тексту.

Як би там не було, Всеволод із Мономахом на початок 1090-х рр. загально задовольнили претензії ізгоїв на волості. Здавалося б, останні роки життя цього старого й немічного государя могли б минути мирно і спокійно. Цього не сталося. Небожі вимагали від нього все нових волостей, а йому доводилося задовольняти їхні апетити, і це затьмарювало його життя: «Сядящо бо ему Къеве, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти [волости] ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, раздаваше власти имъ»⁵⁰.

Ці щирі слова Нестора свідчать насамперед про неуспішність політики Всеволода і Володимира щодо ізгоїв. Вона не принесла батькові й синові задоволення, а державі – єдності, хай навіть відносної. Залишивши цей світ,

⁴⁹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.48.

⁵⁰ Повесть временных лет. – С.91–92.

Всеволод покинув Русь, на яку насувалася хвиля усобиць – вона затопить країну вже за рік по його смерті. Як і раніше, цю хвилю підняли ізгої.

Отже 13 квітня 1093 р. у Києві помер Всеволод, останній серед синів Ярослава. Перед його сином і співправителем Володимиром відкривався прямий шлях до престолу, хай оснований на отчинному порядку, що його так уперто і відчайдушно відстоювали з мечами в руках князі-ізгої й, напевне, зуміли внести до правосвідомості частини князів і бояр. Але Володимир Всеволодич не скористався з цієї можливості.

За свідченням Нестора, «Володимеръ же нача размышляти, река: «Аще сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столъ преже отца его былъ»⁵¹. Убачаю у цих словах чіткий доказ визнання Мономахом порядку «лествичного восхождения», адже, згідно з ним, Святополк Ізяславич був старшим серед Ярославичів. Навряд чи варто шукати у вчинку Володимира Всеволодича, котрий добровільно передав Київ Святополку Ізяславичу, який сидів у закутному маленькому Турові, тверезий розрахунок чи побоювання війни з ним⁵². Адже у військовій потугі він був незмірно сильнішим від Святополка, ще й мав полководницький хист на відміну від цього свого брата в перших. Протягом наступних двадцяти років, аж до вокняжіння в Києві в 1113 р., Володимир Всеволодич послідовно відстоював принцип родового старійшинства щодо київського престолу. До того ж, імовірно, Мономах, котрий дорожив суспільною думкою, просто не міг так одразу відмовитися від традиційного порядку заміщення київського стола.

Але князі-ізгої, насамперед невгамовний Олег Святославич, продовжували наполягати на своїх отчинних правах. Олег жадав Чернігова з волостю, і Мономах у 1094 р. змушений був віддати йому місто, в якому княжив понад двадцять років. Щоправда під brutальним тиском із боку Олега, котрий привів із собою до Чернігова велику половецьку орду.

Ще навесні 1093 р. Святополк із Володимиром утворили дуумвірат, головними тактичними цілями якого були стримування половецької загрози, що останнім часом посилилась, і приборкання ізгоїв, насамперед Олега Святославича. «Повість временних літ» оповідає про нещасливу для Русі війну з половцями, у перебігу якої «смыслении [мужи] же голаголаху [Святополку]: «[...] Послися к брату своему Володимеру, да бы ти помогл [...]». Володимеръ же собра вои, и посла по Ростислава, брата своего, Переяславлю, веля ему помагати Святополку»⁵³.

Початки активної діяльності дуумвірату припали на кінець лютого 1096 р. Тоді Святополк і Володимир зібрались у похід проти половців і покликали піти з ними Олега Святославича. Той пообіцяв, але ухилився від цієї акції. Після повернення з того переможного походу дуумвіри почали пострікати Олега: «Се ты не шелъ еси с нама на поганья, иже погубили суть землю Русьскую [...]. Ты есть ворогъ нама и Русьстей земли». Вони

⁵¹ Там же. – С.92.

⁵² Див., напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.2. – С.81.

⁵³ *Повесть временных лет.* – С.92.

продовжували наполягати на приєднанні цього чернігівського князя до їхньої боротьби з кочовиками, але «Олегъ же сего не послуша, и бысть mezi ими ненависть»⁵⁴. Свою непримиренність до нього Володимир пояснить за понад двадцять років після того в «Повчанні»: «Зане ся бяше [Олег] приложилъ к половцем»⁵⁵.

Незабаром у тому ж самому 1096 р. Святополк і Мономах покликали Олега Святославича до Києва для публічного укладання угоди щодо об'єднання сил проти ханів. Олег пообіцяв прибути, та замість того подався відвойовувати в Мономахового сина Ізяслава Муромську землю. На Волзі він зазнав нищівної поразки від старшого сина Володимира Всеволодича – Мстислава, після чого йому довелося прибути з повинною на княжий з'їзд 1097 р. у невеликому городку Чернігівського князівства Любечі⁵⁶.

Рішення Любецького з'їзду досі викликають суперечки серед істориків. Його учасники нарікали, що через княжі «катори» половці безкарно грабують Руську землю, і постановили: «Ноне отселе имемся въ едино сердце». Далі були прийняті важливі рішення: «Кждо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю, Володимеръ Всеволожу, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же [далі названим] роздаялъ Всеволодъ городы: Давыду [Игоревичу] Володимеръ, Ростиславичема Перемышль Володареви, Тереволь Василкови»⁵⁷.

У цьому тексті залишилося неясним, що ж одержав зі спадщини Святослава його старший на той час син Олег. Із пізніших розповідей літопису дізнаємося, що після Любеча Давид Святославич сів у Чернігові, а Ярослав – у Муромі. У науковій літературі звичайно говориться про те, що на з'їзді 1097 р. Олегові «Гориславичу» начебто дали Новгород-Сіверський із волостю. Згідно з моїми спостереженнями над літописами, Олегу дістався всього лише Курськ, тоді провінційне містечко в Новгород-Сіверському удільному князівстві⁵⁸. Його явно покарали за небажання воювати з половецькими ханами і заколот проти Мономаха та його синів.

Історики звертали увагу на те, що в рішеннях з'їзду в Любечі отчини чітко відділені літописцем від пожалувань Всеволода Ярославича ізгоям: «Літописний переказ постанов Любецького з'їзду [...] знає лише три отчини: Изяславлю, Святославлю і Всеволожу, а волості, що дістались молодшим князям, вважає наданими їм за волею Всеволода»⁵⁹.

Але ж чи існувала насправді різниця у володінні між отчинами і пожалуваннями київського государя? Думаю, що ні. По-перше, тому, що вчорашні безземельні ізгої почувалися в одержаних від Всеволода володіннях повновладними господарями, що далось взнаки відразу ж після зібрання в Любечі. По-друге, за ізгоями закріпили по суті їхні ж отчини...

Як це не дивно, ніхто серед істориків, котрі проголошували новаторство

⁵⁴ Повесть временных лет. – С.96.

⁵⁵ Там же. – С.103.

⁵⁶ Там же. – С.109.

⁵⁷ Там же. – С.109–110.

⁵⁸ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – С.246–259.

⁵⁹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.50.

рішень Любецького з'їзду (визнання законності отчинного спадку), а то й визначення ними політичної долі Русі, наче не помітив, що ці рішення так і не були втілені у життя й одразу ж перекреслені феодалською смутою, розв'язаною у країні недавнім ізгоем, а тоді вже волинським князем Давидом Ігоровичем, – при сприянні одного з гарантів тих рішень Святополка Ізяславича. Демонстративність учинку Давида (осліплення Василька) просто вражає, адже він кинув виклик постановам Любеча і всьому роду Рюриковичів!

Більше того, як слушно зауважив В.Й.Ключевський, княжий з'їзд у Любечі не виробив постійного правила престолонаслідування, не скасував раз і назавжди родового старійшинства і не змінив його отчинним. Його рішення були розраховані лише на наявних князів та їх стосунки⁶⁰. Але чомусь усі прихильники думки щодо заміни в Любечі родового порядку наслідування столів наче не помітили того, що в літописному викладі постанов з'їзду про *отчинне успадкування* не було сказано ані слова! Серед істориків Київської Русі, здається, лише один Б.О.Рібаков заявив, що «благородні принципи, проголошені в мальовничому дніпровському городку, не мали гарантій і виявилися порушеними через кілька днів після урочистого цілування хреста в дерев'яній церкві Любецького замку»⁶¹.

Дійсно, найкраще спростовує поширену думку щодо основоположної ролі з'їзду в Любечі у зміні порядку, принципів престолонаслідування та системи княжого володіння волостями хід подій, що розгорнулись одразу після його завершення. Не задовольнившись великим Волинським князівством, Давид Ігорович почав підмовляти Святополка Ізяславича і проти Мономаха, і проти Василька Тербовльського, бажаючи привласнити собі його волость. Давид ігнорував обидва головних рішення з'їзду: зобов'язання князів бути в «єдино серце» і непорушність володінь кожного Ярославіча.

Після варварського осліплення Василька Ростиславича Давид залишився безкарним. Хіба що під тиском суспільної думки Святополкові довелося відмежуватися від нього і навіть того ж самого 1097 р. учинити демонстративний похід проти злочинця. Давид утік до Польщі⁶². Далі у нього на з'їзді князів у Витичеві 1100 р. все ж таки забрали Володимир-Волинський із волостю, але взамін дали кілька невеликих волинських городків, а Мономах зі Святополком додали до того ще й 400 гривень срібла⁶³, аби «втішити» його.

Отже дуумвірат Святополк – Мономах не досяг головної мети: приведення до покірності ізгоїв. Не мали успіху й спроби залучити до участі в управлінні країною найбільш сумирних ізгоїв (Давид Святославич). Усе це позначилося на цілісності держави, яка одразу відчула посилення натиску Половецького степу. Завдяки зусиллям і рішучості Володимира Всеволодича протягом 1103–1116 рр. було проведено чотири масштабних походи проти ханів, що змусили їх відступити далеко за Дон. Мабуть, ці

⁶⁰ Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т.1. – Москва, 1987. – С.192.

⁶¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.449.

⁶² Повесть временных лет. – С.114.

⁶³ Там же. – С.116.

гучні перемоги налякали Олега, котрий назавжди сховався в тіні. Проте проблема ізгоїв продовжувала непокоїти Мономаха.

Протягом першого двадцятиліття XII ст. ізгої обзавелися волостями і вже не залишалися безземельними. Інша річ, що майже всі вони були невдоволені набутиим і претендували на кращі волості. Адже рішення Любецького з'їзду по суті стерли різницю між ізгоями й іншими князями. Тому майже всі вони знизили свою активність у справі добування нових земель. За винятком сина Святополка Ізяславича – Ярослава, котрого можна назвати останнім ізгоем.

На превеликий жаль, майже всі процеси та явища соціального й політичного життя, що проходили у країні в 1120–1130-х рр., приховані під спудом літописних текстів. А тоді відбувалися важливі речі. На початку XII ст. зміцнилися галицькі Ростиславичі – Володар і Василько, які зі зброєю в руках відстояли свої князівства від Святополка і Мономаха. Протягом першої третини століття Ольговичі з Давидовичами поступово заволоділи величезною Чернігово-Сіверською землею, і це зміцнило їх соціально, економічно й політично, дозволивши змагатися з раніше недосяжними для них Мономашичами. А серед самих Мономашичів після смерті Мстислава Володимировича (1132 р.) виникали суперечності й незгоди. Молодше їх покоління утворило земельні клани, що оформилися на середину 1140-х рр. (Мстиславичі й Ростиславичі). Розбрат серед Мономашичів дозволив незабаром потіснити їх чернігівським княжим кланом Ольговичів і Давидовичів.

16 квітня 1113 р. поблизу Вишгорода помер Святополк Ізяславич. У Києві одразу ж спалахнуло повстання проти його прислужників і лихварів, яким протегував покійник. Тоді київське віче покликало на престол Володимира Всеволодича. «Се же слышавъ Володимерьъ, плакася велми, и не поиде, жаля си по брате»⁶⁴. У цих словах проглядають сумніви Мономаха у своєму праві на київський стіл. Адже, згідно з порядком родового старійшинства, у Києві мав сісти Ярослав Святополчич, найстарший серед Рюриковичів. За ним ішли Святославичі – Олег і Давид, теж старші від Мономаха. Лише по тому, як до Володимира Всеволодича в Переяславль прибуло ще одне посольство від київського віча, благаючи його погодитися стати великим князем під загрозою загального повстання у стольному граді, «Володимерьъ поиде в Киевъ»⁶⁵. Зійшовши на київський стіл у понад 60-літньому віці, Мономах докладав енергійних зусиль до консолідації країни та зміцнення своєї влади.

Подібно до свого діда Ярослава, Володимир вільно, за власною волею, переміщував князів з однієї волості до іншої, не рахуючись ані з порядком родового старійшинства, ані з отчинністю. Його самовладність яскраво виявилася 1116 р. в епізоді з упокоренням мінського князя Гліба Всеславича, котрий без його дозволу «воеваль Дреговичи и Случескъ пожегъ», але не визнав провини перед сюзереном, та ще й «противу Володимеру глаголаху,

⁶⁴ Повість временных лет. – С.126.

⁶⁵ Там же.

укаряя его». Тут навіть мови не було про збройний виступ Гліба проти київського государя. Але й словесного виразу невдоволення виявилось достатнім для того, щоби Мономах силою приборкав Гліба і «наказавъ его о всемъ, вдасть ему Менескъ» – вже як повновладний сюзерен. Гліб же «обешася [...] по всему послушати Володимера»⁶⁶.

У 1117 р. Мономахові довелося усмиряти старшого серед ізгоїв – Ярослава Святополчича, який сидів тоді у Володимирі-Волинському. Можна припустити, що Ярослав висловив невдоволення переведенням його старшого сина Мстислава з Новгороду Великого до Білгорода, якнайближче до Києва. Він, швидше за все, побачив у цьому намір Мономаха передати головний руський стіл як отчину старшому синові, порушивши тим самим порядок родового старійшинства. І він не помилявся у своєму припущенні. Можливого невдоволення Ярослава вистачило Володимирі для того, щоби на чолі коаліції підвладних йому князів піти на нього і приборкати, указавши йому на місце – місце свого васала: «И наказавъ его Володимеръ о всемъ, веля ему к собе приходити: “Когда ты позову”»⁶⁷.

Та на цьому історія з Ярославом не закінчилась. Останній ізгой, Ярослав, хай і мав волость, чимале Володимирське (Волинське) князівство, однак, поза сумнівом, претендував на більше, адже його батько Святополк Ізяславич був київським государем і володів більшістю руських земель. Наступного року «выбеже Ярославъ Святополчичъ изъ Володимера Угры, и бояре его отступиша отъ него»⁶⁸ – оточення Ярослава не повірило в успіх його ескапади. Та на цьому спрямовані проти государя дії сина Святополка не скінчилися. Минуло три роки, і 1121 р. «приходи Ярославъ с Ляхы къ Чървну [на Волинь], [...] и воротишася опять, не въспевше ничтоже»⁶⁹. Західні сусіди Русі – Угорщина і Польща – підтримували ізгоя, сподіваючись, певно, на його сприяння у суперництві з могутнім Мономахом.

Протиборство Ярослава Святополчича з Володимиром Всеволодичем досягло кульмінації в 1122 р., коли Ярослав на чолі великого війська, наданого йому Угорщиною, Польщею і Чехією, раптово для Мономаха взяв в облогу Володимир-Волинський. Важливо відзначити, що його підтримали галицькі Ростиславичі, учорашні ізгої – Володар і Василько. Становище сина Володимира – Андрія, котрий сидів у Володимирі, було критичним, адже батько не встигав надіслати йому підмоги. Ситуація вирішилася сама собою. Об'їжджаючи місто, Ярослав наштовхнувся на ворожих йому польських воїнів, і ті вбили його. Після цього коаліція розпалась, а її учасники принесли вибачення Мономахові.

Поступово право отчинності втілювалося у життя, його сприймала частина панівної верстви. Та й сам Володимир Всеволодич схилився до цього порядку, передбачаючи закріпити Київ за своїми дітьми. Однак уперше публічно проголосив принцип успадкування київського столу від

⁶⁶ Там же. – С.128–129.

⁶⁷ Там же. – С.129.

⁶⁸ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.205.

⁶⁹ Там же. – С.205–206.

батька до сина, тобто по вертикалі, а не по горизонталі, як було раніше, онук Мономаха – Ізяслав Мстиславич, котрий у 1146 р. заволодів головним руським престолом в обхід своїх дядьків Мономашичів – В'ячеслава та Юрія, і рішуче заперечував права на нього іншої гілки Рюриковичів – Ольговичів. Почалася перша на Русі громадянська війна (1146–1151 рр.), що ознаменувала настання удільної роздробленості держави.

Historical literature names the members of Rurikid Royalty the outlaw princes that either lost their volosts or were deprived of acres by elder princes, their uncles. The author means that the outlaws struggle for fatherland, they wanted to inherit, was one of the reasons of occurrence of the demesrial disintegration of Rus'.

М.М.ВОЛОЩУК*

ДО ПИТАННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ПЕТРА ПЕТУНІ**

Угорським середньовічним джерелам відомі переселенці, чітко визначені як «русь». Але поряд із цим зустрічаються особи, етнічна ідентифікація яких сумнівна, у тому числі Петро Петуня (Петене; «Petrus filius Pethene»). Документи кінця XIII – початку XIV ст. не згадують про нього як про русина («Ruthen», «Ruthenis»). Однак уже у середині XIV ст. представників цього роду визначали русинами. На сьогоднішній день це питання залишається відкритим.

Тривала традиція русько-угорських відносин доби середньовіччя знакова не лише активними військово-політичними чи релігійними взаєминами – не менш інтенсивно розвивались обопільні відносини й на соціальному рівні. Уже починаючи з XI ст. більші чи менші групи населення переселялися з території Угорщини на східнослов'янські землі та навпаки. Відтак топоніміка й мікротопоніміка по обидва боки Карпат досить насичена назвами, які засвідчують іноземні впливи.

Безперечно, один із цікавих аспектів такого співжиття становить питання місця та ролі іноземних переселенців у політичному, господарському, культурному житті кожної з країн. У нашому випадку цікавить вплив вихідців із земель-князівств Русі на розвиток Угорського королівства. Досі історики не виробили чіткої схеми вивчення біографій згаданих на сторінках документів таких осіб, адже самі джерела здебільшого виявлялися недоступними або складними для опрацювання.

Використовуваний нами матеріал, зазвичай актового характеру (наративи відстежували подібні переселення вкрай рідко й непослідовно), походив із королівських та єпископських канцелярій, з оточення представників світської й церковної знаті, монастирів. Упродовж другої половини XVIII – у XX ст. значний масив джерел було опубліковано, і зараз вони доступні для опрацювання¹. Навіть поверховий аналіз текстів документів свідчить, що від кінця XII й до першої половини XIV ст. осіб, ідентифікованих в Угорщині як «Rutenes», «Ruthenes», «Rusinich», «Oros», «Orosz», «Oroz», «Vrus», «Vruz», «Wrus», «Wrvs», «Wruz», «Wrwz» тощо, налічувалося

* Волощук Мирослав Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ).

E-mail: myrko79@rambler.ru

** Матеріали для цієї публікації було зібрано завдяки всебічній підтримці польського стипендіального фонду «Kasa Miłobowskiego» та Музею історії Польщі (Варшава).

¹ Див.: Волощук М.М. Русько-угорські відносини в реценсії Георга Феєра (1766–1851 рр.) // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Вип.12/13. – Івано-Франківськ, 2008. – С.68–71.

чимало². Проте керуючись під час власних пошуків і досліджень лише іменною або етнічною ідентифікацією не завжди можна отримати чітку відповідь на питання, чи дійсно конкретна людина вела родовід зі східнослов'янських земель?

Один із характерних прикладів – походження Петра Петуні (Петене; «*Petrus filius Pethene*», «*Petene*»), чи не найбільш послідовного супротивника угорського короля з анжуйської династії – Карла I Роберта (1308–1342 рр.). Особа Петра цікава тим, що близько 1315 р. він вирушив до галицького князя із пропозицією прийняти угорську корону. Це прохання, очевидно, супроводжувалося намірами залучити східнослов'янського володаря до участі у боротьбі проти нового претендента на угорський престол. Нам невідомо, чи увінчалась дипломатична місія позитивним результатом, утім про жодні галицькі полки, котрі б брали участь у сутичках із королівськими військами до 1320-х рр. (саме після 1321 р. міжстанова напруга в Угорщині поступово почала спадати), на сторінках джерел не згадується.

Звідси – особливе зацікавлення постаттю Петра Петуні, оскільки його русинське/руське походження у своїх працях не раз констатували центрально-європейські історики ХІХ – початку ХХІ ст., а серед них були не тільки апологети так званої «русинської теорії»³. Частина дослідників згадану особу в етнічному розумінні взагалі не ідентифікували⁴, або ж не вважали його вихідцем зі східнослов'янських земель⁵. Про цього історичного персонажа так і не було опубліковано бодай однієї студії біографічного характеру, на відміну від інших опозиційно налаштованих щодо анжуйської династії угорських нобілів початку ХІV ст. (як, наприклад, Матей Чак⁶). Найбільш повно, хоч і в контексті іншої теми, діяльність Петра Петуні відображена у статті М.Лелекача⁷.

Корпус опублікованих на сьогодні джерел, в яких детально чи епізодично згадується сам Петро, син Петене, та цілий ряд його родичів – доволі

² Див.: *Волощук М.М.* Ruthenes in Regnum Hungariae (XI–XIV ст.): дискусії та пошуки // Україно-угорські етюди. – Л., 2010. – Вип.1. – С.142–163; *Волощук М.М.* К вопросу о самоидентификации Галичины XII–XIII вв.: земельный, династический и этнический контекст // *Byzantinoslavica*. – Bratislava, 2010. – V.3. – С.75–88; *Его же.* Галицкая идентичность в XII–XIII вв.: земельный, династический и этнический аспекты // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербург, 2010. – №1 (7). – С.165–178; *Его же.* Hospites Ruthenes: к вопросу о восточнославянских знатных родах на службе династии Анжу // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге): Мат. междунар. науч. конф., 22–24 октября 2010 г. – Санкт-Петербург, 2010. – С.69–72.

³ *Бенедек Ш.А.* Сосіди добрі и вшеліяки Русины, gens fidelissima. – Ужгород, 2001. – С.26; *Нариси історії Закарпаття: В 2 т.* – Ужгород, 1993. – Т.1. – С.72; *Пон І.І.* *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. – Ужгород, 2001. – С.302 та ін.

⁴ Див.: *Лелекач М.М.* Процес закріпачення закарпатського селянства в ХІV–ХV ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1957. – Т.29. – С.6–10; *Сова І.* Прошлое Ужгорода: В 3 т. – Ужгород, 1937. – Т.1. – С.50–51; *Miloš M.* Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. – Martin, 2006. – S.230.

⁵ Див.: *Бенедек Ш.А.* Сосіди добрі и вшеліяки Русины... – С.26; *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі: В 3 т. – Ужгород, 1936. – Т.1 (до другої чверті ХVІ в.). – С.50; *Pór A.* Magyar-rutének érintkezések a XIV-ik században // *Századok*. – Budapest, 1904. – Évf.XXXVIII (38). – Old.939.

⁶ *Pór A.* Trencsényi Csák Máté 1260–1321. – Budapest, 1888. – 170 l.; *Karácsonyi J.* Trencsényi Csák Máté nádorsága // *Századok*. – Budapest, 1893. – Évf.27. – Old.398–401; *Kristó G.* Csák Maté tartományúri hatalma. – Budapest, 1973.

⁷ *Лелекач М.М.* Процес закріпачення закарпатського селянства... – С.6–10.

значний, географічно походить із північно-східних комітатів Угорського королівства, а хронологічно обмежується 1263–1351 рр.⁸ Проте чітке встановлення біографічних сюжетів ускладнюється цілим рядом факторів. Насамперед імена Петро та Петен (Петуна), як свідчить актовий матеріал, наприкінці XIII – на початку XIV ст. були досить поширеними у цих землях⁹, що не дозволяє дати однозначну відповідь у справі підтвердження руського/східнослов'янського походження цього діяча. Укладачі угорських актів періодично ідентифікували його як «*Petrus filius Pethene*» («*Petrus filius Pechinye*»), «*Petrus dictus Pethene*» та «*Petrus filius Petri de Pethune*».

Патронім «*Pethene*»/«*Petene*» являє собою певне синонімічне (можливо, пом'якшене) значення імені «Петро», до того ж будучи повністю співзвучним з аналогічним за звучанням і написанням поселенням («*possession*», «*villa*») «*Pethend*», «*Peten*», «*Petene*» в комітаті Ноград, відомим з актів від 1273 р.¹⁰, та селом «*Pethen*», розташованим у Пожонському комітаті, що згадується під 1298 р.¹¹ Судячи з акту Егерської капітули від 1297 р. (датування І.Венцеля), магістр Петро («*magister Petrus filius Petri*») походив із поселення «*Pethune*»¹². Оскільки архієрейські повноваження егерського архієпископа стосувались також сусіднього із комітатом Гевеш (центром якого й було місто Егер) комітату Ноград, ми не виключаємо, що саме з тутешнього села Петен і походив «*Petrus filius Petri de Pethune*».

На думку окремих істориків, про те, що «*Petrus filius Petene*» міг бути східнослов'янського походження, свідчить мадяризована форма його патроніма – *Petó*/Петуна¹³ та локалізація маєтностей у прикордонних із Галичиною комітатах Земплін, Шаріш та ін. («[...] а саме згадані Счеч (тепер Сечовце в окрузі Требішов, Словаччина)¹⁴, по обидва боки Бочков (Бачков в окрузі Требішов), Кереп'є (Кравани в окрузі Требішов), третя частина Вишні (Вишнов в окрузі Требішов), Полянки (Блътна-Полянка в окрузі Михайловце), Чени (Чана в окрузі Шаріш), Петрусфалви

⁸ Anjou-kori oklevéltár. – Budapest; Szeged, 2007. – Т.26 (1342). – Old.343; Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae: In 2 t. – Bratislava, 1987. – Т.2 (inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX). – S.132; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budaë, 1829. – Т.4. – V.3. – S.155–156; Ibid. – Budaë, 1830. – Т.6. – V.2. – S.342; Ibid. – Budaë, 1833. – Т.9. – V.2. – S.75; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – Pest, 1864. – V.5 (1290–1301). – №37; Ibid. – Pest, 1873. – V.10 (1290–1300). – №7, 180; Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis (Anjoukori Okmánytár). – Budapest, 1884. – Köt.4 (1340–1346). – S.263–265; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae: In 2 t. – Bratislava, 1980. – Т.1 (inde ab anno MCCC I usque ad anno MCCCXIV). – S.200, 420–421, 436, 448, 452, 536; Ibid. – Т.2. – S.84, 89, 137, 284, 371, 422, 452.

⁹ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.594–595; *Németh P.* A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Așezările comitatului medieval Satu Mare pâna la începutul secolului al XV-lea. – Nyíregyháza, 2008. – Old.482.

¹⁰ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – Pest, 1871. – V.9 (1272–1290). – №67, 199, 200; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budaë, 1829. – Т.5. – V.2. – S.122; Ibid. – Budaë, 1842. – Т.9. – V.7 (1343–1382). – S.142–143.

¹¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budaë, 1841. – Т.7. – V.5. – S.541–542, 547–548; Ibid. – Budaë, 1842. – Т.8. – V.7. – S.130, 241–246; Ibid. – Т.9. – V.7 (1343–1382). – S.142–143; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.256.

¹² Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – V.10 (1290–1300). – №180.

¹³ Див.: Нариси історії Закарпаття. – Т.1. – С.72; *Пон И.И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. – С.302; *Стрипский Я.* Где документы старшей истории Подкарпатской Руси? О межевых названиях. – Ужгород, 1924. – С.16.

¹⁴ Тут і далі локалізація згаданих в актових матеріалах населених пунктів та місцевостей – автора статті.

(Петровце-над-Лаборцем в окрузі Михайлівці) і Перноу (Парчовани в окрузі Михайлівці); а також Кокан (можливо Кохановце в окрузі Требішов), Гьєренда (Грядкивокрузі Требішов), Зебегнеу (Збегньовокрузі Требішов), Албун (однойменне село в окрузі Требішов), Торна (Трня в окрузі Требішов) і Кенчешандрашфалва (місцевість в околицях Парчован в окрузі Требішов) у комітаті Земплін»¹⁵, «згадані володіння [...] Страчина (тепер Строчин в окрузі Свидник, Словаччина), Кекемезей (Кейкемезь в окрузі Вранов), Ногдамаша (Велька-Домаша в окрузі Гуменне) і Ґерегинне (Оградзана в окрузі Гуменне) в комітаті Земплін»¹⁶; «[...] володіння Панґрації (не локалізоване)»¹⁷, «[...] фортеця Земплін (тепер в окрузі Требішов, Словаччина) із прилеглими [селами] Єсеньо (Ясеньов в окрузі Гуменне), Петітше (ймовірно Птіч'є в окрузі Гуменне), Кементце (Великий і Малий Каменець в окрузі Требішов), Сінна (Свініце в окрузі Требішов), Торна, Затксон (не локалізовані), Зубна (Зубне в окрузі Гуменне), Вадна, Папфалва, Тамкафалва (не локалізовані), Янкофалва (ймовірно Янковце в окрузі Гуменне), Ганкфалва (ймовірно Ганковце в окрузі Гуменне), Лачафалва (ймовірно Лачковце в окрузі Гуменне), Газіна (Гажін в окрузі Михайлівці), Гомонна (Гуменне – адміністративний центр однойменного округу), Препкефалва, Племпнафалва, Ґарагіна (не локалізовані), Кайнафалва (Кайня в окрузі Вранов), Кепла, Лука і Галатшкафалва (не локалізовані) з їх межами та належностями»¹⁸.

Можливо, якась частина маєтків була на Спішу та в комітаті Унг¹⁹. Відтак після того, як наприкінці XIII ст. князь Лев Данилович приєднав до володінь галицько-волинських Романовичів цілий ряд східних комітатів Угорщини, землі Петра Петуні опинилися на кордоні. Деякі з цих пожалувань, наданих, як свідчить актовий матеріал, ще в 1260-х рр.²⁰, мали неугорські, а радше слов'янські назви (Полянки, Страчина, Вишня та ін.), і, цілком очевидно, тут мешкало не лише угорськомовне населення.

Батько Петра Петуні також мав ім'я Петро – «*Petrus de Pethune*». Його згадано, як ми вважаємо, в актах від 31 серпня 1245 р. та 1297 р.²¹ Зі зрозумілих причин з'ясувати, чи був він автохтонним мешканцем Угорського королівства – досить непросто. Сином досліджуваної персони був «*Petrus filius Petri dicti Petene*», що фігурував під 1314 р. як власник маєтності «*Borko*»

¹⁵ «[...] videlicet Sceech, vtrisque Bocskow, Kereplye, tribus Vysnou, Polyanka, Chena, Petrusfalua et Pernou; item Kokan, Guerenda, Zebegneu, Albus, Torna, et Kenchesandrasfalua, vocatis in comitatu de Zemlynio existentibus» (див.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. – Budaë, 1832. – Т.8. – В.2. – S.293–294; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. – Т.1. – S.200).

¹⁶ «*possessiones [...] Strachynna, Keekmezey, Nogdamasa et Geregynne vocatas in comitatu Zemplyn existentibus*» (див.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. – Т.2. – S.84).

¹⁷ «[...] *possessiones Pangracii*» (див.: *Ibid.* – Т.1. – S.452).

¹⁸ «[...] *castrum Zemplyn cum adpertenentiis Ieszenó, Pethitse, Kementze, Szinna, Torna, Zatkson, Zubna, Vadna, Papfalva, Tamkafalva, Iankofalva, Hankfalva, Laczafalva, Hazina, Homonna, Prepkfalva, Plempnafalva, Garagina, Kajnafalva, Kepla, Luka et Halatskafalva cum illis limitibus et pertinentiis*» (див.: *Ibid.* – Т.2. – S.137).

¹⁹ *Делекач М.М.* Процес закріпачення закарпатського селянства... – С.8.

²⁰ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. – Т.4. – В.3. – S.155–156.

²¹ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. – Т.2. – S.132; *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. – В.10 (1290–1300). – №180.

(сучасний Бреков в окрузі Гуменне, Словаччина)²², відчуженої у 1317 р. на користь королівського фіску. Суто гіпотетично цього сина можна отожднювати з особою, згадуваною у кількох пожонських капітульних актах від 11 листопада 1319 р.: «Петрові синові Петра [...] і його братові Якову» («*Peteu filii Petri [...] et Iacobo fratre suo*) (імовірно рідний брат Петра, сина Петра Петуні – *М.В.*)»²³.

Спираючись на дані акта від 1351 р., можемо констатувати, що «*Petrus filius Petene*» станом на початок XIV ст. мав також інших нащадків, зокрема «знатну дівчину – доньку знатного Пете» («*nobilem puellam filiam Petew Nobilis*»), які успадкували частину його маєтностей, конфіскованих у 1317–1323 рр. королем Карлом I Робертом. Ідеться про поселення «Попфалва, розташоване у Трансільванії в комітаті Кулус» («*Popfalua habitam, in partibus Transylvanis in Comitatu de Kulus existentem*»)²⁴. У такому випадку термін «*adpertenentiis*» («*cum adpertenentiis*») може означати «маєтність», а не виступати як сусіднє щодо замку Земплін село. Однак про конкретні біографічні відомості щодо цих осіб (ідеться також і про гіпотетичних нащадків, родинну належність яких до Петра Петуні встановити непросто²⁵) сказати щось украй проблематично, оскільки різниця у хронологічних згадках про самого Петра, сина Петене, та родичів, які могли б доводитись йому доньками чи синами, доволі велика й обіймає період 1320–1350-х рр.

Можливо, іншим сином «*Petri filii Pethen*» був комес «*Peteu*» – фігурант диплома естергомського архієпископа Томи (1305–1321 рр.) від 5 січня 1321 р.²⁶ Він же, очевидно, відомий із дипломів, датованих 1327 р.²⁷ та 30 травня 1339 р.²⁸ Нам складно встановити, чи згадані вище комес «*Peteu*» та «*Peteu filius Petri*» – одна й та ж особа.

Також в одному з королівських дипломів серед переліку «зрадливих, невірних» («*infidelis regii*») під 30 серпня 1323 р. згадується «*Matheus filius Petri*», який тримав пожалування «*Paга* в комітаті Земплін» («*Paга in comitatu Zemlen*»)²⁹. Особа під таким самим ім'ям і патронімом відома з акта від 1327 р.³⁰ Однак жодних прямих свідчень про спорідненість згаданого Матвія з родиною Петене джерела не дають, хоча й засвідчують наявність земельної власності у східних комітатах королівства («*Ruzka in comitatu Ungh*»)³¹.

Також лише можна припускати, що сином досліджуваної нами особи міг бути «*Michael filius Pethö*» згаданий під 26 травня 1309 р. в одному з дипломів Пожонської капітули³². За актовими даними, він, сплативши 25 ві-

²² Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.1. – S.536.

²³ Ibid. – Т.2. – S.233–234.

²⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.9. – V.2. – S.75.

²⁵ Ibid. – Budaе, 1832. – Т.8. – V.4. – S.643, Ibid. – Budaе, 1833. – Т.9. – V.1. – S.242, 244; Ibid. – Budaе, 1833. – Т.9. – V.2. – S.717; Ibid. – Budaе, 1838. – Т.9. – V.6 (1342–1382). – S.206–207, 209, 211, 216, 226–228, 232–233.

²⁶ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.279.

²⁷ Anjou-kori oklevéltár. – Budapest; Szeged, 1996. – Т.11 (1327). – Old.287–288.

²⁸ Ibid. – Budapest; Szeged, 1999. – Т.23 (1339). – Old.161.

²⁹ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.452.

³⁰ Anjou-kori oklevéltár. – Т.11 (1327). – Old.287–288.

³¹ Ibid. – S.288.

³² Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.1. – S.291.

денських марок («25 marcis denariorum viennensium»), отримував частину в межах села «Körtueles» («Körtuelis», «Kertueles»; тепер Кертвейлеш в окрузі Трнава, Словаччина) – «[...] млини [...] а також пожалування [...] з усіма багатствами та прилеглостями» («[...] molendini [...] atque sessionis [...] cum omnibus utilitatibus et pertinenciis universis»), розташованого у Трнавському комітаті³³.

На нашу думку, магістра Іоанна, сина Петене («magister Iohannes, filius Pethene»), фігуранта диплома від 1341 р. (комітат Шариш), виданого канцелярією магістра Зонка, віце-комеса палатина Віллерма Друґета, можна розглядати як онука³⁴.

Із диплома від 1297 р. відомо, що досліджувана нами персона мала кровних родичів: «Матвій син Коррада його родича (Петра – *M.B.*) і Буда та Тома – його брати» («Mathias filius Corrardi consanguineus eiusdem et Buda ac Thoma fratres suis») ³⁵. Однак нам невідомо, чи доводилися згадані особи Петрові родичами по материнській (про матір у відомих матеріалах узагалі не вдалося віднайти жодної згадки), чи батьківській лінійам?

Загалом детальна реконструкція генеалогічного минулого родини Петене по лінії Петра видається вкрай проблематичною з огляду на значну кількість згадок про саме ім'я «Petene» («Pethene», «Pethö», «Pethew», «Pethe») поза межами східних комітатів Угорщини, розпорошеність повідомлень про форми й право власності та ін. За таких обставин установити всіх, або ж більшу частину представників сімейства важко, навіть попри доволі помітне становище самого Петра, сина Петене, в оточенні короля.

Обов'язки, які за життя виконував «Petrus filius Pethene», можна відстежити на основі кількох актів кінця XIII – початку XIV ст. Так, під 1263 р. вперше зустрічається згадка про те, що «Petrus dictus/filius Petyna» обіймав уряд магістра, отримавши від «молодшого короля» Стефана (майбутній Стефан V, 1270–1272 рр.) «землі Зомотор, Геу, Томпа (не локалізовані) і Матей (тепер Матейовце) в окрузі Земплін» («in districtu territorrii de Zemlyn, terram quamdam fore Zomothor, Gew, Tompa et Mathey») ³⁶. Значущість відповідного пожалування, на наш погляд, засвідчує, що новий власник уже був досить сформованою, зрілою особистістю, посідаючи у суспільній ієрархії за свої заслуги і за статусом помітне місце. Як магістр на уряді судді в комітаті Земплін «Petrus dictus Pethene» постає також близько 1291 р. та в одному з недатованих актів кінця XIII ст. ³⁷

Яким чином розвивалася кар'єра даної особи в останнє десятиліття XIII та на початку XIV ст. установити складно, адже ми не маємо практично жодного документа, що дав би відповідь на це питання. Спираючись на актові матеріали початку XIV ст. можемо лише констатувати, що уряд магістра він зберігав за собою щонайменше до 1312 р. Очевидно, за якісь заслуги

³³ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.1. – S.290–291.

³⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.8. – V.4. – S.555.

³⁵ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – V.10 (1290–1300). – №180.

³⁶ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.4. – V.3. – S.155–156.

³⁷ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – V.5. – №37; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.6. – V.2. – S.342

король надав Петрові уряд бана, що, на нашу думку, мало відбутися між 1312–1315 рр., оскільки в дипломі Людовіка I від 23 вересня 1342 р. при описі подій чергового повстання проти анжуйської династії досліджуваний нами персонаж фігурує вже як бан («banus Petrus filius Peteny»)³⁸.

Відомо, що протягом 1308–1312 рр. він активно підтримував неаполітанського претендента на угорський престол, про що чітко вказано в акті від 10 квітня 1312 р.³⁹ Петро Петуна перебував серед оточення короля на момент боротьби його проти опозиції угорських баронів, очолюваної Матеєм Чаком Тренчанським та колишнім палатином Аба Амадеєм⁴⁰.

У 1312 р. відповідно до заслуг, особливо за допомогу під час облоги фортеці Шариш, Карл I Роберт на умовах феодалу надав Петрові Петуні з правом успадкування володіння Панграції, розташоване в комітаті Земплін («*possessiones Pangracii [...] in comitatu de Zemplen existents*»)⁴¹. Облога Шариша відбувалася 9–16 травня (або раніше) 1312 р. та непогано відображена на сторінках кількох королівських дипломів і «Композиції угорських хронік XIV ст.»⁴². Не виключено, що «*Petrus Pethene*» брав також участь у Розгонській битві 1312 р., яка завершила один з етапів протистояння нової династії та угорської знаті. І все ж послідовність участі Петра у військових перипетіях, пов'язаних з утвердженням чергової королівської фамілії на престолі в Угорщині, до 1312 р. залишається невідомою через брак безпосередніх згадок у документах указанного часу.

Станом на 1314 р. рід Петене ще вважався лояльним анжуйській династії – про це свідчить акт церковної капітули міста Орадея («*Capitulum ecclesiae de Oradea*»), а також ряд дипломів, датованих 1312 р., в яких магістр Петро («*magister Petrus, magister Pethew*») фігурує поки що без предикату «зрадливий, невірний» («*infidelis*»)⁴³. Однак упродовж короткого часу ситуація кардинально змінилася, причини чого залишаються невідомими. Угорська історіографія ще з кінця XIX – початку XX ст. таку зміну пов'язувала з невдоволенням місцевої знаті новим королем⁴⁴. Сучасні словацькі історики вважають, що новий виступ проти монарха спровокувало його небажання підтвердити частині нобілітету пожалування, отримані на 1301 р.⁴⁵ Можливо, мали також місце якісь обмеження старого дворянства у привілеях на користь нової, прибулої разом із династією Анжу, знаті.

Відтак Петро разом із березьким комесом вирішив шукати претендента на угорську корону серед галицьких князів, про що й свідчить диплом Карла I Роберта від 1315 р. (П.Енгель запропонував інше

³⁸ *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis (Anjoukori Okmánytár)*. – Budapest, 1884. – Köt.4 (1340–1346). – S.264; *Anjou-kori oklevéltár*. – T.26 (1342). – Old.343.

³⁹ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. – T.1. – S.420.

⁴⁰ *Ibid.* – S.420–421.

⁴¹ *Ibid.* – S.452.

⁴² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum: In 2 v.* – Budapestini, 1937. – V.1. – S.487–488; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. – T.1. – S.424–425.

⁴³ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. – T.1. – S.436, 448.

⁴⁴ Див.: *A magyar nemzet története*. – Budapest, 1895. – K.3 (*Az Anjou ház és Örökösei 1301–1439*). – Old.66.

⁴⁵ *Historia Scopusii*. – Bratislava; Kraków, 2009. – V.1. – S.521.

датування – 1316 р.⁴⁶). Документ Людовіка I від 23 вересня 1342 р. повідомляє про напади загонів Петра на королівські маєтності, що завдавало неабиякої шкоди селянам. При цьому центром фронди було визначено замок Шариш⁴⁷, під стінами якого у травні 1312 р. той же «*Petrus dictus Pethene*» підтримував короля у війні проти Матея Чака. Осередком повстання Шариська фортеця стала не випадково, оскільки стояла «поблизу кордонів згаданих королівств Польщі й Русі» («*circa confinium dictorum regnorum Polonie et Ruthenie*»)⁴⁸. Відтак не виключено, що саме тут Петро очікував на допомогу від галицьких володарів, про яку просив у згаданому вище посольстві.

Відомо, що значна частина територій західніше Карпат із 1280-х рр. перебувала у сфері впливу або була підконтрольна Романовичам. Після серії військових походів князя Лева Даниловича (самостійних, а також за васальними зобов'язаннями перед ханом Ногаєм) до його володінь було приєднано щонайменше кілька комітатів, у тому числі Уґо́ча, Береґсаз, Унґ, можливо, частину Марамароша. Ці доволі репрезентативно представлені в документах події⁴⁹ мають певну історію вивчення⁵⁰.

За браком джерел нам складно встановити, чи перебували військові континґенти галицько-волинських володарів за Карпатами, а самого лише повідомлення від 1299 р. («*Ми, Георгій, комес Береґа, слуга князя русі Лева*» («*Nos Georsius Comes de Beregh, officialis Leu Ducis Ruthenorum*»))⁵¹ явно замало для такого висновку. Так само проблематично визначити ступінь впливу й обсяги реальної влади Романовичів у завойованих землях, оскільки невідомо, коли і який із комітатів входив до складу їхніх володінь.

Фрагментарні актові дані свідчать, що станом на 1322 р. королеві Карлові I Роберту вдалося повернути до власних володінь Маковицький замок («*castrum Machk*»; тепер у Бардіївському⁵² окрузі, Словаччина), «захоплений у наших праотців королем галицьким, і з цього замку невтомно

⁴⁶ Engel P. Az ország  jraegyesit ese. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323) // Századok. – 1988. –  vf.122. – Sz.1.2. – Old.134.

⁴⁷ Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. – К.4. – S.264.

⁴⁸ Ibid. – S.263, 265.

⁴⁹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001. – Т.2. – Изд.2. – Стб.888; Хроники: Литовская и Жмойтская и Быховца // Там же. – Москва, 1975. – Т.32. – С.26; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budae, 1830. – Т.5. – V.3. – S.87; Ibid. – Т.6. – V.2. – S.216–217, 239–240; Ibid. – Budae, 1837. – Т.8. – V.6. – S.60.

⁵⁰ Див. праці останнього десятиліття: *Бабенко Р.В.* Спільні воєнні кампанії князів Південно-Західної Русі та золотоординських ханів в останній чверті XIII ст. // Воєнна історія. – 2003. – №1 (7). – С.77–83; *Войтович Л.* Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки НТШ. – Л., 2006. – Т.ССЛІ. – С.203–204; *Його ж.* Улус Ноґая і Галицько-Волинське князівство // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.21–26; *Його ж.* Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип.5. – С.143–156; *Федака С.* Галицько-Волинська держава і Закарпаття // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Л., 2003. – С.66–74 та ін. Підсумки досліджень на цю тему див.: *Волошук М.М.* Вплив Золотої Орди на еволюцію русько-угорських військово-політичних взаємин останньої чверті XIII ст. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Серія «Історія, економіка, філософія». – К., 2007. – Вип.13. – С.23–30.

⁵¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.6. – V.2. – S.216, 239.

⁵² Цікаво, що в найповнішій на сьогоднішній день монографії, присвяченій середньовічному Бардію, цей сюжет відсутній (див.: *Sroka St.* Sredniowieczny Bard i w i jego kontakty z Ma opolsk a. – Kraków, 2010. – 328 s.).

жорстоко та вороже проводили спустошення нашого королівства» («occupatum a progenitoribus nostris per regem Galliciae, de quo castro in regnum nostrum tyrannicae et hostiles incessanter fiebant vastitates»)⁵³. Як довго з цієї фортеці організовувалися наїзди на володіння анжуйської династії, про що йдеться в документі, та, взагалі, чи вказаний конфлікт відбувався під знаком боротьби за королівську корону – встановити складно. Проте в історіографії такий зв'язок періодично все ж простежується⁵⁴. Сучасний угорський історик П.Енгель переконаний, що на першу чверть XIV ст. всі без винятку закарпатські комітати (в тому числі замок Маковиця («*Maikovica*», «*Machk*»)) уже входили до складу Угорщини, що відображено на відповідній карті, уміщеній у його праці⁵⁵.

Таким чином, швидкі контрзаходи Карла I Роберта з нейтралізації внутрішньої опозиції, наявність на той момент досить широкої підтримки як із боку прийшлої неаполітанської й французької знаті, так і більшості угорського нобілітету звели нанівець плани фрондерів та їхніх союзників. Угорський монарх спромігся відновити кордони країни, які існували на 1280-ті рр. Відтак недаремно офіційна королівська документація говорить про «зраду» Петра Петуни королеві – зокрема у контексті конфіскації його маєтностей.

Непросто встановити також і вік магістра Петра. Спираючись на першу згадку його із цим титулом під 1263 р., вважаємо, що на цей час йому могло бути 20 або й більше років. Імовірним часом народження можна вважати кінець 1230-х – початок 1240-х рр. Відтак на момент відправлення посольства «в королівство русів» («*in regnum Rutenorum*») (очевидно, до князя Андрія Юрійовича (близько 1289–1323 рр.), який на той час тримав галицький стіл⁵⁶), що датується приблизно 1315 р.⁵⁷ (за П.Енгелем – 1316 р.⁵⁸), «*Petrus filius Petene*» як за мірками середньовіччя вже був людиною у поважному віці. Можна також припустити, що Петро володів церковнослов'янською мовою, якою й під час візиту до галицько-волинського правителя домовлявся про передачу угорської корони руському володареві.

На момент позбавлення його за наказом Карла I Роберта маєтностей в комітаті Земплін («*in comitatu de Zemlynio*»), що відбувалося в кілька етапів із 2 січня 1317 до 29 травня 1323 рр.⁵⁹, «*Petrus filius Petene*» вже, цілком можливо, відійшов в інший світ. Із відомих нам кількох дипломів угорського короля, які відображають перипетії конфіскації, про це годі дізнатися. Серед перелічених у документі від 8 травня 1317 р. бунтівників «проти королівської величності» («*contra regiam maiestatem*»), яких урядник Філіп Другет

⁵³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.8. – V.6. – S.60.

⁵⁴ Див.: Лелекач М.М. Процес закріпачення закарпатського селянства... – С.8; Pórh A. Magyar-rutének érintkezések... – Old.939.

⁵⁵ Engel P. Az ország újraegyesítése. – Old.138.

⁵⁶ Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.511.

⁵⁷ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.8. – V.2. – S.293.

⁵⁸ Engel P. Az ország újraegyesítése. – Old.119–122, 134.

⁵⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.8. – V.2. – S.292–295; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.84, 284, 422.

розбив при Бачкові⁶⁰, Петра Петуно вже чомусь не згадано⁶¹. Натомість рід Друтетів за свої заслуги перед монархом отримав частину володінь, раніше належних «Petri Pethene»⁶².

Подальша доля самого фігуранта справи відома мало. П.Енгель припускає, що після 1317 р. він утік до Трансільванії⁶³. У датованій 1320–1330-ми рр. документації, що стосувалася приватновласницьких наділів у комітаті Сотмар, періодично згадується такий собі марістр «Petheu f. Petri uidex civitatis Nempty»⁶⁴. Спільний родовий предикат, а також подібність урядів дозволяють зробити висновок про те, що дана особа була сином Петра Петуні – на ім'я Петро (видозмінений «Petheu»), про якого вже згадувалось вище. Мабуть, після поразки батька він разом із ним і перебрався до Трансільванії.

Важливе місце у системі етнічної ідентифікації Петра, сина Петене, займає локалізація та соціальний склад населення отриманих ще у часи правління Арпадів та частково Анжу земельних пожалувань. Імовірно, найбільш ранніми, що належали батькові Петра – «нашому вірному комесу Петрові, синові Петра» («*fideli nostro Petro comiti, filio Petri*») – від 31 серпня 1245 р.⁶⁵, були «два пожалування Албун і Текна» («*duas terras Albun videlicet Tekna (тепер Дворянки в окрузі Михайлівці)*»), які перейшли до нього в результаті фінансової угоди, укладеної у Шариському замку з наближеним до Бели IV слугою Іоанном, сином Андорнука («*Ioannes filius Andornuk*»)⁶⁶. Ця домовленість відбулася через 14 днів після дошкульної поразки, що її угорським військам під містом Ярославом завдали Романовичі. Однак нам незрозуміло, чи Петро належав до східнослов'янського оточення колишнього галицького князя Ростислава Михайловича, у документі якого («у листі найсвітлішого родича нашого, князя Ростислава» («*in litteris eiusdem generi nostri Ratislay ducis intelleximus*»)) й було вперше зафіксовано умови фінансової угоди, і чи «*Petrus filius Petri*» взагалі брав участь у битві із галицько-волинськими загонами?

Очевидно, що після смерті батька Петра син і успадкував «пожалування Албун» («*terram Albun*»), яке поряд з іншими, набутими за часів Арпадів,

⁶⁰ *Historia Scepusii*. – S.521.

⁶¹ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. – Т.2. – S.99.

⁶² *Engel P. A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. – Budapest, 1998. – Old.43.

⁶³ *Engel P. Az ország újraegyesítése*. – Old.128, 134.

⁶⁴ *Anjou-kori oklevéltár*. – Budapest; Szeged, 2003. – Т.13 (1329). – Old.606, 608; *Németh P. A középkori Szatmár megye települései...* – Old.157, 199, 299, 347.

⁶⁵ Ми оперуємо лише джерельними свідченнями, свідомо допускаючи, що за належності досліджуваної особи до слов'янської знаті, котра мешкала на території північно-східних комітатів Угорщини, родина напевно віддавна мала у власності якісь земельні пожалування. Однак якщо припустити, що «*Petrus filius Petri*» входив до оточення Ростислава Михайловича ще до моменту остаточного його переселення у володіння Арпадів та одруження князя з донькою короля Бели IV – Анною (близько 1242–1243 рр.), то отримання володіння «*Albun*» виглядає як спроба закріпитися в межах Угорського королівства. З іншого боку, нам відомо, що після остаточного переселення колишнього галицького володаря до Угорщини князь Ростислав отримав землі в комітатах Абауйвар, Саболч і Земплін (див.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. – Budaes, 1829. – Т.5. – V.1. – S.55). Відтак він міг виконувати звичні для себе обов'язки, пов'язані з унормуванням приватновласницьких справ підлеглих, однією з яких могла бути згадана фінансова угода щодо купівлі маєтності «*Albun*».

⁶⁶ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. – Т.2. – S.132.

володіннями було конфісковане Карлом I Робертом до 10 лютого 1321 р.⁶⁷ Цікаво, що в конфіскаційних дипломах станом на 1317–1321 рр. серед власності «Petri filii Pethene» не згадується пожалування «Текна».

Наступне, зафіксоване джерелами, пожалування у 1263 р. в користування досліджуваній персоні надав «молодший король» Стефан, про що вже йшлося вище⁶⁸.

Очевидно, що в період правління в Угорщині Владислава IV (1272–1290 рр.) «Petrus filius Pethene» отримав у володіння «свою фортецю Поростьян і особливо три пожалування названі Вишня, розташовані у комітаті Земплін» («castro suo Porostian (тепер Боростьян в окрузі Требішов, Словаччина) et specialiter tribus possessionibus Vyssnyo vocatis in comitatu de Zemplen existentibus»)⁶⁹. Під 1297 р. відомо, що «спадкові наділи, названі Розвад і Зебегнев» («hereditarijs Rozwad (Малий і Великий Розвадь у комітаті Земплін) et Zebegunew (Збегньов в окрузі Требішов, Словаччина) vocatis»), які належали до округи Земплінського замку, також перебували у руках магістра Петра⁷⁰.

Крім того, він володів уже згаданими маєтностями у прикордонних із Галичиною комітатах Земплін і Шариш, у тому числі Счеч (Сечовце), Бочков (Бачков), Кереп'е (Кравани), Полянки (Блътна-Полянка), Чени (Чана), Петрусфалви (Петровце-над-Лаборцем), Перноу (Парчовани), Кокан (Кохановце?), Ёуеренда (Грядки), Кенчешандрашфалва (місцевість в околицях Парчован) та ін. Земплінський замок йому було надано із цілим рядом прилеглих поселень: Єсеньо (Ясеньов), Петітше (Птіч'є?), Кементце (Великий і Малий Каменець), Сінна (Свініце) та ін.⁷¹ Точний час отримання цих поселень невідомий, тому про нього можна говорити лише за принципом *post quem, ante quem* – у контексті наявних хронологічних згадок про вказані села, причому здебільшого документи не називають імен власників.

Зокрема замок/земля («castra/terra») «Borko» (Бреков; «Barkou», «Barca», «Borkou», «Barcha») і «Jeszeno» (Ясеньов; «Jeszenew» «Yesenin», «Jezenew»), що були конфісковані у Петра Петене близько 1317 р.⁷², фігурують у джерелах лише починаючи з першої третини XIV ст., і вже будучи власністю наближеного до короля Карла I Роберта магістра Віллерма Другета⁷³. Натомість про час їх передачі родині «Pethene» (можливо, наприкінці XIII ст.) немає жодної інформації, лише відомо, що станом на 1314 р. володіння «Borko» належало синові Петра – «Petri, filii Petri, dicti Petene»⁷⁴.

Володіння («possessio») «Vocskow» (Бачков; «Bachka», «Bochfolua», «Bachka», «Bachkow», «Bochkow», «Bechgwd») згадується лише з 13 грудня 1316 р.⁷⁵, тобто на момент, коли при королівському дворі вже, очевидно,

⁶⁷ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.284.

⁶⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – T.4. – V.3. – S.155.

⁶⁹ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.422.

⁷⁰ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – V.10 (1290–1300). – №180.

⁷¹ Див. вище прим. 14–17.

⁷² Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.137.

⁷³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budae, 1832. – T.8. – V.3. – S.510.

⁷⁴ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.1. – S.536.

⁷⁵ Ibid. – T.2. – S.82.

готувалися відповідні розпорядження про конфіскацію майна Петра, сина Петене. Наступні згадки про це село від 1 та 29 травня 1319 р., 1320 р., 10 лютого 1321 р. та 1322 р.⁷⁶ не дають жодного уявлення хоча б про приблизний час його переходу у власність досліджуваної персони. Точно відомо, що «*possessio Bagcha*» на 1320 р. належало «*Demetri filii Roduan et Nicolai filii eiusdem*»⁷⁷. Однак коли згадані Дмитро та Микола отримали його у власність – невідомо, оскільки перша згадка про належність «*Petri filii Petene*» стосується 10 лютого 1321 р.⁷⁸, тобто після конфіскації, яка відбулася у 1317–1320 рр.

Суперечливо виглядає інформація про поселення «*Borsu*» (тепер Борша в окрузі Требішов, Словаччина; «*Borsa*», «*Borsae*», «*Warscha*»), яке фігурує в актах у часовому проміжку 1244 – 16 жовтня 1323 рр. (1245 р., 23 січня 1317 р., 11 лютого 1318 р., 14 травня 1323 р.)⁷⁹. У документі від 16 жовтня 1323 р. серед мешканців села згадується «*Tuodor filius Pethew*»⁸⁰, однак нам невідомо, чи йдеться тут про сина Петра Петене, і взагалі, чи дана особа в 1323 р. була власником «*Borsae*» (тобто вже на момент завершення конфіскації земель «*Petri Pethene*»). Так само неясно, коли «*possession*» перейшло у власність останнього.

Земля «*Chena*» (Чана; «*Chene*», «*Chana*») постає в актових матеріалах під 1268 р., а також 16 жовтня 1323 р.⁸¹ Відомо, що наприкінці 1260-х рр. вона ще належала родині Катпан⁸². Село «*Pernou*» (Парчовани) відоме з 1233 р.⁸³ В акті від 31 серпня 1245 р. воно виступає як сусіднє щодо поселень «*Албун і Текна*» («*Albun videlicet Текна*»), наданих «*Petro comiti, filio Petri*»⁸⁴. Однак час переходу у власність Петра Петене невідомий. Конфіскація відбулася до початку 1321 р.⁸⁵ Поселення «*Guerenda*» (Грядки; «*Gerenda*»), «*Kereplye*» (Кереп'є; «*Kereple*»), «*Kokan*» (Кохановце?; «*Kohan*») (більш пізня згадка від 1374 р.⁸⁶), «*Petrusfalva*» (Петровце-над-Лаборцем; «*Petrouych*»), пізніша згадка від 22 травня 1323 р.⁸⁷) фігурують у документах, як правило, лише двічі: під 10 вересня 1321 та 1322 рр.⁸⁸ Аналогічного характеру згадки про села «*Garagina*» (Оградзане; «*Geregenne*»), «*Halatskafalva*» (не локалізоване), «*Hankfalva*» (Ганковце?), «*Hazina*» (Гажін), «*Homonna*» (Гуменне), «*Iankofalva*» (Янковце?), «*Kajnafalva*» (Кайня), «*Keekmezey*» (Кейкмезьо),

⁷⁶ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2 – S.213, 217, 273–274, 386.

⁷⁷ Ibid. – S.274.

⁷⁸ Ibid. – S.284.

⁷⁹ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. – Т.2. – S.115, 142; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.105, 147, 415, 462.

⁸⁰ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.462.

⁸¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.4. – V.3. – S.446, 450; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budaе, 1834. – Т.10. – V.1. – S.109, 113; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.460–461.

⁸² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.4. – V.3. – S.450.

⁸³ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – Pest, 1867. – V.6 (890–1235). – №330.

⁸⁴ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. – Т.2. – S.132.

⁸⁵ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.284.

⁸⁶ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.9. – V.6. – №222.

⁸⁷ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.284.

⁸⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т.8. – V.2. – S.263; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – Т.2. – S.284, 386.

«Kementze» (Великий і Малий Каменець; «Kwesd»), «Керла» (не локалізоване), «Laczkafalva» (Лачковце?; Laczafalva), «Luka», «Papfalva» (не локалізовані), «Pethitse» (Птіч'є?), «Plempnafalva», «Prepkefalva» (не локалізовані), «Szinna» (Свінице; «Szenna», «Sciner», «Scyner»), «Tamkafalva», «Vadna», «Zatkson» (не локалізовані), «Zubna» (Зубне) та інші, які з'являються на сторінках документів, як правило, лише одного разу – у 1317 р. серед переліку конфіскованих у Петра Петене маєтностей⁸⁹. Зокрема одне з його колишніх пожалувань – село «Strachynna» (Строчин), за дослідженнями І. Драшкочи, локалізувалося в місці збору мита, у тому числі – зі східнослов'янських земель⁹⁰.

Пізнього походження згадки про прикордонне поселення «Polyanka» (Блätна-Полянка; «Paulan», «Palyanka», «Polyank», «Palanka»). Перший відомий нам документ про село датується 18 жовтня 1306 р., коли «Петро, син магістра Петра [...] за вірну гідну службу [...] надає у дочасне користування власне залюднене пожалування, назване Полянка, своєму сервієнтові Аброне, синові Куча, особисто присутньому, та через нього його всім нащадкам і спадкоємцям» («Petrus filius magistri Petune [...] possessionem suam populosam, Palanka vocatam [...] Abrane, filio Kuch servienti suo, presencialiter astanti, et per eum suis heredibus ac successoribus pro serviciis suis fidelibus in meritoriis [...] dedisse, donasse et perpetuo contulisse est confessus»)⁹¹. У наступній згадці про цей населений пункт, датованій 10 лютого 1321 р.⁹², він уже виступає в контексті конфіскації його в Петра Петене.

Село «Sceech» (Сечовце; «Zech», «Zeech», «Szech», «Zwgcch») постає у документах 1321–1322 рр. серед конфіскованих маєтностей⁹³. Аналогічно виглядає ситуація із поселенням «Vihely» («Vyhel», не локалізоване), яке крім 1321–1322 рр.⁹⁴ епізодично згадується в 1350 р.⁹⁵ Володіння «Vysnow» (Вишнов; «Vyssnyu», «Wysnyu», «Wysnou», «Wysnow», «Wysnowd», «Wysno», «Wisna») відоме у джерелах від 1239 р., коли воно належало «Miscouc, de genere Miscouc»⁹⁶. Однак уже у 1270 р., згідно з дипломом Стефана V, поселення перейшло до «Reynoldo Magistro Agasonum» на правах довічного надання («perpetuo datam et collatam»)⁹⁷. Подальші згадки про вказаний населений пункт (1321–1322 рр., до й після 29 травня 1323 р.) свідчать, що він складався із трьох частин («tribus Vysnow»), які невідомо коли саме перейшли у власність «Petri filii Pethene», будучи згодом (на початку 1320-х рр.) конфіскованими⁹⁸.

⁸⁹ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.137.

⁹⁰ Draskóczy I. Sáros megye vámhelyei a 14. században // Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. – Budapest, 1998. – Old.47, 56

⁹¹ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.1. – S.200.

⁹² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budae, 1835. – T.8. – V.5. – S.117; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.284.

⁹³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – T.8. – V.2. – S.293; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.386, 406, 447.

⁹⁴ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.285.

⁹⁵ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – T.9. – V.1. – S.808.

⁹⁶ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. – T.2. – S.44.

⁹⁷ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – Pest, 1874. – V.12 (1274–1300). – №9.

⁹⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – T.8. – V.2. – S.293; Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.422, 424.

Земля «Zebegneu» (Збегньов; «Zebehne», «Zhebene», «Zebwgnew», «Zebugneu», «Zebegunew») відома у джерелах від вересня 1245 р.⁹⁹ На 1297 р. поряд із маєтністю Розвад («hereditarijs/possessiones Rozwad et Zebegunew») вона належала магістрові «Petri filii Petri de Pethune», причому із зіпсованого тексту диплома все ж зрозуміло, що батько Петра – Петро з Петуні – також був власником цих пожалувань¹⁰⁰. Станом на 1322 р. конфіскована¹⁰¹.

Таким чином, індексація маєтків Петра, сина Петене, не допомагає нам установити етнічне походження власника, його батька чи нащадків. В їх оточенні, очевидно, були вихідці з Русі, що засвідчено документально. Зокрема під 31 серпня 1245 р. у вже згаданому дипломі короля Бели IV повідомляється, що «наш (Бели IV – М.В.) вірний Іоанн, син Андорнука [...] два власних пожалування, а саме Албун і Текна, нашому вірному комесові Петрові продав» («fidelis noster Ioannes, filius Andornuk [...] duas terras suas, Albun videlicet Tekna fidei nostro Petro comiti, filio Petri, vendidisse»). Цей факт раніше був зафіксований у листі колишнього галицького князя Ростислава Михайловича¹⁰². Також під 1359 р. відомо, що в одній справі, до якої були причетні «filios Peteuch» (тобто, як ми вважаємо, онуки «Petri filii Pethene»), поряд із ними фігурував прокуратор «Nicolaus de Wrs (sic dictus Oroz)»¹⁰³. Проте він не доводився вказаним особам родичем.

Питання східнослов'янського походження Петра, сина Петене, досі залишається дискусійним. Наведені вище факти із його життя та окремі біографічні відомості про нащадків радше підкреслюють слов'янське коріння роду, однак не обов'язково – із земель Русі. Петро міг походити зі слов'ян-автохтонів одного зі східних комітатів Угорського королівства. Доведеними можна вважати хіба що його періодичні зв'язки із князями Галичини, котрі на початок XIV ст. ще контролювали частину Закарпаття. Однак на тлі угорського внутрішньополітичного конфлікту та прямої (очевидно) участі в ньому Романовичів останні втратили здобуті раніше землі, а Петро Петуня позбувся власних пожалувань. Загалом питання вимагає дальших студіювань та залучення досі неопублікованих документів Угорського державного архіву, які породжують чимало дискусій. Зокрема під 22 лютого 1344 р. в одному з актів згадується магістр Микола, син Руса, прозваний Петене («Miklós fia Orrus (dictus) Petew mester») ¹⁰⁴. На 22 січня 1349 р. відомо про самого Петене, прозваного Руським («Petew/Petow dictus Orrus») ¹⁰⁵, а під 3 травня 1350 р. згадується Рус, прозваний Петене («Orros dictus Petew») ¹⁰⁶. Він же фігурує в дипломі від 2 травня 1351 р. ¹⁰⁷ При цьому стверджувати, що «Orros dictus Petew»

⁹⁹ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. – T.2. – S.138.

¹⁰⁰ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. – V.10. – №180.

¹⁰¹ Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. – T.2. – S.386.

¹⁰² Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. – T.2. – S.132.

¹⁰³ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budaе, 1834. – T.9. – V.3 (1359–1366). – S.127.

¹⁰⁴ Magyar Országos Levéltár (Budapest). – Diplomatikai Levéltár (DL) 56858 a; 108022.

¹⁰⁵ Ibid. – DL 4026.

¹⁰⁶ Ibid. – DL 4164.

¹⁰⁷ Ibid. – DL 4164.

та «Petew dictus Orrus» – це одна й та ж особа складно. Усі документи походять зі східних комітатів королівства.

Таким чином, у свідомості канцеляристів середини XIV ст. родина Петене не раз асоціювалась з етнонімом Русь, натомість пояснити відсутність такої ж асоціації на сторінках документів у попередній період у край проблематично. Імовірно ця нова ідентифікація роду – «dictus Orrus» – стала наслідком дипломатичної місії Петра Петуні до Галичини, після чого всіх наступних представників родини почали називати «русинами». Однак при цьому складно встановити генеалогічний зв'язок між досліджуваною нами персоною та згадуваними в середині XIV ст. особами у родовим предикатом «Petew» («Petow»).

There are in the Hungarian medieval sources not only persons, which identified, such "rus", but there were a peoples, which Rus' identify is doubtful. Among these – Petrus filius Pethene. The group of a documents (the end of XIII – XIVth) not called him as "Ruthen", "Ruthenis" etc. However, in the middle of XIVth, the representatives of the genus Pethene called "rus". This question now remains open.

П.М.САС*

КОЛИ НАРОДИВСЯ ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ?

Порівняно нещодавно Верховна Рада України ухвалила, що 2010 р. належало відзначати 440 років від дня народження запорозького гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного. Чи правомірна з наукового погляду ця хронологічна установка, визначена вищим органом законодавчої влади? На основі вивчення джерел, що дійшли до наших днів, а також застосовуючи спеціальні дослідницькі методи, зокрема графологічний аналіз, у цій статті реконструйовано дату народження славетного гетьмана.

Фахівцям добре відомо, що точно встановити час народження гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного неможливо, оскільки у розпорядженні дослідників немає документа на кшталт метричного свідоцтва. Через це не зовсім зрозумілою видається позиція тих авторів, які називають певну дату народження П.Сагайдачного, не переймаючись її обґрунтуванням. Приміром, в одній із праць роком появи на світ майбутнього запорозького гетьмана визначено 1550 р.¹ В іншій читаємо: «У сім'ї дрібного українського шляхтича приблизно у 1570 р. народився хлопчик, якого нарекли Петром»². У подібній констатуючій манері пишуть автори ще однієї книги: «Петро Конашевич-Сагайдачний народився близько 1577–1578 рр. у селі Кульчицях (нині Самбірського району на Львівщині) ймовірно в родині українського шляхтича»³. Як бачимо, названі дати народження П.Сагайдачного – 1550, 1570, 1577–1578 рр. – вельми різняться, а першу та останню з них розділяють майже три десятиліття! Відтак неважко переконатися, що вивчення істориками цього питання непереконливе та аж ніяк не вичерпане.

Через жалюгідність джерельної бази, пов'язаної з особою П.Сагайдачного, для встановлення найбільш вірогідної дати його народження вкрай важливий вибір науково прийнятної методики та дослідницького інструментарію. На нашу думку, потрібно насамперед ретельно дослідити датовані рукописні матеріали, в яких відображено об'єктивну інформацію про психофізичний стан запорозького гетьмана. Ідеться про потребу здійснити графологічний аналіз почерку П.Сагайдачного. Істотні опосередковані дані про його вік може дати вивчення фізичних можливостей, продемонстрованих у бойовій обстановці, аналіз сімейного стану, а також іконографія гетьмана 1620-х рр. Отже стисло розглянемо джерельні матеріали та повідомлення.

* Сас Петро Михайлович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст.: Історичні есе у 2 т. – Одеса, 2006. – Т.1. – С.214–215, 219.

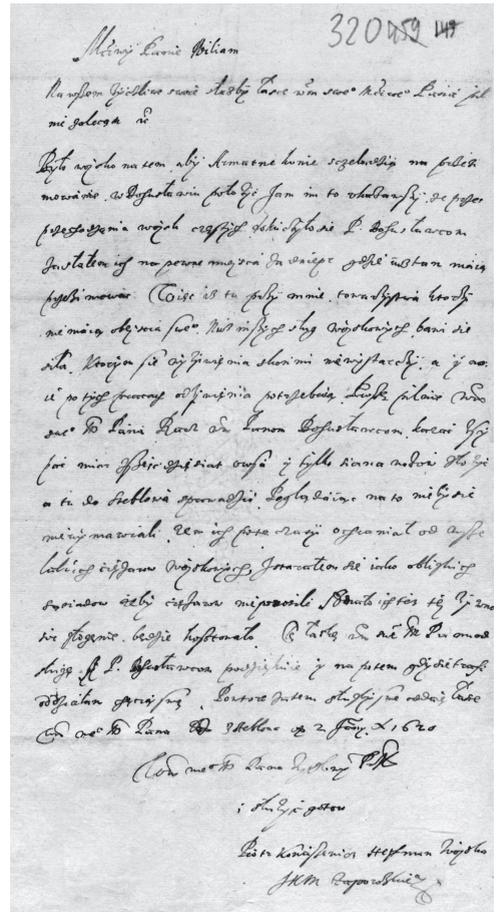
² Апанович О.М. Гетьмани України й кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.10.

³ Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.24.

Почерк П.Сагайдачного як визначник вікових особливостей автора

Доведено, що почерк людини зазнає певних змін залежно від обставин її життя та фізичного розвитку. Макроознаками почерку вважають, зокрема, нахил, форму та розміри літер, напрямок рядків, відстань між словами й рядками, величину берегів, натиск, форму петель, а мікроознаками – специфіку написання великих і малих літер, цифр⁴. Досліджуючи почерк П.Сагайдачного, скористаємося двома його листами, написаними з інтервалом у два роки, причому останній з'явився за кілька місяців до смерті гетьмана. Ідеться про його власноручний лист до богуславського підстарости С.Вільяма, датований 2 січня 1620 р.⁵, а також до литовського польного гетьмана Криштофа Радзивілла від 23 січня (за н. ст.) 1622 р., під яким П.Сагайдачний зробив підпис власною рукою⁶.

Текст листа П.Сагайдачного від 2 січня 1620 р. до С.Вільяма написано на одному аркуші польською мовою, він має 25 рядків разом із підписом (див. ілюстр.1). За браком місця не розглядатимемо детально найважливіші його графологічні особливості (цьому, а також листу запорозького гетьмана до К.Радзивілла від 23 січня 1622 р., буде присвячено іншу публікацію, яка готується до друку). Звернемо увагу, зокрема, на деякі риси підпису П.Сагайдачного, представленого у рядку №22: **Wm me° M Pana Zyczliwy PK (B[ашої] м[илості] м[ого] м[илостивого] пана доброзичливий П[етро] К[онашевич]).** Ця етикетна формула засвідчення поваги до адресата завершується ініціальними літерами **PK (P[iotr] K[onaszewicz])**. Висота літери **P** по вертикалі становить 1,2

Ілюстр.1

Перший аркуш власноручного листа запорозького гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного до богуславського підстарости С.Вільяма (2 січня 1620 р.)

⁴ Щеголев И., Чернов Ю. Графология XXI века. – Санкт-Петербург, 2008. – С.57–58. При дослідженні макро- й мікрознак почерку П.Сагайдачного ми спиратимемося на певні елементи методики, якої дотримуються автори цієї монографії.

⁵ П.Конашевич до С.Вільяма, 2.I.1620 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Potockich z Łańcuta (далі – APL). – Rkps.№9. – Cz.1. – S.320.

⁶ П.Сагайдачний до К.Радзивілла, 13(23).I.1622 // AGAD. – Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). – Dz.II. – Rkps.№804. – S.2.

від висоти літери **W**⁷ у слові **Woyska** (рядок №24), а ширина по горизонталі з урахуванням розчерку – 2,5 від цієї величини. Відповідні параметри літери **K** – 2,2 та 2,5. Обидві ці графеми написані у два прийоми. Хвиляста лінія рядка №22, яка піднімається, причому і на його початку, і наприкінці, може сигналізувати про гнучкість, вивертність розуму та загальну оптимістичну налаштованість. Значний нахил графем цього рядка, розмашисті початкові штрихи, великий перепад у висоті при написанні першого та наступних елементів літер, наявність вельми високих великих і дуже маленьких рядкових літер, вузьких петель і загострених елементів графем, тонких і сильних натисків пера, чималих відстаней між словами та окремого написання літер у словах є відображенням імпульсивного, вибухового характеру, нестримного потягу до домінування над іншими. Маємо певні підстави й для припущення про властиві авторові почерку високу самооцінку, спритність, меткість та розвинене інтуїтивне начало. Перелічені ознаки вказують на тверду руку, гострий зір, а також велику практику письма.

У рядках 24 та 25 подано повний підпис П.Сагайдачного з його гетьманським титулом:

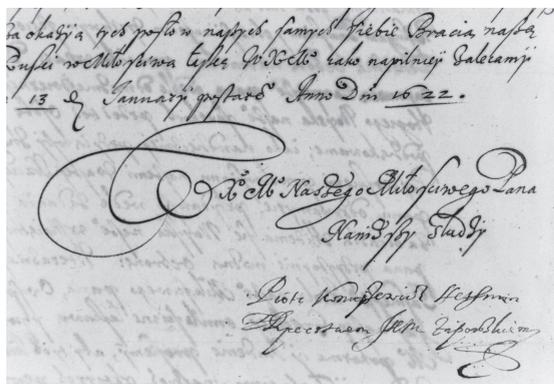
*Piotr Konaszewicz Hethman Wojska
IKM Zaporozkie*°

(Петро Конашевич, гетьман Війська
Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького)

Є підстави стверджувати, що у цьому підписі доволі виразно простежується бажання П.Сагайдачного особливим чином вирізнити насамперед ініціальні літери свого імені та прізвища. Це проявилось у вельми акуратному та геометрично вивіреному їх виведенні порівняно з іншими аналогічними літерами. Підтвердженням цього також є унікальна для листа запорозького гетьмана манера написання літери **K** – ідеться про надзвичайно велику та розмашисту верхню частину її другого елемента. Попри те, що П.Сагайдачний писав прикінцеві рядки у швидкому темпі (так само, як увесь текст листа), він помітно більше стежив за тим, щоби вони були рівними – відтак рядки написані ніби під шнурок. Приміром, рядкові частини графем рядка №25 перебувають на однаковому віддаленні (24 мм) від нижнього краю аркуша. Усе це можна розглядати як вказівку на вміння концентруватися та прораховувати наперед наслідки своїх дій. У цьому випадку вочевидь ідеться й про амбіційність того, хто писав, його любов до слави, повагу до титулу гетьмана Війська Запорозького та прагнення продемонструвати авторитет гетьманської влади своєму адресатові. Те, що П.Сагайдачний міг писати навіть міліметровими літерами, за потреби ретельно вивіряв контури графем, нерідко робив сильні натиски, прикрашав текст вигадливими геометризованими, композиційно цілісними складними

⁷ Літера **W** розпочинається з розмашисто написаного дугоподібного початкового штриха (найбільша ширина цієї дуги 2,0 мм), що повернув униз до лінії рядка з нахилом праворуч під кутом близько 38°, утворивши перший елемент графеми. По вертикалі він дорівнює 4,5 мм, а другий елемент – 1,3 мм (третій елемент дещо менший від останнього). Ширина цієї літери в основі становить 5,0 мм.

розчерками пера, слугує наочним доказом того, що він мав гострий зір, тверду руку, самовладання, велику здатність концентруватися й орієнтуватися, добру реакцію та моторику руки. Звісно, такими рисами могла похвалитися людина у розквіті фізичних, інтелектуальних сил.

Ілюстр.2
Підпис запорозького гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного у листі до литовського польного гетьмана К.Радзивілла (13 (23) січня 1622 р.)

Коротко розглянемо підпис П.Сагайдачного у листі до литовського польного гетьмана К.Радзивілла від 23 січня (за н. ст.) 1622 р. (див. ілюстр.2). За час, що минув від написання листа С.Вільяму (2 січня 1620 р.), у житті запорозького провідника відбулися події, які могли вплинути на його почерк. У джерелах зустрічається повідомлення, що у червні 1620 р. він майже втратив зір через якусь хворобу очей. Ішлося про те, що козаки, які збира-

лися у морський похід проти турків і зустріли спротив своєму задуму з боку гетьмана П.Сагайдачного, хотіли навіть його втопити – на той момент майже сліпого⁸. Можна припустити, що інформація про різке погіршення зору перебільшена. Принаймні неспростовним фактом є те, що ще у січні 1620 р., пишучи листа С.Вільяму, гетьман мав гострий зір, а в березні ніщо йому не завадило особисто командувати козаками під час відбиття татарського вторгнення в Україну⁹. Якщо влітку 1620 р. у П.Сагайдачного й виникли якісь проблеми з очима, то, очевидно, він їх навмисно перебільшив, аби ухилитися від морського походу та не стати жертвою козацької розправи. Хоч би там як, а в березні 1621 р. П.Сагайдачний, на той час полковник, вочевидь мав добрий зір, супроводжуючи Єрусалимського патріарха Феофана до молдавського кордону¹⁰.

Під час Хотинської війни 1621 р. П.Сагайдачний зазнав поранення, від якого невдовзі помер. Касіян Сакович, автор панегірика «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...» (1622 р.), писав, що з-під Хотина запорозький гетьман повернувся напівмертвий («Пріихаль до Києва, наполю умерльый»), запевняючи, що його герой мав навіть декілька поранень¹¹. Риторично забарвлену тезу про «напівмертвого героя» – П.Сагайдачного, – котрий повернувся з Хотинської війни, підхопив

⁸ Сласький до С.Жолкевського, 26.VI.1620 // Miejska Biblioteka im. E.Raczyńskiego w Poznaniu (далі – Biblioteka Racz.). – Rkps.№2. – S.504.

⁹ Г.Шломович до Я.Острозького, 23.III.1620 // AGAD. – APL. – Rkps.№1574. – S.1.

¹⁰ Новини з Білгорода, без дати // Biblioteka Racz. – Rkps.№2. – S.817.

¹¹ Сакович К. Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, Гетмана Войска Его Кор. Милости Запорозкого, Зложонны презъ инока Касіана Саковича Ректора школь Киевскихъ въ Брацѣвѣ. Мовленые отъ его спудеовъ на погребѣ того цного рыцера въ Киевѣ, въ недѣлю проводную, року Божого, тысяча шесть сотъ двадцать-второго // Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1886. – Вып.1. Приложения. – С.32–33, 35.

та продовжив козацький історик XVIII ст. Самійло Величко, який, серед іншого, писав, що вже під Хотиним гетьман був настільки немічний, що фактично лежав на смертному одрі¹².

Насправді, як свідчать джерела, під час Хотинської битви 1621 р. та одразу по її завершенні П.Сагайдачний, попри вогнепальне поранення руки, був вельми енергійним та діяльним. Проте рана таки далася взнаки й 20 квітня 1622 р. гетьман помер. Водночас ще у січні 1622 р. П.Сагайдачний демонстрував доволі високу політичну активність, пишучи, зокрема, листи різним адресатам, у тому числі королівським комісарам¹³. Яким насправді був фізичний стан запорозького гетьмана на початку 1622 р. вочевидь може допомогти визначити графологічний аналіз його автографа.

Текст листа П.Сагайдачного до К.Радзивілла від 23 січня 1622 р. написав військовий писар Лаврентій Пашковський. Гетьманові ж належить зроблений унизу власноручний підпис із титулом, що вмістився на двох рядках:

*Piotr Konaszewicz Hetman
Z Rycerstwem IKM Zaporozkiem*
(Петро Конашевич, гетьман,
із рицарством Й[ого] К[оролівської]
М[илості] Запорозьким)

Вивчення графологічних особливостей підпису П.Сагайдачного у цьому листі дає підстави для висновку, що почерк гетьмана в основному зберіг риси, притаманні його листу до С.Вільяма від 2 січня 1620 р. Водночас у більш пізньому почерку простежуються певні нові ознаки й тенденції. Як видається, вони були зумовлені, серед іншого, чималим інтересом П.Сагайдачного до К.Радзивілла як політичного союзника запорожців. Порівняно з текстом листа 1620 р., у підписі 1622 р. з'явилися деякі більш вигадливо написані великі літери, ширші та округліші петлі. Мала літера **p** набула заключного штриха, спрямованого праворуч до рядка. Очевидно цей елемент, а також манера писати велику літеру **K** з вельми значною дугоподібною верхньою частиною другого елемента літери, асоціювалися у П.Сагайдачного з уявленнями про каліграфічне письмо, засвоєне ним ще під час навчання в Острозькій школі.

Автор листа вочевидь хотів справити враження на свого адресата вигадливим розчерком пера наприкінці підпису. Привертає увагу й окреме написання з каліграфічною старанністю першої літери в імені **Piotr**. Ще одним психологічно ключовим для П.Сагайдачного словом було його патронімічне прізвище, написане також старанно й за особливою графічною схемою. У ньому перша, середня та остання літери (**K**, **z** у складі **sze** та **z** наприкінці слова) мають надрядкові частини, що вищі відповідно на 4, 2 та

¹² Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – К., 1852. – Приложения к т.1 летописи Величка. – С.34–37.

¹³ Комісія з козаками, учинена у січні місяці 1622 р. // Biblioteka Muzeum Narodowego im. ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – Biblioteka Czart.). – Rkps.№206. – S.533, 554. Див. також: Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року. Документ // Записки НТШ. – Т.СCLII: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2006. – С.529–530.

3,1 величини корпусу літер, розташованих поряд. Відтак у прізвищі утворено вертикальні акценти: **KonasZewicz**. Тобто бажання автора підпису демонстративно увиразнити своє ім'я та прізвище безсумнівне, що вочевидь вказує на його розвинене почуття власної гідності, прагнення бути у центрі уваги та любов до слави й влади.

У листі П.Сагайдачного від 23 січня 1622 р. є всі ознаки того, що його автор мав тверду, із доброю моторикою, руку, гострий зір, просторову орієнтацію, зберігав свою амбіційність та гостроту комбінаційного розуму. Про це свідчать, зокрема, його виняткове вміння раціонально компоувати та естетизувати підпис, спроможність тримати на рівній лінії рядки, писати у швидкому темпі розгонистим скорописом, енергійно вриваючись натисками пера у папір і, водночас, виводити, у тому числі схожими на павутину тонкими лініями, геометрично вивірені лінії та петлі, а також використовувати у ряді випадків вельми дрібні букви. Усе це вказує на те, що й у січні 1622 р. П.Сагайдачний, попри недугу, спричинену пораненням, був людиною, яка мала фізіологічно міцний та повноцінний організм і вочевидь не була похилого віку.

Якою могла бути різниця у віці між П.Сагайдачним та його дружиною?

Із «Віршів на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...» відомо, що його дружиною була шляхтянка Анастасія, уроджена Повченська¹⁴. Однак ми не знаємо, в якому віці й коли саме відбулося весілля. У тогочасному шляхетському середовищі, зокрема на Волині, чоловіки зазвичай уперше одружувалися у 25–30 років. Утім були також і більш ранні шлюби, іноді батьки-шляхтичі одружували навіть своїх неповнолітніх синів¹⁵. Згідно з Литовським статутом (розд. VI, арт. 1), повнолітніми вважали осіб чоловічої статі по досягненні ними «повних» 18 років, а для жінок повноліття наступало у 15 років. Відтак можна зробити лише припущення, що реальний шлюбний вік П.Сагайдачного та А.Повченської принаймні не був нижчим від визначеного у тогочасному законодавстві.

Певною мірою конкретизувати зазначене питання допоможе інформація про дітей, що їх мало подружжя. Ідеться про запис у метриці Замойської академії (навчального закладу, заснованого у Замості наприкінці XVI ст. коронним канцлером та великим коронним гетьманом Яном Замойським), в якому під 1618/1619 академічним роком фігурує новоприбулий на ім'я Лукаш, батька якого звали Петром, а прізвище він мав Конашевич. Зроблене також уточнення щодо міста, звідки той з'явився – Київ, а також зазначено про належність до Київської дієцезії («*Lucas Petri Konaszewicz, Kiouiensis, dioec. Kiouiensis*»)¹⁶.

¹⁴ Сакович К. Вършг на жалосный погребъ Зацного Рьщера... – С.33.

¹⁵ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – №6. – С.21, 24, 38.

¹⁶ Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 // Archiwum dziejów oświaty. – T.XI. – Warszawa, 1994. – S.100.

Отже прізвище та по батькові в іменуванні *Лукаш Петрович Конашевич* указують на те, що особа, яка його мала, вочевидь була сином Петра Конашевича-Сагайдачного. Окрім збігу його прізвища з прізвищем патронімічного походження П.Сагайдачного – *Конашевич*, а також тієї обставини, що по батькові *Петрович* утворилося від імені *Петро*, яке мав запорозький гетьман, про кровну спорідненість цих осіб сигналізують деякі опосередковані факти. По-перше, Л.Конашевич був вихідцем із Києва, в якому принаймні наприкінці другого десятиліття XVII ст. мешкав (у власному або винайнятому помешканні) П.Сагайдачний¹⁷. По-друге, Л.Конашевич явно не походив з якоїсь багатой родини київських міщан, що могла дозволити собі навчати сина у Замойській академії. Принаймні на сьогодні у документах першої чверті XVII ст. серед місцевих міщан не виявлено особи з іменуванням Конашевич, Лукаш Конашевич або Петро Конашевич¹⁸. По-третє, з наявних писемних джерел, що проливають світло на антропонімічну ситуацію на Київщині у першій половині XVII ст., випливає, що у цьому регіоні вочевидь не було «двійника» П.Сагайдачного, тобто особи, котру, як і гетьмана, звали б *Петром Конашевичем*, і яка мала б доволі значущий статус у суспільстві, аби залишити певний слід у тогочасних документах.

Під час запису Л.Конашевича до Замойської академії йому могло бути щонайменше 7–8 років (нижче цього віку учнів до навчального закладу не приймали; водночас студенти могли записуватися також на вищі курси академії – іноді навіть у віці 20 років)¹⁹. Однак є підстави стверджувати, що Л.Конашевич потрапив до Замостя, маючи орієнтовно 15–16 років. На таку думку наштотує зміст заповіту П.Сагайдачного від 15 квітня 1622 р., в якому немає прямої згадки про опіку над дітьми – вочевидь через те, що Лукаш на той час уже набув повноліття²⁰. Звідси випливає, що Л.Конашевич вірогідно народився близько 1604 р. Якщо це так, то П.Сагайдачний одружився з А.Повченською щонайпізніше на початку 1603 р. На той час нареченій імовірно було менше 18 років. Цей віковий рубіж становив вік повноліття для чоловіків, натомість дівчата (повноліття яких наступало в 15 років) напевно ризикували постати в очах сучасників «старими дівами». Те, що А. Повченська у молодому віці взяла шлюб із П.Сагайдачним, опосередковано підтверджує факт її повторного шлюбу в 1624 р. (коли їй правдоподібно виповнилося 36–38 років) зі шляхтичем Іваном Пйончинським²¹, а також виявлена нею у середині 1620-х рр. велика енергія та завзяття у справі обстоювання своїх економічних інтересів²².

¹⁷ П.Пачинський до Т.Замойського, 9.VIII.1619 // AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Rkps.№737. – S.56, 59.

¹⁸ Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – С.23–39. Див. також: *Її ж.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.

¹⁹ *Gmiterek H.* Młodzież z Kijowszczyzny w akademii Zamojskiej (1595–1784) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.3/4. – К., 1999. – С.231–232; *Гмітерек Г.* Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI–XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип.2. – С.11–12.

²⁰ Акт про передачу І.Борецьким та О.Голубом грошей Львівському братству згідно із заповітом П.Сагайдачного, 24.VI.1622 // Архив ЮЗР. – Т.1. – Ч.3. – С.268–269.

²¹ *Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // Записки НТШ. – 1930. – Т.С. – С.29.

²² *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901. – С.29.

Щодо віку П.Сагайдачного в рік одруження з А.Повченською є підстави припустити, що він був лише на кілька років старший за свою молоду дружину, народившись напевно на початку 1580-х рр. Головним аргументом на користь цього припущення слугують висунуті на підставі графологічного аналізу почерку П.Сагайдачного об'єктивні дані про нього як особу, котра на початку 1620-х рр. демонструвала відмінну загальну фізичну форму (причому навіть попри важке поранення 1621 р.), а саме – твердість, енергійність та розвинену моторику руки, а також притаманний людям молодих і середніх поколінь гострий зір. Те, що у цей час П.Сагайдачний вирізнявся вольовим началом, амбіційністю, цілісністю натури й був у розквіті інтелектуальних сил, підтверджує, серед іншого, проявлена ним спроможність концентрувати увагу, володіти просторовою орієнтацією та бачити за деталями ціле. У першій половині XVII ст. усе це напевно характеризувало людину, яка щонайбільше підійшла до сорокарічного рубежу свого життя. Щоби мати предметніше уявлення про те, як у часи П.Сагайдачного сприймали вік людини, а також яким щодо цього поставав запорозький гетьман в очах сучасників, розглянемо деякі іконографічні джерела та матеріали щоденників польського мемуариста Якуба Собеського (1590–1646 рр.), адже останній особисто бачив запорозького гетьмана під час польсько-московської війни 1617–1618 рр., а також під Хотиним 1621 р.

Що повідомляють про вік П.Сагайдачного іконографічні джерела та щоденники Я.Собеського?

До наших днів дійшло лише одне автентичне іконографічне джерело, що проливає світло на те, яку зовнішність мав П.Сагайдачний і на скільки років він виглядав. Ідеться про гравюру із книги К.Саковича «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...» (1622 р.), на якій запорозького гетьмана зображено верхи на коні²³. Автор цієї гравюри невідомий, однак певні особливості його творчої манери (зокрема прагнення зображувати людей із великими виразними очима) були характерні для деяких тогочасних видань (із гравюрами), що виходили з Києво-Печерської друкарні, зокрема «Анфологіона» (1619 р.). Примітно, що у гравюрних портретах, уміщених у цій книзі, чітко передано вікові особливості персонажів – одні з них мають зморшки та мімічні складки на обличчі, а інші зображені без них²⁴.

Майстер, котрий створив портрет П.Сагайдачного, не міг, звісно, із фотографічною точністю передати риси обличчя свого героя, адже тогочасна вітчизняна школа рисування ще не піднялася до такого рівня. Водночас він, як і інші художники першої чверті XVII ст., що брали участь в ілю-

²³ Див. факсиміле гравюрного портрета П.Сагайдачного: *Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі...* – С.23.

²⁴ *Анфологіон.* – К., 1619 // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського (далі – НБУ ім. В.І.Вернадського). – Відділ стародруків. – Кир.738.

струванні видань Києво-Печерської друкарні, безперечно, володів елементарними художніми прийомами, за допомогою яких можна було відтворити на малюнку вікові особливості людини. Важливе й те, що напевно він бачив свого героя ще за життя, принаймні під час його перебування у Києві. Оскільки гравер приступив до ілюстрування книги К.Саковича невдовзі по смерті П.Сагайдачного, він добре пам'ятав, якою була його зовнішність.

Художник зобразив гетьмана з дещо видовженим, худорлявим обличчям, із великими виразними очима, натяком на «орлиний» ніс, вольовим підборіддям. Лоб у нього опуклий, без зморшок. Немає зморшок або мімічних складок також на інших частинах обличчя. Отож попри те, що П.Сагайдачного зображено з вусами та бородою, які зазвичай додають людині поважного вигляду, його обличчя вповні моложаве (якщо ж прибрати бороду та вуса – навіть доволі молоде).

На нашу думку, майстер змалював П.Сагайдачного порівняно молодим, оскільки це відповідало реальному зовнішньому вигляду гетьмана у час його найбільшої полководницької слави, насамперед у рік Хотинської війни 1621 р. Видається очевидним, що авторові гравюрного портрета не було потреби якось навмисно «омолоджувати» свого героя, адже він ілюстрував панегіричний твір, в якому цей герой мав бути, радше, солідного віку, аніж юнаком. Окрім того, створюючи портрет П.Сагайдачного, цей художник не міг його й занадто «старити», орієнтуючись на певні уявлення про досконалий твір панегіричного жанру (обличчю гетьмана вікової солідності надала борода, яка вочевидь була у ті часи, у тому числі в середовищі козацької старшини, «знаком» високого владного статусу та соціального престижу)²⁵. Адже зображеного на гравюрі героя, щойно померлого гетьмана, повинні були впізнавати його сучасники. Отже автор гравюрного портрета П.Сагайдачного 1622 р. зобразив запорозького гетьмана у розквіті сил.

Перед тим, як розглянути деякі матеріали щоденників Я.Собеського, які допоможуть уточнити вік П.Сагайдачного, зазначимо, що середньовічні автори сприймали вік людей вибірково, визначаючи його лише у дітей та старих, тоді як роки представників інших вікових груп рахували на десятиліття²⁶. У працях Я.Собеського (народився 5 травня 1590 р.)²⁷ зустрічаються вікові характеристики осіб, молодших або ж старших від нього. Приміром, у віці 27 років він писав про 23-річного королевича Владислава як про «молодого володаря»²⁸. Дійшовши 31-річного вікового рубежу, Я.Собеський чітко демонстрував відчуття дистанції в роках між собою та старими людьми, відзначаючи в них, наприклад, відсутність сконцентрованості під час роз-

²⁵ Див.: Козацька старшина. Малюнок на полях карти України Г.Боплана // Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. – К.: Л., 2000.

²⁶ Левинсон К.А. История ментальности в Европе. Очерки по основным темам. Под ред. П.Динцельбахера // История ментальности. Историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – Москва, 1996. – С.105–106.

²⁷ *Długosz J. Jakub Sobieski. 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz.* – Wrocław, 1989. – S.19.

²⁸ *Diariusz expeditiety moskiewskiey dwuletny królewica Władysława anno dni: MDCXVII pisany przez j.m.p. Jakuba Sobieskiego commissarza teyze expeditiety (далі – Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletnej królewicza Władysława AD 1617)* // Biblioteka Czart. – Rkps.№2763.IV. – S.181, 211, 241.

мови²⁹. На 32-му році життя, під час Хотинської битви 1621 р., Я.Собеський фіксував обмеженість фізичних можливостей Я.-К.Ходкевича, якому вже йшов сьомий десяток³⁰. Натомість майже своїм ровесникам, які також проходили випробування війною, цей автор міг давати оцінку, екстраполюючи їхні фізичні та психологічні можливості на себе, розглядаючи їх як людей у розквіті життєвих сил і можливостей³¹.

У цьому контексті привертає увагу опис Я.Собеським герцо (жовтень 1618 р.), в якому взяли участь П.Сагайдачний та московський воевода В.Бутурлін: «Сам Сагайдачний вирвав списа в гетьмана Бутурліна та, підїжджаючи, ударив його тим буздиганом³², що його він отримав від королевича, і звалив з коня, бо той Сагайдачний, будучи гетьманом Війська Запорозького, у цій експедиції подав силу свідчень своєї визначної мужності»³³.

Автор цього опису, безумовно, схвально оцінив дії П.Сагайдачного під час герцо, на який зазвичай виходили не просто безстрашні бійці, що добре володіли зброєю, а міцні, фізично підготовлені люди, як правило молодого та середнього віку. Таким вочевидь був і суперник П.Сагайдачного – В.Бутурлін (помер за 26 років після цього бою, у 1644 р.)³⁴. Я.Собеський звернув увагу на продемонстровану П.Сагайдачним тактику й техніку поединку, яка крім неабиякої фізичної сили вимагала спритності, блискавичної реакції, уміння миттєво оцінити смертельно небезпечну ситуацію та ухвалити правильне рішення. Адже запорозькому гетьману вдалося вибити з рук противника спис, що був вельми грізною зброєю у кінному поединку, а потім із короткої дистанції з такою силою вдарити В.Бутурліна буздиганом, що той звалився з коня й залишився живим вочевидь лише завдяки своєму доброму захисному обладунку. Отже у схвальних оцінках Я.Собеським (якому на той час ішов 29-й рік) бойової звитяги П.Сагайдачного простежується психологічна близькість автора до героя своєї розповіді, притаманна людям приблизно одного віку.

Я.Собеський залишив ще один опис індивідуальних дій П.Сагайдачного в бою. Ідеться про події Хотинської війни 1621 р., а саме бойову сутичку, учасником якої став П.Сагайдачний – на той час посол Війська Запорозького до короля, що у серпні того року у супроводі невеликого польського підрозділу повертався до своїх. Як писав Я.Собеський, їх «угледіла турецька сторожа й кинулася за ним. Не поступився їм полем бою і сильно зіткнувся

²⁹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621. – Kraków, 1853. – S.164–165.*

³⁰ *Ibid. – S.127.*

³¹ *Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława AD 1617. – S.271.*

³² Буздиган – турецька назва пірнача (рос. «шестопёр»), різновиду металевої холодної зброї, що являла собою насажену на півметрове держално литу головку із закріпленими на ній гострими пластинами прямокутної, трапецієподібної, трикутної або ажурної форми. Пірнач використовувався також як символ військової влади та в дипломатичному церемоніалі (див.: *Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900. – T.1. – S.219; Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свєшніков І.К. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 189–190).*

³³ *Sobieski J. Diariusz ekspedycji moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława AD 1617. – S.531.*

³⁴ *Войтович Л., Заборовський Л., Ісаєвич Я., Сисин Ф., Турилов А., Флоря Б. Коментарі // Документи російських архівів з історії України. – Л., 1998. – Т.1. – С.310.*

з турками; скоро сторожа дала знати про [цих] людей (П.Сагайдачного та загінь польських вершників, який його супроводжував – П.С.) у [турецький] табір, [звідки] висунулося все, що живе. Побачивши нерівність, коли [турки] вже почали бути для нього [надто] сильними, Сагайдачний із Ганнібалом та Молодецьким (командири двох польських кавалерійських корогв, які були при П.Сагайдачному – П.С.) почали відступати до кушів. Втративши там коня, [він] мужньо боронився пішим, поранений з яничарки в руку почав відступати, рушивши просто до Дністра»³⁵.

Неважко переконатися, що у повідомленні про цю подію, яка відбулася майже через три роки після описаного Я.Собеським поединку запорозького гетьмана з московським воеводою, П.Сагайдачний виступає безстрашним воїном, який не ухиляється від сутички з ворогом, а навально атакує та швидко орієнтується у бойовій обстановці. Він постає спритним, кмітливим і, безумовно, фізично дужим вояком. Після того, як під ним убили коня, він одразу став на ноги, запекло обороняючись від ворогів, які насадили. Навіть зазнавши вогнепального поранення в руку, П.Сагайдачний спромігся відірватися від противника. Тобто Я.Собеський, якому у серпні 1621 р. ішов 32-й рік, змалював фізично сильного та психологічно стійкого бійця, дії якого не змусили автора опису хоч якось продемонструвати щодо нього відчуття вікової дистанції. Упадає також в очі, що Я.Собеський у своєму творі «Історія Хотинської війни», який побачив світ 1646 р., писав про те, що начебто смерть П.Сагайдачного спричинив його надмірний інтерес до жіночої статі. Звідси бачимо, що польський мемуарист на все життя зберіг пам'ять про запорозького гетьмана як про чоловіка у розквіті сил.

Отже Я.Собеський у віці 28 та 31 рік залишив відомості про індивідуальні можливості П.Сагайдачного як воїна. Із відповідних описів цього автора випливає, що на той час він не виказував щодо П.Сагайдачного відчуття якоїсь суттєвої різниці у віці. Утім запорозький гетьман вочевидь не був ровесником Я.Собеського, належачи до найближчої до нього старшої вікової групи. Адже якщо б П.Сагайдачний був однолітком мемуариста, то в такому випадку він одружився б з А.Повченською у 13 років, а в 14 років став би батьком, що вочевидь не узгоджувалося з усталеними у шляхетському середовищі традиціями перших шлюбів, а також суперечило тогочасному законодавству. Окрім того, беручи шлюб, майбутній гетьман був, як уже зазначалося, старшим за свою наречену принаймні на декілька років (те, що різниця між ними у віці не була істотною, підтверджує сприйняття його Я.Собеським майже як свого ровесника).

Звідси випливає, що запорозький гетьман міг бути старшим за автора записок на 5, щонайбільше 7–8, років. Якщо б П.Сагайдачний був помітно старшим за Я.Собеського, то йому навряд чи вдалося б здійснити описані тим подвиги. Приймавши максимальний поправочний коефіцієнт різниці у віці між П.Сагайдачним та Я.Собеським (тобто 8 років), можна вирахувати орієнтовну дату народження запорозького гетьмана, а саме – 1582 р.

³⁵ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621.* – S. 123.

У той час, коли на світ з'явився майбутній гетьман, новонародженим зазвичай давали церковно-календарні імена, тобто називали дитину на честь святого, із днем ушанування якого збігалося (або було близьким до нього) її народження³⁶. Тож можна припустити, що Петро Конашевич орієнтовно народився 1582 р. на церковне свято апостолів Петра й Павла, тобто 29 червня за старим, або 9 липня за новим стилем. Звідси стає зрозумілим, що П.Сагайдачний прожив близько сорока років.

Дата народження П.Сагайдачного – 1582 р. – у контексті деяких найважливіших віх його біографії

Визначивши дату народження П.Сагайдачного, можна спробувати принаймні пунктирно окреслити у хронологічному плані найважливіші події, які відбулися у ранній період його життя (що не дістали відображення у писемних джерелах), а також визначити, в якому віці він уперше обійняв ті чи інші владні пости у Війську Запорозькому та командував козацьким військом на полях найбільших за його полководницької кар'єри війн.

Доволі «темною» сторінкою у біографії запорозького гетьмана виступають ранні роки його життя. Скупу інформацію загального характеру про них подав К.Сакович:

А первой о его вамъ скажемъ уроженю,
По томъ въ лѣтехъ молодыхъ о его цвиченю.
Уродился онъ въ краяхъ П о д г о р с к и х ъ П р е м ы с с к и х ъ,
Выхованъ въ Вѣрѣ Ц е р к в и В с х о д н е й з ъ лѣтъ дѣтинскихъ,
Шоль потомъ до Острога, для Наукъ уцтивыхъ,
Которыи тамъ квитли, за Благочестивыхъ
Князятъ: которыи ся въ Наукахъ кохали,
На Школы маетностей много фундовали:
Абы ся Млодь въ Наукахъ уцтивыхъ цвичила,
Церкви, и тыжъ Ойчизнѣ пожитечна была.
Дай Боже, бы тая тамъ Фундація трвала:
Жебы ся оттоль Хвала Божія помнажала.
Там теды К о н а ш е в и ч ъ часъ немалый живши,
И Наукъ въ Писмѣ нашомъ Словенскомъ навыкши,
Потомъ видячи ся бытъ способнымъ до мензства:
Шоль до З а п р о з к о г о Славного Рыцества³⁷.

Як бачимо, К.Сакович наголошує на тому, що П.Сагайдачний, виходець із «Підгірських Перемишльських країв», із дитинства був «вихований у вірі Церкви Східної». Після цього він опановував «поштиві науки» в Острозі, пробувши на навчанні доволі довго («час немалый»), а по здобутті освіти у цьому місті приєднався до запорожців.

³⁶ *Зизаній Л.* Катехізіс (1627), рукопис XVII ст. // НБУ ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису. – ДА. П. 566. – Арк.18 зв. – 21.

³⁷ *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера... – С.29.

Оскільки майбутній гетьман народився в родині дрібної української шляхти, то він вочевидь повторив традиційний для дітей вихідців із цього стану шлях щодо початкової освіти. Тобто навчався у парафіяльній школі при храмі, або ж здобув початкову домашню освіту. У джерелах є повідомлення про те, що шляхетські діти із православних родин приступали до такої науки у семирічному віці, навчаючись щонайменше три роки письму й читанню церковнослов'янською мовою (іноді також азам латини). Після цього діти із заможних шляхетських родин могли здобувати освіту у середніх навчальних закладах – як правило сім років, завершуючи студії у приблизно сімнадцятирічному віці³⁸. Найбагатші представники панівного стану посиляли своїх дітей у західноєвропейські університети, причому за певних обставин вони змушені були починати навчання за кордоном у «нижчих» граматичних класах³⁹.

Близько 1576 р. князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький заснував в Острозі школу (іноді її називають колегією або академією), в якій навчався також і П.Сагайдачний. У семикласному закладі було поєднано програми елементарної та середньої шкіл. До підготовчого класу (фари) приймали дітей із певним рівнем знань. Потім учні навчалися у різних класах-школах (інфіма, граматики, синтаксима тощо), де опановували предмети «тривіуму», тобто граматику, риторику, діалектику, а також «квадривіуму» – математику, геометрію, музику, астрономію. Вивчали також грецьку, латинську, церковнослов'янську, польську та українську книжну мови, можливо основи філософії (діалектику та логіку). До кінця XVI – початку XVII ст. Острог залишався вельми значущим для православних Речі Посполитої культурно-ідеологічним центром⁴⁰.

Отже П.Сагайдачний так само, як і інші шляхетські діти, здобував елементарну освіту щонайменше три роки – розпочавши це навчання 1589 р. у сім, і завершивши 1592 р. – у дев'ять років. Із цими знаннями він не міг претендувати на те, щоби відразу записатися у класи середньої школи. Однак уже маючи певний освітній багаж, в Острозькій школі напевно пропустив підготовчий елементарний клас. Тобто 1592 р. він розпочав із молодших класів, а згодом пройшов повний курс навчання. Провчившись упродовж шести навчальних років, П.Сагайдачний закінчив Острозьку школу 1598 р. у віці близько шістнадцяти років.

³⁸ Заповіт В.Загоровського, 1577 // Архив ЮЗР. – К., 1859. – Т.1. – Ч.1. – С.73–74.

³⁹ [Radziwiłł K.]. Consideratie strony wysłania xcia Janusza do cudzei zemi, без дати; Informatia według ktorey syn moy xiądze Janusz Radziwiłł u służy pry nim będący tak w drodze, iako na mieyscu postępować sobie maia, 7.IX.1628 // AGAD. – AR. – Dz.I. – Rkps.№37. – S.310–335. [Idem.]. Przyczyny dla ktorych by się zdalo ieszcze zatrzymac w tak młodym wieku wyprzowowac xcia Janusza w tę droga // Ibid. – S.315–316.

⁴⁰ Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.). – К., 1987. – С.58–67, 70; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С.23, 25–28, 34–37, 39, 42–43, 98, 100, 118–122; Його ж. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // Історія української культури: У 5 т. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.540–547.

Очевидно у другій половині 1598 р., тобто на сімнадцятому році життя, він став запорозьким козаком. Як уже зазначалося, близько 1603 р. одружився з А.Повченською, у 1604 р. в подружжя народився син Лукаш. Принаймні у 1614 р. у віці 31–32 роки П.Конашевич-Сагайдачний став запорозьким полковником⁴¹, а 1616 р., маючи близько 34 років, уперше взяв до своїх рук гетьманську булаву⁴². У 36 років він командував козацьким військом під час польсько-московської війни 1617–1618 рр., а на момент Хотинської битви 1621 р. йому було 39 років.

⁴¹ Лукаш Сапега до Льва Сапеги, 4.III.1615 // *Antonów M. Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1926. – Roczn. XL. – Zesz. 2. – S.197–198.*

⁴² Із запису ходу переговорів у Москві з кримським посольством, 2 (12).XI.1616 // *Документи російських архівів з історії України. – Т.1. – С.104–105.*

Rather recently Verkhovna Rada decreed the 440-th anniversary of the day of zaporozhian hetman P.Konashkevych-Sahaidachny's birth should be in 2010. Can this chronological directive determined by superior legislative body, be scientifically rightful? In this article the day of glorious hetman birth was reconstructed on the basis of researched extant sources and by using the special scientific methods (particularly, the graphological analysis).

З.КОГУТ*

КОРДОНИ УКРАЇНИ: ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІЗІЇ КОЗАКІВ ВІД ГЕТЬМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ГЕТЬМАНА І.САМОЙЛОВИЧА**

У статті розглядаються уявлення керівників української козацької держави щодо її територіальних обширів – від часу утворення державної структури за гетьмана Б.Хмельницького (1649 р.) до кінця правління гетьмана І.Самойловича (1687 р.). Особливу увагу звернено на ідею українського регіоналізму та ідентичності до виступу Б.Хмельницького, витоки трьох територіальних візій козацтва, об'єднавчі зусилля гетьманів П.Дорошенка та І.Самойловича, а також зародження концепції «української Вітчизни» й ставлення до неї Запорозької Січі.

Жвава дискусія навколо питання про природу ранньомодерної української державності, зокрема про походження козацької держави, яка виникла внаслідок повстання 1648 р., триває й ще далека від завершення. Серед важливих проблем, які вимагають розв'язання, слід назвати з'ясування бачення та намірів гетьмана Б.Хмельницького (1648–1657 рр.) і його наступників щодо створення та розбудови різних політичних структур. Питання полягає в тому, що саме бачили козацькі гетьмани у своєму політичному утворенні? Державу Війська Запорозького? Державу українського народу? Державу, де панує православна віра? Чи, можливо, вони бачили це утворення державою руського народу Речі Посполитої?

В.Смолій і В.Степанков зазначають¹, що у поглядах гетьмана Б.Хмельницького поєднувалися дві концепції української держави: максималістська, яка передбачала включення до її меж майже всіх українських етнічних територій, фактично створення «української національної держави», та поміркована з головною метою – об'єднання під владою гетьмана земель козацької України з обох боків Дніпра. Цю характеристику слід уважати важливою відправною точкою у розв'язанні нашого питання. Водночас територіальні межі таких концепцій, як «українська Вітчизна», «руська віра», «Військо Запорозьке», «руський/малоросійський/український народ» залишаються недостатньо вивченими. Мета цієї статті полягає саме у дослідженні того, які територіальні візії існували серед керівників козацької держави від часу її утворення за гетьмана Б.Хмельницького до кінця правління гетьмана І.Самойловича.

* Когут Зенон – доктор філософії, директор Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (Едмонтон, Канада).
E-mail: zenon.kohut@ualberta.ca

** Англomовний варіант цієї статті під назвою «Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas» підготовлено для видання Гарвардського університету «Poltava 1709: The Battle and the Myth».

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

Руський (український) регіоналізм та ідентичність до повстання Б.Хмельницького

Насамперед слід зазначити, що доволі розроблені концепції руських (українських) земель та руського (українського) народу існували задовго до повстання 1648 р.² Вони беруть свій початок від підписання Люблінської унії та утворення польсько-литовської Речі Посполитої (1569 р.). Три адміністративно-територіальні одиниці з «руським» населенням – Волинське, Брацлавське та Київське воеводства – були вилучені зі складу Великого князівства Литовського та включені до Корони Польської. Впродовж 1580-х рр. перші прояви регіональної ідентичності стають помітними як у цих новоприєднаних, так і в Руському (Галичина) та Подільському воеводствах, також із руським населенням, які вже довгий час перебували у складі польської держави. Прикладом цього може слугувати звернення короля Стефана Баторія до «панів та шляхетства, які мешкають в руській, київській, брацлавській та волинській Україні»³. Наприкінці XVI ст. князі Острозькі через створення та поширення генеалогічних легенд доводили факт, що дід Острозьких був спадкоємцем «князів старої Русі» та спадкоємним володарем «руських земель», під якими малися на увазі землі Корони Польської з «руським» населенням: Галицька Русь, Волинь, Київщина та Поділля⁴.

Протягом XVII ст. ця, швидко зростаюча, політично-територіальна ідентичність здобула своє оформлення у вигляді концепції руського народу як рівноправного партнера польського та литовського народів. Значною мірою вона будувалася на твердженні, що на момент входження до складу Корони Польської (і Речі Посполитої), руському народові було гарантоване збереження його «давніх прав». Так, український автор «Юстифікації невинності» (1623 р.), імовірно Мелетій Смотрицький, зазначав:

«За ті згадані шановні заслуги у великих князів, панів своїх, і королів польських, і переважні відваги шановного народу руського одержав він свою вільність – поруч їх милостей рівно з іншими двома народами: польським і литовським у сенаторській поважності засідати, над добром їх панств, а вітчизні своїй радити і з усіх достоїнств, прерогатив, урядів, заволення, свобід, прав і вільностей тішитися. Дано то йому як рівному до рівного, як вільному до вільного народу польського у спільність честі і в єдність тіла сполученому й інкорпорованому народові: княжатам, панятам, шляхті й рицарству, духовним станам і світським. Дано

² Термін «руський» застосовувався в юридичних актах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої щодо православного населення в межах цих державних утворень (див.: Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.13–14). Виходячи з характеру цього дослідження, не зупинятимемося на розгляді «білоруської» етнічної й територіальної складової «руського народу».

³ *Yakovenko N. Choice of Name versus Choice of Path. The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century // A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. – Budapest; New York, 2009. – P.135.*

⁴ *Ibid.* – P.123.

тоді ж зараз і людям того ж народу міської кондиції свої права й вільності, за його вірність підданства і зичливості щирість. Ту безцінну нашу вільність загальним нашим, кров'ю купленим, клейнотом уважаємо!»⁵.

Проблеми територіальної ідентичності та територіально-національних прав руського народу, які постали внаслідок унії 1569 р., було, зокрема, окреслено у виступі А.Киселя перед сеймом Речі Посполитої (1641 р.), присвяченому претензіям із боку руської шляхти. А.Кисіль ототожнював воеводства Волинське, Брацлавське, Київське та Чернігівське із «Руссю», тобто окремою територією з властивими їй правами та вольностями, які були їм гарантовані на момент включення цих земель до складу Корони Польської⁶ (Чернігівське воеводство було створене 1635 р. на землях, відвоєваних у Московського царства; воно користувалося тими самими правами та вольностями, як і території, включені до складу королівства у 1569 р. – З.К.). Як бачимо, на той момент А.Кисіль не включив до масиву «руських земель» території трьох воеводств, де також мешкали представники «руського народу»: Руського (Галичина), Белзького та Подільського. Із його виступу можна побачити, що вже на той час утиски православної церкви та православного руського народу на території Речі Посполитої сприймалися православною руською шляхтою як порушення державою їхніх особистих прав⁷, котрі, на їх думку, були гарантовані при включенні руських земель до складу Корони Польської. Отже важливість поглядів А.Киселя полягає саме в тому, що він сприймав «руський народ» як єдину спільноту, що складалася з різних соціальних верств.

Витоки трьох територіальних візій: «землі Війська Запорозького», «більша Україна» та «руські землі Речі Посполитої»

Згадані концепції продовжували існувати на момент, коли вибухнуло козацьке повстання під проводом Б.Хмельницького (весна 1648 р.). Станом на кінець 1648 р. повстанські війська відвоювали більшість руських (українських) земель, що перебували у складі Речі Посполитої, і зупинилися на кордоні, який умовно розділяв український та польський етноси. Гетьман Б.Хмельницький здійснив урочистий в'їзд до Києва, де його як «великого володаря» («illustrissimus princeps») вітали єрусалимський патріарх Паїсій та київський митрополит Сильвестр (Косов). Київська академія вшанувала гетьмана, називаючи його «Мойсеєм, спасителем, збавителем і свободителем народу руського з неволі лядської, Богом даним»⁸. Невдовзі потому

⁵ Цит. за: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.6. – К., 1995. – С.295.

⁶ *Szym F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – №6 (2). – P.175–176.*

⁷ *Ibid.* – P.176–180.

⁸ *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8, ч.2. – Нью-Йорк, 1956. – С.124–125.*

Б.Хмельницький почав звертатися до теми повного визволення руських земель з-під польської влади. Під час розмови з послами Речі Посполитої у лютому 1649 р. він підкреслював зміну у своїх поглядах і настроях, та визначав цю територію таким чином:

«За границю на війну не піду! [...] Досить маю на Україні, Поділю і Волині тепер – досить вчасу, достатку і пожитку тепер в землі й князівстві моїм – по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! [...] Не зістане у мене і нога жадного князя й шляхетки в тій країні (варіант: «тут на Україні» – З.К.); а схоче котрий з нами хліба їсти – нехай Війську Запорозькому буде послушний»⁹.

Отже як уявляв собі гетьман Б.Хмельницький межі своєї держави та «народу руського»? З його промови можна побачити, що вони збігалися з кордонами «руських воеводств» Корони Польської й протягом 1649 р. він намагався їх зміцнити. У лютому того року Б.Хмельницький звернувся до королівського посла, київського воеводи А.Киселя, та членів його родини із закликом, щоби вони «ляхів вирікли ся, а пристали до козаків, – бо лядська земля згине, а Русь вся буде панувати – ще в тім році, дуже скоро»¹⁰. Проте за півроку після цієї промови Б.Хмельницький через позицію татарських союзників мав погодитися на територію меншу, ніж «уся Русь». Згідно з умовами Зборівської угоди (17–19 серпня 1649 р.), землі, на які розповсюджувався козацький реєстр, включали у себе Київське, Чернігівське та Брацлавське воеводства, але не Волинь та Галичину. Таким чином, рубезі козацьких земель за цим актом були певною модифікацією меж руських територій, приєднаних до Корони у 1569 р. Кордони козацької держави 1649 р. були такими:

«[...] почавши від Дніпра з сеї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочи, Погребищах, Прилуці, Вінниці, Браславіві, а з Браслава до Ямполья к Дністрові, і від Дністра до Дніпра розуміть ся, мають приймати ся до реєстру козацького, а з другої сторони Дністра в Острі, Чернігові, Ромні, Ніжині – аж до московської границі й Дніпра»¹¹.

Східні межі козацьких земель збігалися з офіційним кордоном між московською та польсько-литовською державами, визначеним Деулінським перемир'ям (1618 р.) та Поляновською мирною угодою (1634 р.), утім його демаркація тривала до середини 1640-х рр.¹² У той час, як західний кордон козацької держави зазнавав постійних змін через військові дії та політичні обставини, її східний кордон залишався практично незмінним навіть після встановлення над козаками протекторату московського царя. Більшість

⁹ Там само. – С.146.

¹⁰ Там само. – С.144.

¹¹ Там само. – С.215; *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Москва, 1858. – С.19.

¹² *Василенко М.* Територія України XVII віку // Ювілейний збірник на пошану Д.І.Багалія. – Т.1. – К., 1927. – С.112.

гетьманів, які визнавали владу Москви, згадували той самий східний кордон між козацькими та московськими землями: це стосується Ю.Хмельницького (1659–1660 рр.), І.Брюховецького (1663–1668 рр.), Д.Многогрішного (1668–1672 рр.), І.Самойловича (1672–1687 рр.) та І.Мазепи (1687–1709 рр.)¹³.

Зборівська угода не призвела до створення держави «руського народу». Натомість її наслідком стало юридичне визнання з боку Речі Посполитої території Війська Запорозького, яка складалася з шістнадцяти полків. Кількісно вони більш-менш рівномірно розподілялися по обох боках Дніпра: на Правобережжі дев'ять (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський), і на Лівобережжі – сім (Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький (усі на території сучасної Полтавщини), а також Ніжинський та Чернігівський) полків¹⁴. Згодом назви та межі окремих полків змінювалися, але система полкового устрою продовжувала існувати протягом всієї історії Гетьманщини.

Найважливіші умови Зборівської угоди стосувалися захисту козацьких прав, дозволу набирати 40-тисячне козацьке військо на козацьких землях, дозволу виробляти горілку (але не продавати її). Поряд із забезпеченням інтересів козацтва не було забуто і про права «руського народу»: з боку Речі Посполитої гарантувалися привілеї «грецькій (руській) вірі», київському митрополитові, руським школам та право представникам руського народу обіймати посади в уряді Речі Посполитої. Таким чином, на землях Війська Запорозького відбулося взаємопроникнення козацтва та інших верств руського народу й виникнення нової політико-соціальної структури – Гетьманщини. Інтереси представників руського народу, які перебували поза межами козацької держави, у тексті Зборівської угоди було згадано лише раз: в одній зі статей доволі розпливчасто зазначалося щодо можливості скасування церковної унії в Короні Польській та Великому князівстві Литовському. У цьому пункті можна помітити сліди конституційної концепції старої православної шляхти, згідно з якою її представники мали право обстоювати права всіх православних Речі Посполитою з однією лише відмінністю – під час Зборівської угоди оборонцями православної віри та народу виступало Військо Запорозьке.

Ратифікація Зборівської угоди сеймом польсько-литовської держави дає право вважати її першим юридичним документом, де було чітко окреслено адміністративний поділ та межі козацьких земель. Хоча для Б.Хмельницького ця угода являла собою принизливий мир, який його фактично примусив укласти кримський хан, наступники гетьмана сприймали зборівські статті як юридичні засади створення козацької держави. Незалежно від того, хто саме був при владі на конкретний момент, він уважав усі землі, надані козакам за Зборівською угодою, власністю Війська Запорозького. І хоча згодом Б.Хмельницький буде змушений підписати ще більш принизливий Білоцерківський мир (1651 р.), який обмежуватиме козацькі землі лише

¹³ Василенко М. Територія України XVII віку. – С.116–117.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8, ч.2. – С.273–274.

Київським воєводством, козацтво продовжувало сприймати територіальні межі своїх земель згідно зі зборівськими статтями, як такі, що довічно належать Війську. З огляду на це, Зборівську угоду слід розглядати саме як відправну точку, юридичний прецедент, до якого зверталися у кожному випадку, коли поставало питання кордонів козацьких земель, які, на думку О.Гуржія, включали у себе території майбутніх Київської, Чернігівської та Полтавської губерній площею 180 000 кв.км¹⁵.

Саме такими були кордони козацької держави, яка визнала владу московського царя на Переяславській раді 1654 р. Водночас у договірних («Березневих») статтях (13 березня 1654 р.) та царському маніфесті, виданому Б.Хмельницькому (від 27 березня 1654 р.), немає згадок щодо козацьких територій та їх кордонів, крім особисто пожалуваного гетьману «на булаву» Чигиринського староства¹⁶. Натомість у маніфесті московського монарха йшлося про «гетьмана», «Малу Русь», «черкаські міста» та «Військо Запорозьке», які переходили під скіпетр династії Романових¹⁷.

На той момент західний кордон Гетьманщини являв собою фактично умовну демаркаційну лінію між двома ворогуючими сторонами. На підставі джерел І.Крип'якевич зробив спробу визначити межі козацьких земель станом на 1653–1654 рр. За його спостереженнями, рубіж між Гетьманщиною та Річчю Посполитою проходив уздовж лінії Яруга – Чернівці – Мурафа – Красне – Вінниця – Прилуки (Поділля) – Самбір – Карпилівка. Кордони між козацькою державою, Москвою та Кримським ханством залишалися без змін¹⁸.

Аналіз документів Б.Хмельницького показує, що працюючи над створенням козацької держави, гетьман не забував і про свій «руський проект»¹⁹. Военні кампанії між Зборівською та Переяславською угодами (1649–1654 рр.) з української сторони спрямовувалися саме на відвоювання частини територій руського народу. Відразу після Переяславської угоди 1654 р. Б.Хмельницький розпочав підготовку до великої кампанії у Галичині²⁰. Але на заваді цим планам стала політика Москви, яка передбачала передусім завоювання земель Великого князівства Литовського та північних територій Речі Посполитої. Беручи участь у військових операціях на литовських землях, козацькі старшини встановили контроль над Південною Білорусією (Слуцьке князівство, Старий Бихов, Пінськ, Мозир, Турів), де

¹⁵ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. – К., 1996. – С.20.

¹⁶ Баньшиш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – С.55.

¹⁷ Там же. – С.58–62.

¹⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.138/140. – Л., 1925. – С.67–81; Гуржій О. Українська козацька держава... – С.24.

¹⁹ Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ). – К., 1961. – №264, 271, 273. У вступній статті до англійського видання праці М.Грушевського «Історія України-Руси» Я.Федорук не погоджується з думкою її автора, що після Зборівської битви 1649 р. Б.Хмельницький відмовився від ідеї об'єднати всі руські землі Речі Посполитої під своєю владою, і повернувся до неї лише у 1655 р. начебто під впливом шведської кампанії проти польсько-литовської держави (див.: Fedoruk Ya. Overcoming Historical Stereotypes and Analyzing Ukrainian Foreign Policy, 1655–1657 // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Edmonton; Toronto, 2010. – Vol.9. – Book 2. – Part 2. – P.LVIII).

²⁰ ДБХ. – №264, 271, 273.

виник Білоруський козацький полк²¹. Ці дії козацького керівництва призвели до серйозного конфлікту між Чигирином та Москвою.

Діяльність представників Б.Хмельницького на півдні Білорусії порушує певні питання щодо змісту його «руського проекту». Перед початком воєнної кампанії у Білорусії гетьман висловлювався щодо приєднання руських земель, які належали лише до Корони Польської. Чи мав Б.Хмельницький інший, більш амбітний, «руський проект», який би передбачав включення до козацької держави руських земель Великого князівства Литовського? На думку С.Плохія, гетьман мав такий проект, але не оголошував про його існування, виходячи суто з тактичних міркувань, намагаючись забезпечити нейтральність Великого князівства Литовського у своїй боротьбі проти поляків²². Але захоплення козаками Південної Білорусії не супроводжувалося закликами до звільнення руських земель та народу, які перебували під владою литовського князівства. Як видається, претензії козаків на південь Білорусії базувалися не на засадах «руського проекту», але на праві Війська Запорозького володіти всіма землями, які воно здобуло «силою меча». Отже на ці території було поширено адміністративно-територіальний устрій козацької держави, а самі вони визначені як володіння Війська Запорозького. Натомість «руський проект» Б.Хмельницького стосувався земель Корони Польської.

За два роки після Переяслава Москва вже не була зацікавлена у продовженні бойових дій проти Польщі й пішла на переговори у Вільні (1656 р.). Б.Хмельницький зі свого боку розпочав тристоронні перемовини між Гетьманщиною, Трансільванією та Швецією щодо розподілу Речі Посполитої. Перетрактації, які проводив гетьман, ускладнювалися через питання майбутнього статусу Руського й Белзького воеводств. Згідно з повідомленням шведського дипломата Г.Велінга своєму королеві, козаки відмовлялися «вступати з королем в жодні переговори, поки в[аша] кор[олівська] в[еличність] не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»²³. Відмова шведського короля поступитися західними українськими землями на користь Б.Хмельницького призвела до провалу українсько-шведських переговорів. Шведський монарх відправив до гетьмана у 1657 р. інше посольство, яке мало представити нові, більш прийнятні для козаків, умови²⁴. Але на той час Б.Хмельницький був при смерті, тож угоду підписав уже його наступник – І.Виговський (1657–1659 рр.). Згідно з її умовами, західноукраїнські землі, а також Берестейське та Новоградське воеводства зі складу Великого

²¹ «[...] gdy Powiatu Piskiego Bog skłonił wprzeymie ku ziednoczeniu z nami» (див. маніфест Б.Хмельницького шляхті Пінського повіту від 28 червня 1657 р.: Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – Т.3. – К., 1852. – С.146; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9, ч.2. – Нью-Йорк, 1957. – С.961–965, 1152–1159, 1257–1277; *Plokhly S.* The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006. – P.320, 327–328).

²² *Plokhly S.* The Origins of the Slavic Nations... – P.238.

²³ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування... – С.93.

²⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9, ч.2. – С.1394–1396.

князівства Литовського визнавалися територіями Гетьманщини²⁵. Таким чином, на момент смерті Б.Хмельницького козацькі керівні кола вже визначилися щодо того, якими в ідеалі мали бути кордони «русько-козацького народу» та його держави – вони повинні були включати руські землі Корони Польської й території, завойовані Військом Запорозьким.

Втручання московського уряду у політику Гетьманщини призвело до розриву між гетьманом І.Виговським і царем та до визнання влади польського короля згідно з умовами Гадяцької угоди (1658 р.). Козацькі вимоги включали у себе створення Князівства Руського, яке разом із Короною Польською та Великим князівством Литовським складало би Річ Посполиту «трьох народів». До Князівства Руського мали входити руські воеводства Корони (Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Руське (Галичина), Чернігівське) і литовської держави – Пінське та Мстиславське. Кордони Князівства Руського, запропоновані козацькими дипломатами, з точністю відповідали тому, як свого часу бачив межі руського народу та його держави гетьман Б.Хмельницький²⁶.

Польські дипломати не погоджувалися на козацькі вимоги і підписана у Гадячі угода про унію обмежувала кордони «Великого князівства Руського» Брацлавським, Київським та Чернігівським воеводствами, що фактично повторювало відповідні статті Зборівської угоди (1649 р.)²⁷. Статус України та Війська Запорозького було відображено і в новому титулі українського гетьмана: «Довічний гетьман військ руських і перший сенатор Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств» («Hetman wojsk ruskich extrema vitae suae tempora hetmanem ruskim i pierwszym w województwach Kijowskim, Braclawskim Czernihowskim senatorem») ²⁸.

Текст Гадяцької угоди не містив детального опису лінії кордонів козацької держави (міст, річок та ін.). Проте з нього стає зрозуміло, що три згадані вище воеводства становили «Україну», «Малу Русь» та «Велике князівство Руське Українське», що було відображено й у новому титулі гетьмана І.Виговського²⁹. Військо Запорозьке мало складатися з 60 тис. реєстрових козаків (на час ратифікації угоди їх чисельність було скорочено до 30 тис.), до якого додавалося також 10 тис. «зтяжного» (найманого) війська. Збройні сили Великого князівства Руського мали фінансуватися за рахунок податків, що надходили з трьох «руських» воеводств, розмір яких затверджувався сеймом спільної держави³⁰.

Напередодні ратифікації угоди з боку Чигирин було зроблено чергову спробу збільшити територію Великого князівства Руського. Представницька козацька делегація (до 300 осіб), відвідуючи церемонію затвердження

²⁵ Там само. – С.1404–1405, 1429, 1435; *Plochy S.* The Origins of the Slavic Nations... – P.238.

²⁶ *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. – Т.89. –Л., 1909. – С.82.

²⁷ *Гуржій О.* Українська козацька держава... – С.37.

²⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) // Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. – К.; Л., 2004. – С.36.

²⁹ Гетману Великого князівства Русского Украинского // Універсали українських гетьманів... – С.46–47.

³⁰ Там само. – С.42.

Гадяцької угоди, представила документ під назвою «Умови щодо затвердження положень угоди», в якому вимагалось включення до складу Великого князівства Руського Волинського, Руського (Галичина) та Подільського воєводств. Ці вимоги слід розглядати в контексті відстоювання концепції «більшої України», до якої входили б землі Війська Запорозького та «руські землі» Корони Польської³¹. Сейм відхилив ці домагання, затвердивши територію козацької-руської держави у зборівських рубежах 1649 р. До того ж усі козацькі збройні формування поза межами Великого князівства Руського мали бути розпущені. Таким чином, існування Гетьманщини часів Зборівської угоди було підтверджене статтями Гадяцької угоди у вигляді держави Війська Запорозького й руського народу.

Угода забезпечувала захист певних прав народу та православної віри й поза межами козацько-руської держави. Так, вимоги щодо вільного віросповідання та захисту церковного майна було задоволено щодо православних Волинського й Подільського воєводств, а також інших територій «розширеної» Речі Посполитої (Великого князівства Литовського, Білорусії, Сіверщини)³². Гадяцькі положення щодо захисту прав православного населення повторювали вимоги представників руського народу після Люблінської унії (1569 р.). Згідно з ними, порушення релігійних та культурних прав православного руського народу будь-де на території Речі Посполитої водночас вважалося порушенням прав руського народу (головно козаків) на землях Великого князівства Руського. Ці вимоги віддзеркалювали третю територіальну концепцію, яка включала всі руські землі Речі Посполитої.

Гадяцька угода була приречена на невдачу від самого початку, адже вона мала чимало противників в особі московського уряду, серед шляхти Речі Посполитої та козацтва Гетьманщини. Незважаючи на рішучу перемогу гетьмана І.Виговського над московським військом у битві під Конотопом (1659 р.), антигетьманське повстання на Лівобережжі призвело до падіння його уряду та обрання промосковського кандидата – Ю.Хмельницького (жовтень 1659 р.). Невдовзі по тому Гетьманщину було розділено навпіл по Дніпру, і кожна частина мала свого гетьмана, уряд та військо. При цьому правобережні правителі визнавали владу польського короля (бодай номінально), а лівобережні – московського царя³³.

³¹ *Тайрова-Яковлева Т.* Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С.38–39.

³² Універсали українських гетьманів... – С.44–45.

³³ Щодо політичних процесів в Україні протягом зазначеного історичного періоду див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. – К., 1998; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою (1654–1665). – К., 2001; *Смолій В., Степанков В.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – К., 2001; *Історія українського козацтва: Нариси в двох томах.* – Т.1. – К., 2006.

Виникнення концепції «української Вітчизни»

Гадяцька угода (1658 р.) була одним із найважливіших факторів, які спричинили постання нової політичної концепції «української Вітчизни»³⁴. Відомо, що за її умовами нова Річ Посполита перетворювалася на рівноправну «вітчизну трьох народів»³⁵. У «козацькій версії» тексту угоди знаходимо формулювання: «[...] понеже въ общомъ отчествіи общіе прерогативи и оздобы взаимни обосторонной вѣрѣ принадлежатъ»³⁶. Підкреслювався факт «повернення» козаків до «їхньої спільної Вітчизни», тобто гетьман і все Військо Запорозьке, які раніше відокремилися від Речі Посполитої, поверталися під королівську владу, зрікаючись «усіх інших протекцій»³⁷.

Тоді як правобережні гетьмани, що визнавали владу польського короля, продовжували звертатися до теми «спільної Вітчизни», промосковський правитель Лівобережної України – І.Брюховецький (1663–1668 рр.) висунув концепцію «малоросійської/української Вітчизни». Так, у липні – серпні 1663 р. він звернувся з універсалом до мешканців Правобережжя, які перебували під владою гетьмана П.Тетері (1663–1665 рр.):

«Іван Брюховецький, гетьман із вірним Військом його пресвітлої царської величності Запорозьким. Усьому православному російському (руському, українському – *З.К.*) пречесному народу обох, духовного і світського, станів, і всяким чиновним і простим людям, як старшим, так і черні, братам нашим милим, у містах і селах з того боку Дніпра мешкаючим, доброго здоров'я і братерського з нами з'єднання від Господа Бога побажавши, до відома доводимо. Бачачи зі славним нашим Низовим лицарством, яке знаходиться на Запорожжі, що Мала Росія, мила Батьківщина наша, через внутрішню незгоду та через часті бусурманські, лядські й інші іноземні війська, через непорядки старших, до останньої згуби доходить [...] прагнемо, щоб ми з єдиним серцем та єдиною братерською думкою і любов'ю [...] добрий порядок в оплаканій Вітчизні нашої вчинили»³⁸.

Що саме становила собою ця українська/малоросійська Вітчизна? Це була територія Війська Запорозького, русько-козацька держава, межі якої визначалися Зборівською та підтверджувалися Гадяцькою угодами. Тобто землі, розірвані навпіл згідно з Андрусівським перемир'ям між Московською державою та Річчю Посполитою (січень 1667 р.). У третьому пункті Андрусівської угоди йшлося про те, що польсько-литовська держава поступалася на користь московської Сіверциною з Черніговом, усією Лівобережною Україною, Києвом із прилеглою територією (царський уряд

³⁴ Щодо концепції «української Вітчизни» див.: *Когут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. – С.228–239.

³⁵ Універсали українських гетьманів... – С.34.

³⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – Т.4. – Санкт-Петербург, 1863. – С.142.

³⁷ Там же. – С.143.

³⁸ Універсали українських гетьманів... – С.291–292, 293–294.

зобов'язувався повернути це місто королеві 15 квітня 1669 р.). Запорозькі низові козаки мали перебувати під обопільною владою Москви й Варшави. На думку З.Вуйцика, Андрусівська угода було нічим іншим, як актом розподілу України³⁹ (козацько-руської Вітчизни), що викликало спротив із боку козацької верхівки. Коли у 1668 р. гетьман І.Брюховецький повстав проти царя, він пояснював своє рішення так:

«Не съ нашего единого, но съ общего всей старшины Войска Запорожского совѣту то учинилось, что отъ руки и пріязни московской отлучилися есмы. Сему, убо в тѣмъ слушные суть причины: когда послы московскіе съ полскими комисары миръ, междо собою уговорясь, постановили и присягою подтвердили, что съ обоихъ сторонъ, то есть съ московской и полской, Украйну, отчизну нашу милую, разоряти, пустошити»⁴⁰.

Боротьба за об'єднання Вітчизни: гетьман П.Дорошенко

Після розриву з Москвою І.Брюховецький зробив спробу у січні 1668 р. очолити повстання на Лівобережжі. Він також розпочав переговори з гетьманом Правобережної України П.Дорошенком (1665–1676 рр.), який прийняв протекцію Оттоманської Порти та відрядив посланців до Стамбула. Станом на травень 1668 р. військам І.Брюховецького вдалося вибити московські залоги з більшості міст Лівобережної України. Коли сили П.Дорошенка ввійшли на територію Лівобережжя й козацтво обох боків зібралося на військову раду, І.Брюховецького було вбито, а гетьманом «обох боків Дніпра» обрано П.Дорошенка (червень 1668 р.)⁴¹, що стало кульмінацією його політичної кар'єри. Усупереч планам Московської держави і Речі Посполитої, цьому володареві вдалося об'єднати, хоча й ненадовго, козацькі землі під однією булавою⁴². У своєму універсалі щодо підтвердження майнових прав Батурицького жіночого монастиря П.Дорошенко так характеризував цю подію:

³⁹ *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S.255.

⁴⁰ Універсали українських гетьманів... – С.353. На той час термін «Україна» ставав дедалі популярною назвою території Гетьманщини. Також набував поширення зворот «українська Вітчизна». Разом із цими назвами у суспільно-політичному вжитку співіснували «Мала Русь/Росія» або «Росія». Останній термін часто застосовувався у листуванні з Москвою, і, вірогідно, входив до офіційного лексикону після додання слів «Малої Росії» до великого царського титулу. Відтак зворот «руський народ» почав витіснятися зі вжитку словосполученням «малоросійський/український народ» (див.: *Plokhy S.* The Origins of the Slavic Nations... – P.161–202; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С.430–438; *Yakovenko N.* Choice of Name versus... – P.131–132).

⁴¹ Див.: *The Eyewitness Chronicle, part I // Harvard Series in Ukrainian Studies.* – 1972. – Vol.7, I. – P.97–100. Також див.: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899. – С.416–419.

⁴² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.197.

«Поневажъ по смерти небожчика Бруховецкого обѣдвѣ сторонѣ Днепра за помощю Божиею до соединения з собою по прежнему пришли и все Войско Запорожское едностайне на тое згодилося, ижъ урядъ гетманства Войска Запорожского нам вручило, такъ теде належат намъ з повинности уряду нашего того постеригати, того абы нѣкому найменшая кривда и жадное безправе [...] не діялося»⁴³.

Протягом свого складного політичного життя П.Дорошенко ніколи не поступався головною метою свого гетьманування – намаганням об'єднати землі Війська Запорозького, що були визнані його власністю згідно зі статтями Зборівської угоди 1649 р. Ба більше, П.Дорошенко послідовно відстоював права православної віри та руського народу на всій території Речі Посполитої. Його амбітні політичні плани також передбачали створення руської/української держави, до складу якої мали входити землі Гетьманщини й території Корони Польської, де мешкали люди «народу руського грецької віри». Проект П.Дорошенка щодо кордонів «більшої України» фактично повторював проект гетьмана Б.Хмельницького та козацькі вимоги під час узгодження умов Гадяцької угоди 1658 р. за часів І.Виговського.

Звіти про козацько-польські переговори та проекти політичних угод вказують на те, що П.Дорошенко обстоював права двох державотворчих елементів: Війська Запорозького та руського/українського народу. Згідно з вимогами гетьмана, Військо Запорозьке мало обіймати, як мінімум, території, надані йому у Зборові та, як максимум – ці землі плюс Поділля й територія Білоруського полку, які перебували під козацьким контролем під час гетьманування Б.Хмельницького. Звичайно, ані Річ Посполита, ані П.Дорошенко повністю не контролювали ці спірні території, адже частина їх перебувала під владою промосковських лівобережних гетьманів. Через це Дорошенкові вимоги з часом дещо корегувалися саме з метою привести їх у відповідність до поточної політичної ситуації. Проте незмінно включали такі пункти, як скасування церковної унії, забезпечення прав православно-го духівництва, захист руської мови, створення типографій, шкіл.

Козацько-польські переговори, що тривали протягом 1669–1670 рр., досягли кульмінації під час т.зв. Острозької комісії (10 травня – 22 грудня 1670 р.). Незважаючи на те, що вона скінчилася невдачею, козацькі та польські дипломати спромоглися випрацювати попередній проект угоди, який складався з 24 статей. Його текст дозволяє відповісти на багато питань, що стосуються політичних поглядів гетьмана П.Дорошенка. Так, стаття 10 передбачала, що кордони козацької України обмежувалися землями, які Військо Запорозьке одержало за Зборівською угодою (тобто Київське, Чернігівське та Брацлавське воеводства). Козаки та члени їхніх родин одержували право вільно жити на цій території, на коронних, магнатських, шляхетських, церковних та інших землях без жодних утисків⁴⁴.

⁴³ Універсали українських гетьманів... – С.411.

⁴⁴ АЮЗР. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1877. – С.200–201.

Декілька статей безпосередньо стосувалися захисту прав православної церкви та руського народу в польсько-литовській державі. Так, у статті 1 зазначалося: «Вѣра греческая руская древняя та и сицевая, съ нею же стародавняя Русь къ корунѣ полской приступила, дабы при своихъ свободахъ и волномъ употребленіи пѣніе дотолѣ, донелѣ языкъ народа руского осязаеть во всякихъ градѣхъ, мѣстечкахъ и селехъ такъ въ корунѣ полской, какъ и въ великомъ княжествѣ литовскомъ было»⁴⁵. У статті 2 знаходимо наступне положення: «Той же вѣрѣ греческой умать быти сила дана волного созиданія и строенія церквей и монастырей, новыхъ и старыхъ, починки и маетностей. А что древнія церкви и монастыри издавна на церкви вѣры греческія рускія древнія созидаемыхъ, при тѣхъ имуть пребывать не унеяты, но вѣры православныя греческія Русь»⁴⁶. Стаття 21 безпосередньо стосувалася статусу православного митрополита київського:

«Митрополита кievского, дабы оногo, егоже всѣ духовные и мірскіе руского православного украинского народа чины съ гетманомъ и съ войскомъ запорожскимъ волнымъ избраніемъ оберуть пастыремъ, подтверждено отъ войска запорожского; а иного жъ такова, на которого войско запорожское и всѣ чины православно-російскіе украинскіе не изволяютъ, ни коимъ образомъ на мѣсто митрополіи кievскіе дабы не вспоминали и за украинскою границею нарицатися митрополитомъ кievскимъ никому не допуцали»⁴⁷.

Питання руської мови та освіти викладалося у трьох статтях. Зокрема у статті 5 ішлося про те, що «академію въ Кіевѣ чтобъ строити волно, въ которой греческимъ латинскимъ и рускимъ языкомъ учити имѣють, и дабы правами и волностями такъ были укрьплены, какъ краковская академія. [...] Также [...] всѣ училища езувитцкія [...] гдѣ индѣ изъ Кіева перенестъ королевское величество указати изволилъ»⁴⁸. Стаття 6 постановляла створити ще одну академію з правами, як у київській, або «тут», в Україні, або у Могильові, на «білоруських землях». У статті 7 знаходимо положення, згідно з яким вільно мали створюватися руські школи й друкарні⁴⁹. Отже цей проект становив собою добре розроблену програму забезпечення прав і свобод руського/українського народу в межах Речі Посполитої.

Навіть наприкінці своєї політичної кар'єри, втрачаючи владу, гетьман П.Дорошенко під час переговорів із поляками продовжував наполягати на виконанні положень Зборівської та Гадяцької угод. У лютому 1675 р. він надіслав королеві Янові III Собеському «статті», в основу яких було покладено норми двох згаданих угод. Так, згідно зі статтею 3, землі Війська Запорозького мали включати територію Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств із доданням Білоруського полку та міста Могильова. Тут заборонялося

⁴⁵ АЮЗР. – Т.9. – С.197.

⁴⁶ Там же. – С.195.

⁴⁷ Там же. – С.204.

⁴⁸ Там же. – С.199.

⁴⁹ Там же.

розташування коронних військ, перебування панів та представників адміністрації Речі Посполитої⁵⁰. Релігійне питання у статтях 1675 р. пропонувалося вирішити навіть більш радикальним способом, ніж раніше. Зважаючи на те, що церковна унія на той час уже міцно вкоренилася, гетьман П.Дорошенко пропонував уніатській церкві об'єднатися з римо-католицькою, а всі «старожитні» православні монастирі та церкви польсько-литовської держави уніати мали повернути православній церкві на підставі привілеїв короля Владислава IV, умов Зборівської (1649 р.) та Гадяцької (1658 р.) угод⁵¹.

Бачення П.Дорошенком кордонів руської/української держави, які би простягалися далеко поза межі Гетьманщини за рахунок польських земель Речі Посполитої, було відомим і, що зрозуміло, дуже непопулярним в урядових колах цієї країни. Польські комісари з огляду на надзвичайні територіальні вимоги козацького гетьмана з недовірою ставилися до його дипломатичних ініціатив. Так, вони звертали особливу увагу на бажання П.Дорошенка «здобути собі титул господаря або удільного князя й, поневоливши козаків, володіти Україною», кордон між якою й Річчю Посполитою мав проходити «від Кракова, як річка Віслок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казімеж; від Казімежа, узявши через Литву аж на Білу Русь до Жмуди, узявши до Смоленська цим боком Дніпра»⁵². У 1672 р. коронний гетьман і майбутній король Ян Собеський звертав увагу сейму на те, що український гетьман прагнув «[визначити] краю Руському кордони по Люблін і Краків, у цілому там, куди лише заходять імена та церкви руські»⁵³.

Московський уряд також знав про прагнення П.Дорошенка очолювати державу, яка складалася би з Гетьманщини та руських земель Корони Польської. Так, у грудні 1667 р. київський воєвода боярин П.Шереметєв відрядив мешканця Новгород-Сіверського Ф.Чекаловського до Чигирини «для пров'їдування в'їстей»⁵⁴. Агент повернувся до Києва 25 грудня й повідомив воєводі:

«Петро Дорошенко тые слова мнѣ Федору Чекаловскому въ Чигиринѣ сказывалъ: [...] я правѣ маю въ Богу моемѣ надїжду [...] за счастьемѣ его царского пресвѣтлого величества высокую руку отдано будетъ; але еще и все належачее поки панство, то есть княжество Руское, ограниченое было: Премышль, Ярославль, Львовъ, Галичь, Володимеръ, тые головные города княжества Руского [...] богоспасаемого города Києва давной столицы хощу вѣрне прислужитися его царскому пресвѣтлому величеству и подь его высокую крѣпкую руку отдать»⁵⁵.

Пропозицію московському урядові П.Дорошенко зробив лише кілька місяців після того, як, згідно з Андрусівською угодою, московити з поляками

⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.535.

⁵¹ Там само. – С.534.

⁵² Цит. за: *Смолий В., Степанков В.* Українська державна ідея... – С.159.

⁵³ Там само. – С.159–160.

⁵⁴ АЮЗР. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1869. – С.240.

⁵⁵ Там же. – С.241.

розділили Україну по Дніпру. Цей розподіл ставив хрест на планах українського гетьмана збільшити територію козацької держави за рахунок руських земель Корони Польської. Тверда позиція царського та королівського урядів робила безперспективними переговори між Чигирином та Москвою. Ситуація дещо змінилася після військової поразки поляків від турок та Бучацького миру (1672 р.), згідно з умовами якого король мав відмовитися від претензій на володіння козацькою Україною.

Ця відмова фактично нівелювала статтю 4 Андрусівської угоди, яка віддавала Правобережну Україну Польщі. Московський посадовець А.Матвеев (новопризначений керівник Малоросійського приказу) схилився до думки щодо перегляду андрусівських статей⁵⁶. Він розпочав тривалі переговори з П.Дорошенком, які наштовхнулися на одну дуже серйозну перешкоду – український володар наполягав на об'єднанні земель Гетьманщини саме під своєю владою. Цар Олексій Михайлович, цінуючи службу лівобережного гетьмана І.Самойловича, погоджувався визнати П.Дорошенка лише правителем Правобережжя⁵⁷. Наприкінці червня 1673 р. останній у розмові з ченцем Серапіоном (Полховським), який був посланцем архимандрита Інокентія (Гізеля), представляючи у Чигирині московські інтереси, зробив заяву:

«[...] на обѣихъ сторонахъ Днѣпра долженъ быть одинъ гетманъ и я готовъ сдать гетманство, если найдется кто лучше меня, который бы царское величество не завель и себя съ Украйною не погубилъ. Меня Господь Богъ за мои тяжкіе грѣхи тѣмъ гетманствомъ посѣтилъ, понеже никогда покою не имѣю [...] нужно всегда мыслить, какъ бы себя и того угла Украйны не потерять»⁵⁸.

Із тексту цієї заяви бачимо, що для гетьмана П.Дорошенка найвищою метою було об'єднання Гетьманщини, і що він сприймав Правобережну Україну лише як один із «кутів» омріяної ним держави.

Дорошенкове бачення «ідеальних» територіальних меж України помітне і в його дипломатичних зносинах з Оттоманською Портою. 10 серпня 1668 р. (за юліанським календарем) він склав попередній текст угоди про підданство турецькому султанові. Цей документ не містить несподіванок щодо вимог гетьмана. Насамперед П.Дорошенко оголосив себе захисником інтересів козацького війська («войско казацкое») та українського/руського народу («рускій народъ»)⁵⁹. Стаття 6 угоди згадує про козацьку Вітчизну і забороняє союзним турецьким і татарським військам чинити кривди православній вірі в Україні: «Когда рати салтановы или татарское войско придут на помощь казакомъ и входятъ для пособія ихъ во отечество [...] не хотимъ, чтобъ они [чинили утиски] вѣрѣ христіанской»⁶⁰. Текст угоди також містить згадку про більш широкі кордони держави руського народу. У статті 9 читаємо:

⁵⁶ *Эйнгорн В.* Отставка А.Л.Ордина-Нащокина и его отношение к малороссийскому вопросу // *Русская мысль.* – 1901 (сентябрь). – С.102–103.

⁵⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.461.

⁵⁸ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства... – С.918.

⁵⁹ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.208–210.

⁶⁰ Там же. – С.209; *Універсали українських гетьманів...* – С.380.

«А зане же рускій народъ нынѣ роздѣлился въ различныя страны людей, а держать едину и ту жъ вѣру со греки, не токмо въ сѣхъ странахъ, но и въ иныхъ предѣлахъ и по границахъ, сирѣчь изъ единыя страны Премышля, Самбора и отъ града Кіева и далѣе даже на двѣнадесять миль изъ другія страны, сирѣчь отъ Мемна и изъ четвертыя страны отъ Сѣвска и Путивля, вси суть казаки, надѣмся, что и сіи въ малѣ времени [...] съ нами согласны будутъ [...] и [...] свободятца отъ держащихъ ихъ въ порабощеніи и подъ игомъ [...] полякомъ и Москвѣ подданствуютъ, суть же отъ своихъ царей увѣщеваніями или паче пенязми понуждены»⁶¹.

Відтак бачимо, що у плани гетьмана П.Дорошенка входило розширення території Гетьманщини за рахунок земель Корони Польської (Перемишль, Самбір, райони на схід від Вісли), козацьких територій у Білорусії поряд із витоком Німана та московських земель (Севськ, Путивль). Отже П.Дорошенко продовжував політику своїх попередників щодо висунування претензій на руські землі Корони Польської й Південної Білорусії та поширив вимоги на московські території на східних рубежах козацької держави.

У спробах об'єднати Вітчизну: гетьманство І.Самойловича

Головного ворога П.Дорошенка – І.Самойловича – було обрано гетьманом Лівобережної України у 1672 р. Тоді як П.Дорошенко став володарем Правобережжя всупереч бажанню уряду Речі Посполитої, І.Самойловича було обрано за протекцією та під контролем Москви. Новий лівобережний гетьман навіть був змушений юридично визнати розподіл України й обіцяти цареві поступитися південнобілоруськими землями на користь Польщі. Так, у пункті 5 Конотопських статей (1672 р.) ішлося «о уступкѣ, по силѣ Андрусовскаго договору, въ Польскую сторону Засожскихъ мѣсть»⁶².

Утім незважаючи на те, що І.Самойлович залишався лояльним до московського уряду та офіційно визнав умови Андрусівської угоди, він не менше, ніж П.Дорошенко, мріяв про об'єднання земель Гетьманщини, обравши для досягнення цієї мети тактику зриву московсько-польських дипломатичних кроків. Звичайно ж І.Самойлович, як і П.Дорошенко, бачив себе гетьманом об'єднаної України, і дуже боявся втратити свою булаву на користь супротивника. Саме тому лівобережний правитель зірвав переговори між П.Дорошенком і царем та постійно намовляв Олексія Михайловича знищити правобережного гетьмана за допомогою московських військ.

У січні 1674 р. 80-тисячне козацько-московське військо під керівництвом гетьмана І.Самойловича та князя Г.Ромодановського перетнуло Дніпро й увійшло у межі Правобережної України. П.Дорошенко негайно звернувся до Стамбула та Бахчисарая по допомогу. Однак час було втрачено й він мав

⁶¹ Універсали українських гетьманів... – С.381.

⁶² *Баньшиш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.15.

покинути більшість території Правобережжя та зачинитися у своїй столиці – місті-фортеці Чигирині, яке оточили війська І.Самойловича й Г.Ромодановського. 15 березня 1674 р. на полковницькій раді у Переяславі старшини правобережних козацьких полків визнали І.Самойловича «гетьманом обох боків Дніпра»⁶³.

Утім на допомогу оточеному П.Дорошенку підійшли союзні татарські війська, що змусило І.Самойловича та Г.Ромодановського зняти облогу Чигирини й відступити на Лівобережжя. Але, попри невдачу кампанії, лівобережний правитель і надалі зберіг титул «гетьмана обох боків Дніпра». Наступного року він знову взяв в облогу Чигирин і 6 листопада 1675 р. звернувся з універсалом до старшини та мешканців Чигиринського полку із закликом переконати П.Дорошенка скласти зброю та покласти булаву:

«[...] хощемъ имѣти, чтобъ онъ Дорошенкоъ, для совершенного исполненія присяги, къ намъ въ Батуринъ пріѣхаль, и нашей [...] помощи и заступленія до царского пресвѣтлого величества употребляль, понеже не токмо ему самому, но и всѣмъ вамъ есть то явно, что уже 2 года, какъ я по милости Божіи и царского пресвѣтлого величества [...] за згодною обоихъ сторонъ Днѣпра Войска Запорожского старшины радою, и соизволеніемъ всей черни и волными гласы, обранъ есмь надъ обоими сторонами [...] и царского пресвѣтлого величества грамотою на томъ утверждень есмь. Для того симъ моимъ листомъ вамъ вѣдомо учинивъ, увѣщеваемъ, совѣтуйте ему, чтобъ онъ впрямъ оставя вымысловъ чинити и гетманомъ писатись, буде желяеть, чтобъ отчина наша Украина безъ кровопролитія и всякого замѣшанія пришла къ успокоенію, пріехаль самъ къ намъ»⁶⁴.

Для І.Самойловича бажана здача влади П.Дорошенком являла собою остаточне підтвердження його, Самойловича, статусу гетьмана об'єднаної України. У листуванні з іноземними володарями він невтомно доводив, що «нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить»⁶⁵. У листі до полковника найманого війська І.Новицького (від 8 вересня 1676 р.) гетьман І.Самойлович зазначав, що «Богу должное отъ всѣхъ нехай будетъ благодареніе: понѣважъ отчизну нашу расторгненую Украину, привелъ подъ единого монарху и региментъ въ соединеніе»⁶⁶.

Проголошення І.Самойловича «гетьманом обох берегів» було справою набагато легшою, ніж реальне поширення його влади на Правобережну Україну, адже на перешкоді цьому стояли плани всіх головних політичних гравців. Тоді як Річ Посполита та Оттоманська Порта на підставі юридичного визнання П.Дорошенком васальної залежності висували свої претензії

⁶³ The Eyewitness Chronicle. – P.116. Також див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.3, кн.1. – К., 2001. – С.585.

⁶⁴ АЮЗР. – Т.12. – Санкт-Петербург, 1882. – С.313–314.

⁶⁵ Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича та проблема міжнародного становища українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.52.

⁶⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1853. – С.140; Історія українського козацтва... – Т.1. – С.442.

на володіння Правобережжям, Московське царство усунулося від підтримки претензій І.Самойловича через небажання розірвати досить непевне перемир'я з польсько-литовською державою. Однак І.Самойлович докладав значних дипломатичних зусиль якщо не до зрвання миру, то принаймні до зміни позиції Москви на свою користь під час московсько-польських переговорів. Так, у 1677 р. він разом із петицією старшинської ради надіслав цареві листа, в якому наполягав, що царські дипломати мають відмовитися передавати Речі Посполитій міста Київ і Чигирин⁶⁷.

Поряд із цими дипломатичними маневрами гетьман І.Самойлович удався до рішучих військових кроків. Наприкінці 1670-х рр. під час козацько-московської кампанії проти турків його війська захопили частину Правобережної України. Щоб позбавити турків та їхнього нового васала – гетьмана Ю.Хмельницького (наступника П.Дорошенка) – місцевої підтримки, І.Самойлович удався до доволі суперечливого кроку: примусового переселення («великого згону») населення Правобережної України на Лівобережжя. Протягом 1678–1679 рр. відбулося дві хвилі переселення, під час яких гетьман не лише перевів на лівий берег правобережні козацькі полки, а й сплюндрував на Правобережжі чимало міст та селищ. Цей «згін» став кульмінацією повного розорення Правобережної України, яка відтак перетворилася на попелище⁶⁸.

Разом із розоренням Правобережної України, яке позбавило інших претендентів на ці землі необхідних ресурсів, гетьман І.Самойлович наголошував на необхідності московсько-оттоманської мирної угоди замість московсько-польського порозуміння у вигляді «Вічного миру». Активність його у цьому напрямку була такою високою, що, на думку В.Станіславського, І.Самойлович був чи не найголовнішим «архітектором» Бахчисарайського миру (1681 р.) між царем та султаном⁶⁹. Цілком імовірно, що в обмін на активність у цьому напрямку він розраховував отримати під свою владу землі Правобережної України, які стали предметом запеклої військової та дипломатичної боротьби. Але на гетьмана чекало гірке розчарування: згідно з умовами Бахчисарайської угоди, спірні території відходили до Оттоманської Порти. У листі до царя (серпень 1682 р.) І.Самойлович висловлював думку, що бахчисарайські статті не відповідали інтересам Московського царства та Гетьманщини, і наполягав, що землі, віддані султанові, мають повернутися під його владу. За словами самого І.Самойловича, цар повинен був наказати, щоби весь народ об'єднався під «його, гетьмана, владою та булавою»⁷⁰.

⁶⁷ Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.53.

⁶⁸ The Eyewitness Chronicle. – Р.147. Також див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.206, 294–295.

⁶⁹ Станіславський В. Статті гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип.1. – С.349. Як додаток до своєї праці В.Станіславський видав декілька важливих документів, які безпосередньо стосуються втручання І.Самойловича у хід московсько-польських переговорів, що передували укладенню «Вічного миру» (див.: Там само. – С.357–385).

⁷⁰ Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.56.

Разом із неспроможністю встановити свою владу над спустошеним Правобережжям І.Самойловичу також не вдавалося завадити московсько-польським переговорам, які поступово наближали підписання «Вічного миру». Із метою забезпечення своїх інтересів під час цих перемовин гетьман просив царя про три речі: захистити права православного населення Речі Посполитої, вимагати в короля повернення Правобережжя та збереження за козаками земель за річкою Сож, які, згідно з умовами Андрусівської угоди, переходили під контроль Варшави⁷¹. Показовим при цьому є те, що вимоги І.Самойловича щодо забезпечення прав православного населення та повернення Правобережжя (тобто розширення давніх кордонів Гетьманщини) повторювали вимоги всіх його попередників, від Б.Хмельницького до П.Дорошенка. У своїх спробах розширити межі підвладних територій І.Самойлович звернув увагу й на схід, а саме на Слобідську Україну, яка перебувала у складі Московії, і куди переселилося чимало людей із Правобережної України. До планів гетьмана І.Самойловича входило переведення козацтва Слобідської України до складу Гетьманщини, іншими словами – розширення на схід як компенсація за втрату земель на заході та північному заході. Наприкінці 1680 – на початку 1681 рр. І.Самойлович відрядив свого посланця І.Мазепу до Москви вести переговори з цього питання⁷². Проте московський уряд його навіть не розглядав.

Із підписанням у квітні 1686 р. «Вічного миру» між Московським царством та Річчю Посполитою і підтвердженням розмежування України по Дніпру на сподіваннях І.Самойловича встановити контроль над Правобережною Україною було остаточно поставлено хрест⁷³. Він також втрачав на користь короля так звані «Засожські землі» – сучасне українсько-білоруське прикордоння. Проте наполегливість гетьмана І.Самойловича принесла й певні плоди. Наприклад місто Київ із навколишньою територією залишалося під владою царя. До того ж запорозькі низові козаки повністю переходили під руку московського монарха. Угода також певною мірою захищала права православних Речі Посполитої:

«[...] церквам Божімъ и епископіямъ: Луцкой и Галицкой, Премьшльской, Львовской, Бѣлороссійской, и при нихъ монастырямъ, архимандріямъ: Виленской, Минской, Полоцкой, Оршанской и инымъ игуменствамъ, братствамъ, въ которыхъ обрѣталось и нынѣ обрѣтается употребленіе благочестивой греко-россійской вѣры, и всѣмъ тамо живущимъ людемъ, въ Коронѣ Польской и въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ въ той же вѣрѣ оставающимъ, никакого утѣсненія и къ вѣрѣ римской и къ униі принужденія чинить не велить и быти не имѣть, но по давнымъ правамъ во всякихъ свободахъ и вольностяхъ церковныхъ будетъ блюсти»⁷⁴.

⁷¹ Станіславський В. Статті гетьмана Івана Самойловича... – С.350; Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.58.

⁷² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.65–66.

⁷³ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – Т.2 (1676–1688 гг.). – Санкт-Петербург, 1830. – С.770–786.

⁷⁴ Там же. – С.777.

Окрім того, певним досягненням І.Самойловича можна вважати наступне положення даної угоди:

«[...] о тѣхъ разоренныхъ городѣхъ и мѣстѣхъ, которые отъ мѣстечка Стаекъ, внизъ Днѣпра, по рѣку Тясмину суть, именно Ржищевъ, Трехтемировъ, Каневъ, Люшны, Сокольня, Черкасы, Боровица, Бужинъ, Воронковъ, Крыловъ и Чигиринъ [...] тѣ мѣста оставатись имѣють пусты»⁷⁵.

Отже незважаючи на те, що ці землі відходили королеві, уряд Речі Посполитої не мав права заселяти та відбудовувати їх. І все ж цих тактичних перемог було недостатньо, щоби полегшити ту «велику скороботу», яку гетьман І.Самойлович відчув після одержання новин про ратифікацію «Вічного миру»⁷⁶. Члени гетьманської родини тими днями так описували стан лівобережного правителя: «Сердитъ нынѣ и великіе похвалки чинить Иванъ мой на Москву; одва того не учинить, что учинилъ Иван Брюховецкой»⁷⁷.

У листі до польського короля Яна III Собеського І.Самойлович писав:

«А як на тій чигиринській [стороні] Дніпра [...] землі від віку власність Війська Запорозького [...] всі і дальші краї за перших гетьманів належали до булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак із сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх у сторону його королівської милості уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать»⁷⁸.

Саме тому І.Самойлович вимагав від короля, щоби «перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч у пустці, а нехай будуть наші»⁷⁹.

Ці слова та вчинки значною мірою посприяли усуненню гетьмана з уряду та його арешту у 1687 р. Серед головних доказів «зради» цареві було подано, що І.Самойлович «о земляхъ той стороны Днѣпра говорилъ жестоко: Не такъ, де, будетъ, какъ москва съ поляки въ мирныхъ своихъ договорахъ постановила. Учинимъ мы такъ, какъ намъ надобно»⁸⁰.

Відтак можемо зробити висновок, що гетьман І.Самойлович мав добре сформоване бачення того, якими мали бути кордони козацької держави. Більше того, він намагався розширити межі Гетьманщини за рахунок земель Слобідської України. Він також наполегливо, як і лічило гетьманові, виступав захисником прав православного руського народу і його віри на всій території Речі Посполитої. І все ж виникає питання, чи мав І.Самойлович концепцію руської/української держави, кордони якої були б ширшими за межі Гетьманщини?

⁷⁵ Там же. – С.776.

⁷⁶ Цікаво, що реакція І.Самойловича при цьому нагадувала реакцію гетьмана П.Дорошенка, який після того, як дізнався про Андрусівську угоду 1667 р., два дні лежав хворий (див.: *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.299).

⁷⁷ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.299.

⁷⁸ *Чухліб Т.* Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.63.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.302; *Соловьѳв С.* История России с древнейших времѣн. – Т.7. – Москва, 1962. – С.397; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи... – С.302.

З огляду на те, що він володів Лівобережжям та виходячи з умов московсько-польських трактатів, у гетьмана не було ані формальних причин, ані нагод обговорювати статус Галичини чи Волині. Він займався об'єднанням земель Гетьманщини по обох боках Дніпра. Однак виглядає, що гетьман І.Самойлович добре розумів той факт, що Гетьманщина – це лише частина України. Це видно з його втручання у хід московсько-польських переговорів та подій, що передували підписанню «Вічного миру». Так, на початку 1685 р. гетьман писав у листі до царя, в якому рекомендував вимагати у Речі Посполитої повернення всіх земель, населених українцями, тому що:

«[...] вся тогочасна сторона Дніпра, і Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів і руських монархів і тільки сто років тому з невеликим лишком польське королівство ними заволоділо»⁸¹.

Таким чином, слід визнати, що у гетьмана І.Самойловича було сформоване бачення «більшої України», яка включала б у себе як Гетьманщину, так і руські землі Корони Польської.

Концепція «української Вітчизни» і Військо Запорозьке Низове

Результати дослідження ранньомодерних концепцій щодо території України не можуть бути повними без аналізу поглядів представників Війська Запорозького Низового із центром у Січі. Низове козацтво підтримало Б.Хмельницького із самого початку повстання 1648 р. Хоча низовики номінально визнавали державу Б.Хмельницького і його гетьманську владу, за життя цього володаря вони продовжували автономне існування. Наступним гетьманам не вдавалося встановити ефективний контроль над січовиками, які перебували під керівництвом обраних ними кошових отаманів і відігравали важливу військово-політичну роль у Південній Україні. Слід визнати, що за часів гетьманування наступників Б.Хмельницького Військо Запорозьке Низове фактично перебувало поза межами Гетьманщини.

Ця окремішність низового козацтва не заважала, однак, його тісним зв'язкам із Гетьманщиною, більшість володарів якої робили численні спроби встановити контроль над Запоріжжям. Часом їм це навіть удавалося. Так, наступник Б.Хмельницького – гетьман І.Виговський – після свого обрання отримав запевнення січових козаків, в якому йшлося про те, що «мы не помышляемъ на всякую свою волю [...] толко на указъ вашей панской милости чинимъ»⁸².

⁸¹ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея... – С.181–182; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи... – С.299.

⁸² АЮЗР. – Т.4. – С.60.

Водночас січовики час від часу повставали проти гетьманської влади (як у випадку з тим же гетьманом І.Виговським у 1658 р.) та підтримували альтернативних кандидатів на булаву. Наприклад, І.Брюховецький передусім закріпився на Запорозжжі й уже звідти почав добувати гетьманство. Цікаво, що після свого обрання лівобережним правителем він повів наступ на січовиків, намагаючись обмежити їх політичний вплив на справи Гетьманщини. Гетьман розселив найбільші поселення низового козацтва та заборонив керівникам січовиків на пряму зноситися з Москвою. У своєму листі до Коша Війська Запорозького Низового І.Брюховецький вимагав, «чтобы запорожцы ѣздили обо всемъ къ нему, гетману, а безъ гетманскаго розказанья къ Москвѣ бѣ не ѣздили», як це було за часів гетьмана І.Виговського⁸³.

Стосунки між січовими козаками та Гетьманщиною значно ускладнилися внаслідок розподілу козацької України по Дніпру, появи ворогуючих один з одним гетьманів, дій їхніх протекторів, нових союзів та змін у політичній орієнтації. Такий стан речей надавав низовому війську широкі можливості щодо проведення власного політичного курсу. Кошовий І.Сірко, наприклад, успішно маневрував, підтримуючи ворогуючих між собою П.Дорошенка та І.Самойловича. Зокрема впродовж 1660-х рр. він орієнтувався на П.Дорошенка в його спробах відмовитися від польської протекції та об'єднати землі Гетьманщини під своєю владою. Пізніше, у 1668 р., І.Сірко, який схилився до прийняття московської протекції, пішов на розрив із правобережним правителем через укладення ним союзу з Оттоманською Портою, чинив часті напади на кримських татар – васалів Порти та дорошенкових союзників. Політичний розрив із П.Дорошенком не став І.Сіркові на заваді до збереження добрих особистих стосунків із правобережним гетьманом – він навіть став хрещеним батьком одного з його дітей⁸⁴. Коли ж гетьман П.Дорошенко прийняв рішення зректися булави, він погоджувався скласти клейноди лише перед І.Сірком, і аж ніяк не перед ненависним І.Самойловичем⁸⁵.

Водночас стосунки кошового отамана І.Сірка з гетьманом І.Самойловичем були доволі напруженими. Це сталося попри те, що обидва орієнтувалися на московську протекцію, і незважаючи на те, що І.Сірко визнав владу І.Самойловича. У своєму листі до гетьмана (14 грудня 1677 р.) кошовий писав:

«[...] изволь, милость твоя [...] ко единомысленному союзу охотно и любовно насъ присовокупити. Мы жъ къ тому купно не заводя себя въ разнственное отъ васъ отдаление, было бы то съ великимъ умалениемъ любезной отчизни нашей, но паче къ единому совокупленію и всему совѣту вашему, какъ нынѣ всему войску запорожскому надобному, истинно наши поволности склоняемъ»⁸⁶.

⁸³ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства... – С.246.

⁸⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.31–32.

⁸⁵ Там само. – С.573.

⁸⁶ Листи Івана Сірка: матеріали до українського дипломатарію. – К., 1995. – С.46.

І.Сірко також визнавав належність Війська Запорозького Низового до української Вітчизни. У листі від 29 червня 1677 р. він писав І.Самойловичу, що «вѣдомо есть милости твоей, что мы здѣ [...] не что иное чинимъ, толко воинский промыселъ, и то не для чего иного, толко для охраненія и цѣлости оплаканой отчизны нашей Украинь»⁸⁷. Подібні думки кошовий отаман висловлював також і у спілкуванні з московськими посадовцями. Так, в одному з листів до князя І.Ромодановського він зазначав: «Вашей княжой милости [...] и къ его царскому пресвѣтлому величеству о отчизнѣ нашей Малой Росіи и за нас войско запорожское [...] нижашее наше поклоненіе препосилаемъ»⁸⁸. У листі до царя від 14 грудня 1677 р. І.Сірко пояснював московському монархові причини свого нейтралітету під час першої чигиринської кампанії: «Хотя и въ нужное время наступленія бусурманского на Украину, на отчизну нашу, то чинили перемирье; однакъ [...] по нуждѣ имѣло то быти»⁸⁹.

Хоча Військо Запорозьке Низове, січові козаки, захищали українську Вітчизну, питання щодо того, чи вважали вони себе її частиною, залишається відкритим. При дослідженні козацьких літописів XVIII ст. Ф.Сисин дійшов висновку, що низове козацтво вважало себе за людей, що походили з території української Вітчизни, але згодом оселилися за її межами. Таким чином, січовики розглядали себе захисниками цієї Вітчизни навіть тоді, коли вони фактично не були її частиною⁹⁰.

Можна зробити висновок, що впродовж усього часу від гетьманування Б.Хмельницького й до правління І.Самойловича Військо Запорозьке Низове зі своїми землями сприймалося як складова частина козацької України, як автономна територія, пов'язана з Гетьманщиною.

***

Від моменту повстання 1648 р. та протягом чотирьох десятиліть по ньому козацькі візії кордонів України були надзвичайно послідовними. Основна територіальна концепція включала землі Війська Запорозького, до яких додавалися території, затверджені за козацтвом згідно з умовами Зборівської угоди 1649 р., завойовані райони (невеличка територія на півдні Білорусії) та володіння напівнезалежного Війська Запорозького Низового (січове козацтво). Усі ці землі складали державу часів гетьманства Б.Хмельницького, але пізніше їх було поділено на Правобережну, Лівобережну Україну та землі Запорозької Січі. Саме цю територію, яка перебувала під владою козацьких гетьманів, її населення сприймало як власну Вітчизну, розірвану навпіл унаслідок московсько-польських угод 1667 та 1686 рр.

Існувала й друга територіальна концепція – «більшої України», до якої включали землі Війська Запорозького та Корони Польської, населені

⁸⁷ Листи Івана Сірка: матеріали до українського дипломатарію. – С.43.

⁸⁸ Там само. – С.16.

⁸⁹ Там само. – С.48.

⁹⁰ *Syzyn F. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // Mazepa and His Time: History, Culture, Society. – Alessandria, 2004. – P.51–52.*

православним руським народом. Ідею створення такої України активно просував Б.Хмельницький. До неї зверталися представники козацтва під час гадяцьких переговорів (1658 р.). Не забували про неї й ворогуючі між собою П.Дорошенко та І.Самойлович. Як уже зазначалося, концепція «більшої України» існувала задовго до повстання 1648 р. й була відома вже з кінця XVI ст. Побутування її протягом понад ста років прямо вказує на формування особливої української територіально-політичної самоідентифікації.

Ці дві концепції території України було прив'язано до певної уявної конституційної бази. Так, включення руських земель до складу Корони Польської у 1569 р. гарантувало певні права представникам руського народу. І хоча вони стосувалися саме православної шляхти інкорпорованих земель, порушення прав православного населення різних соціальних станів будь-де на території Речі Посполитої сприймалося православною шляхтою руських воеводств Корони Польської як порушення саме їхніх прав. У XVII ст. козаки, які прийшли на зміну шляхті в ролі репрезентантів православного руського народу, керувалися саме такими принципами у питанні про права руського населення Речі Посполитої. Таким чином, козацькі гетьмани послідовно виступали захисниками православної руської віри та культури на всіх територіях польсько-литовської держави. Ця відповідальність призвела до появи третьої територіальної концепції, яка включала у себе всі «руські землі» Речі Посполитої, що збігалися з межами Київської митрополії. Саме на підставі цього бачення гетьман П.Дорошенко захищав використання «руської мови» в межах цілої Речі Посполитої, а його ворог – гетьман І.Самойлович – до останнього боровся за гарантування прав православного населення, яке за підсумками «Вічного миру» (1686 р.) підпадало під владу польських королів.

This article examines the territorial vistas of the Cossack leadership from the formation of the Cossack state under hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi (1649) to the end of the rule of hetman Ivan Samoilovych (1687). It focuses on concepts of Ukrainian regionalism and identity prior to the Khmel'nyts'kyi era, the development and interplay of three Cossack visions, and the unifying efforts of hetmans Petro Doroshenko and Ivan Samoilovych. The article also discusses the origins of the concept of a "Ukrainian Fatherland" and the relationship of the Zaporozhian Sich to the Ukrainian Hetmanate and the "fatherland".

Ю.О.КОНИК*

СКЛАДАННЯ ГЕНЕРАЛЬНИХ КАРТ І ПЛАНІВ ЯК НАПРЯМОК ДІЯЛЬНОСТІ ГУБЕРНСЬКОЇ МЕЖОВОЇ СЛУЖБИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Висвітлюється діяльність губернської межової служби Півдня України зі складання атласів, великомасштабних карт і планів в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. Розглянуто зміст поняття «генеральна карта» в тогочасних російських класифікаціях Географічного департаменту Академії наук, військово-топографічного та межового відомств. Проаналізовано причини відмінностей у масштабуванні генеральних карт і планів губернської межової служби порівняно з картами і планами межових контор. Систематизовано великомасштабні картографічні документи за основними тематичними групами. На підставі архівних документів розглянуто процеси складання, окреслено коло замовників та сфери застосування картографічної продукції.

Із 1760-х рр. у Російській імперії почалося організаційне і методичне оформлення двох картографічних шкіл: військово-топографічної та межової, яка обслуговувала різноманітні цивільні відомства. Початок цивільному картографуванню поклали межові роботи, що супроводжувалися масовими великомасштабними зйомками значних територій¹. Саме тоді у центральних російських губерніях розгорнулося так зване генеральне межування, яке здійснювали спеціально створені межові контори. Натомість на Півдні України, з огляду на новизну його заселення, генеральне межування розпочалося значно пізніше – у 1798 р. Тут межові роботи, а відповідно й межове картографування, розгорнулися у другій половині 1760-х рр. Саме тоді на південноукраїнських землях виникла перша межова установа – Новоросійська межова експедиція, що підпорядковувалася губернській канцелярії. Вона та її наступники (за хронологією виникнення: катеринославський губернський і повітові землеміри (1784–1792 рр.), Катеринославська межова експедиція (1792–1797 рр.), Вознесенський губернський та повітові землеміри (1795–1796 рр.), Вознесенська межова експедиція (1796–1797 рр.), новоросійський губернський і повітові землеміри (1797–1802 рр.)) тривалий час зберігали ряд особливостей в організації та функціях, що було пов'язано з регіональною специфікою краю². Уже саме існування межових експедицій з їхніми розширеними штатами не вкладалося у формат межової служби, передбачений «Установленням для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р., де прописувалося, що в кожній губернії має бути губернський,

* Коник Юлія Олександрівна – заступник начальника відділу забезпечення збереженості документів, обліку та довідкового апарату Державного архіву Херсонської області.

E-mail: julia_konyk@ukr.net

¹ У Російській імперії низка великомасштабних карт завершувалася так званими 20-верстними картами (у метричній системі масштаб 1:840 000) (див.: Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России. – Москва, 1989. – С.3–4).

² Див.: Коник Ю. Еволюція губернських межових установ півдня України останньої третини XVIII ст. – першої третини XIX ст.: від Новоросійської межової експедиції до Херсонської губернської креслярні // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2009. – Вип.30. – С.77–85.

а в повіті повітовий землемір³, і не більше. Тільки на рубежі XVIII–XIX ст. південноукраїнські губернські межові структури остаточно оформилися відповідно до загальноімперського штату щодо посад губернських і повітових землемірів. На той час термін «креслярня», під яким сьогодні прийнято розуміти певну межову установу, означав лише робоче приміщення, де працював губернський землемір і куди з'їжджалися на зимову кабінетну роботу повітові землеміри. Тому з метою уникнення термінологічної плутанини у даному дослідженні всі вищезгадані установи об'єднані під назвою губернської межової служби, оскільки вони підпорядковувалися губернським адміністраціям, на відміну від межових контор, котрі напряму виходили на столичну Межову канцелярію.

У російській дорадянській історіографії межове картографування почало привертати увагу ще із середини XIX ст., але не як самостійний об'єкт дослідження, а швидше як частина загальної історії межових установ. Роботи І.Є.Германа, П.В.Дензіна, П.І.Іванова, С.П.Кавеліна, С.Д.Рудіна⁴ досі є основоположними працями з питань межового законодавства та функціонування відповідних установ – насамперед тих, які займалися генеральним межованням. Однак при розгляді їх картографічної діяльності вони обмежувалися здебільшого побіжним викладенням теоретичних засад і вимог до карт та планів, не торкаючись питань створення їх на практиці.

Починаючи із середини XX ст., радянська історіографія збагатилася ґрунтовними дослідженнями як з історії геодезії і картографії, так і з картографічного джерелознавства. У цій царині плідно працювали Б.М.Александров, О.М.Берлянт, Б.Г.Галкович, А.В.Гедимін, Л.А.Гольденберг, О.М.Медушевська, О.В.Постников, М.Л.Рубінштейн, К.О.Салищев, С.І.Сотникова, М.О.Цветков⁵ та ін. Однак у вивченні історії картографування Російської

³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собрание I. – Т.20. – С.232. – №14392.

⁴ Герман И.Е. История межевого законодательства от Уложения до генерального межевания (1649–1765). – Москва, 1893. – 381 с.; *Его же*. Материалы к истории генерального межевания в России. – Москва, 1911. – 193 с.; Дензин П.В. Межевание и землеустройство в России. – Пенза, 1909. – 73 с.; Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России. – Москва, 1846. – 151 с.; Кавелин С.П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. С чертежами и образцами делопроизводства. – Москва, 1914. – 339 с.; Рудин С.Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. – Петроград, 1915. – 547 с.

⁵ Александров Б.В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР. Приложение II // Гнучева В.Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века. – Москва; Ленинград, 1946. – С.267–412; Берлянт А.М. Карта рассказывает. – Москва, 1978. – 144 с.; *Его же*. Образ пространства: карта и информация. – Москва, 1986. – 240 с.; Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1971. – №9. – С.138–145; *Его же*. Методика изучения картографических источников XVIII в. // Историко-географический сборник. – Вып.1: Поставляется 90-летию со дня рождения Б.Г.Галковича. – Краснодар, 2007. – С.36–66; Гедимин А.В. Картография. – Москва, 1952. – 218 с.; Гольденберг Л.А. Развитие отечественной исторической картографии // Вопросы истории. – 1974. – №7. – С.33–48; *Его же*. К вопросу о картографическом источнике // Историческая география России. – Москва, 1975. – С.217–231; Картографические документы государственных архивов: Научно-справочное пособие. – Москва, 1989. – 86 с.; Постников О.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – Москва, 1985. – 214 с.; *Его же*. Развитие крупномасштабной картографии в России. – Москва, 1989. – 229 с.; Рубинштейн Н.Л. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – Сб.31. – Москва, 1953. – С.39–89; Салищев К.А. Картоведение. – Москва, 1990. – 400 с.; Цветков М.А. Картографические материалы генерального межевания // Вопросы географии. – Сб.31. – Москва, 1953. – С.90–110.

імперії акценти робилися здебільшого на діяльність Академії наук та військово-топографічної служби. Стосовно цивільного межового картографування традиційно йшлося в першу чергу про інформаційний потенціал планів генерального межовання, а внесок губернської межової служби, за невеликими винятками⁶, взагалі не привертав уваги. Серед сучасних українських дослідників слід насамперед назвати А.В.Бойка, В.М.Цибєрта, О.І.Шинкаренка⁷, які у своїх працях розглядають окремі аспекти картографування і топографічного описування Півдня України, а також Р.І.Соссу⁸, який досліджує загальну історію картографування території України.

Таким чином, величезний досвід губернської межової служби у складанні великомасштабних карт і планів досі не отримав достатнього висвітлення у науковій літературі. З огляду на це, актуальною видається спроба дослідити умови й процеси складання генеральних карт та планів губернською межовою службою, зокрема Півдня України, окреслити обсяги та класифікувати результати виконуваних нею великомасштабних картографічних робіт.

Джерела з теми дослідження можна поділити на чотири групи: 1) законодавчі акти та розпорядчо-нормативні документи, наведені у «Повному зібранні законів Російської імперії»; 2) друковані інструктивно-методичні посібники з межової справи; 3) діловодство землемірів стосовно складання та використання картографічних документів, яке відклалося в обласних архівах; 4) власне генеральні карти і плани, зафоновані в різноманітних архівних, бібліотечних, музейних зібраннях України й Російської Федерації та досить докладно вивчені дослідниками обох країн. Для розуміння саме процесів складання карт і планів найцікавішою є третя група. Вона ж і найскладніша для роботи, оскільки архіви тогочасних межових установ губернського й повітового рівнів великою мірою складаються з чернеток, часто важких для прочитання. Щодо Півдня України, найбільший і найповніший (як тематично, так і хронологічно) джерельний масив зберігається в Державному архіві Херсонської області – у фонді Херсонської губернської

⁶ *Постников А.В.* Развитие крупномасштабной картографии в России. – С.63–64, 66, 70–73.

⁷ *Бойко А.В.* Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII століття // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.3. – Запоріжжя, 1996. – С.122–135; *Його ж.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел. – К., 2000. – 306 с.; *Його ж.* Анкета Комерц-колегії та опис Новоросійської губернії 1775 року // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.5. – Запоріжжя, 2000. – С.19–21; *Его же.* Атласы Южной Украины последней четверти XVIII века // Историко-географический сборник. – Вып.1: Повещается 90-летию со дня рождения Б.Г.Галковича. – Краснодар, 2007. – С.90–107; *Цибєрт В.М.* Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.5. – С.232–234; *Його ж.* Військово-топографічні описи Південної України першої половини XIX століття // Там само. – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.228–229; *Шинкаренко О.І.* Карты і плани як історичне джерело дослідження півдня України (на прикладі перших німецьких колоній) // Південний архів. – Вип.6. – Херсон, 2001. – С.19–25; Колекція карт і планів: До 85-річчя Державного архіву Херсонської області: Опис фонду №302. – Херсон, 2006. – 720 с.

⁸ *Сосса Р.І.* Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000. – 248 с.

креслярні. Окремі документи стосовно складання південноукраїнських атласів, губернських та повітових карт і планів кінця XVIII – початку XIX ст. зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області – у фонді Катеринославської межової контори, Державному архіві Кіровоградської області – у фондах межових канцелярій Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії, а також Державному архіві в Автономній Республіці Крим – у фонді Таврійської губернської креслярні.

Із самого початку появи губернської межової служби на Півдні України одним із головних напрямів її діяльності було складання генеральних атласів, карт і планів. Слід зазначити, що термін «генеральні» тут використовуватиметься у тому ж значенні, як його застосовували самі укладачі-землеміри.

Історично перша схема класифікації картографічних документів ґрунтувалася на поділі за масштабом і територіальним охопленням. У 1745 р. Географічний департамент Академії наук розробив першу російську схему, котра поділяла карти на три групи: генеральні (зображували країну в цілому або велику її частину), партикулярні (губернія/намісництво) та спеціальні (округи у 200–300 верст в охопленні)⁹. Із 1760-х рр. поступово почала усталюватися класифікація межових картографічних документів, згідно з якою генеральними вважалися ті карти й плани, які охоплювали території рівня губернії/намісництва чи повіту. Існували також спеціальні плани, що зображували земельні дачі, округи та інші невеликі території¹⁰. У межовій традиції зображення губерній зазвичай називали картами, а повітів – планами, однак це не було догмою. Зазначеною термінологією користувалися як губернська межова служба, так і межові контори, які здійснювали генеральне межкування.

Характерно, що при картографуванні значних територій обидві межові гілки не завжди використовували однакові масштабні сітки. Це можна пояснити кількома чинниками. По-перше, тодішнє російське межове законодавство мало визначальну особливість: переважна більшість нормативних актів, якими керувалися губернські й повітові землеміри по всій імперії, адресувалася не їм, а межовим конторам. Межове законодавство базувалося на так званих землемірній¹¹ та межовій¹² інструкціях 1766 р., які поступово змінювалися, уточнювалися й доповнювалися. Однак відмінності у структурі, завданнях і функціях між межовими конторами та губернською межовою службою унеможливлювали дотримання останньою багатьох вимог, виписаних для землемірів генерального межкування. До того ж регіональні особливості, зокрема Півдня України, часто не вкладалися у рамки законодавства, розробленого для центральних російських губерній, тож в окремих аспектах діяльності місцеві землеміри зважали більше на доцільність та прикладну зручність. По-друге, губернська межова служба порівняно з межовими конторами відрізнялася більшою різноманітністю напрямків діяльності й,

⁹ Картографические документы государственных архивов: Научно-справочное пособие. – Москва, 1989. – С.22.

¹⁰ Там же.

¹¹ ПСЗРИ I. – Т.17. – С.560–580. – №12570.

¹² Там же. – С.716–794. – №12659.

зокрема, мала ширше коло замовників і користувачів картографічної продукції, при складанні якої слід було виходити насамперед із позицій практичної користі. Контори ж, хоча й мали величезні обсяги роботи, але вона була спрямована на досягнення однієї магістральної мети – визначення та затвердження непорушних меж земельних дач. По-третє, зіграло роль і те, що коли генеральне межування поширилося на Південь України, місцева межова служба вже мала тридцятирічні усталені традиції картографування, а в її арсеналі за цей період уже нагромадилося чимало генеральних карт і планів.

Стосовно складання генеральних карт і планів відступ від інструкцій проявлявся насамперед у використанні масштабів. Так, землеміри генерального межування складали первинні повітові плани у масштабі 1 і 2 версти в англійському дюймі (в метричній системі відповідно 1:42 000 і 1:84 000), а генеральні губернські та повітові карти – у масштабі, кратному двоверстному: 4, 6, 8, 12, 16 верст у дюймі¹³. Карти і плани губернської межової служби вирізнялися більшим розмаїттям масштабів. Землеміри за потребою використовували не тільки узаконену двоверстну градацію (при складанні, приміром, генерального плану Очаківської області¹⁴), але й інші: повітові плани у 5¹⁵, 7¹⁶ або навіть 10¹⁷ верст у дюймі, провінційні карти – у 3 версти¹⁸, губернські карти – у 7¹⁹, 10²⁰ і 20²¹ верст у дюймі. Таке масштабування було ближчим до військово-топографічних класифікаційних схем Лемана – Хатова (1812 р.)²² та квартирмейстерської частини Головного імператорського штабу (1822 р.)²³. Хоча вони різнилися між собою, але обидві складали генеральні карти цілої держави або її частин у масштабі 10–20 верст у дюймі. Квартирмейстерська схема до того ж виділяла спеціальні карти губернії, області чи повіту в 5-верстному масштабі²⁴.

Таким чином, в усіх згаданих схемах класифікації картографічних документів використовувалися однакові терміни, але під ними розумілося цілком різне територіальне охоплення. Інколи це призводило до непорозумінь: у 1827 р. херсонський цивільний губернатор вимагав копію спеціальної губернської карти, а губернський землемір пояснював, що такої карти вони ніколи не складали «через великість масштабу», а мають лише генеральні карти²⁵.

¹³ Картографические документы государственных архивов... – С.22.

¹⁴ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.14. – Оп.1. – Спр.640. – Арк.9 зв. – 10, 12, 14, 19; Спр.651. – Арк.26, 32.

¹⁵ Там само. – Спр.741. – Арк.16; Спр.869. – Арк.28–28 зв.; Спр.947. – Арк.35; Спр.1201. – Арк.71 зв.; Спр.1202. – Арк.43.

¹⁶ Там само. – Спр.661. – Арк.18–18 зв.; Спр.1201. – Арк.71 зв.

¹⁷ Там само. – Спр.832. – Арк.27–27 зв.; Спр.1201. – Арк.71 зв.

¹⁸ Там само. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.83.

¹⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.885. – Арк.34; Спр.1085. – Арк.56.

²⁰ Там само. – Спр.947. – Арк.34; Спр.1202. – Арк.47; Спр.1379. – Арк.19.

²¹ Там само. – Спр.726. – Арк.13; Спр.909. – Арк.10; Спр.1213. – Арк.46–46 зв.

²² Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России... – С.89.

²³ Условные знаки для употребления на топографических, географических и квартирных картах и военных планах. Составлены при канцелярии генерал-квартирмейстера Главного штаба его императорского величества. – [Санкт-Петербург], 1822. – С.2–5.

²⁴ Там же. – С.3.

²⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1213. – Арк.45–46.

Утім, межове законодавство не реагувало на подібну варіативність у використанні масштабів губернською межевою службою, тим більше, що перша настанова, адресована безпосередньо губернським і повітовим землемірам, вийшла тільки у 1828 р. Нею приписувалося, аби кожний повітовий землемір мав у себе 4- та 8-верстні повітові плани²⁶. Ця норма поступово приживалася, і вже у 1860-х рр. в управлінні межевим корпусом констатували, що генеральні повітові плани складаються у масштабі 4–8 верст, а губернські карти – 8–16 верст у дюймі²⁷.

Документальні свідчення про ранні етапи великомасштабного межового картографування Півдня України вкрай нечисленні. Відомо, що станом на 1776 р. Новоросійська межева експедиція мала план земель колишнього Жовтого гусарського полку, розселеного на значній території тодішньої Єлисаветградської провінції. Більше того, експедиція в тому ж році виявила невірність плану й переробляла його²⁸. Однак наразі невідомо, чи цей план був складений силами самої експедиції, чи скопійований з якоїсь ранньої військової карти. Принаймні одну таку карту із зображенням Єлисаветградської провінції на початку 1880-х рр. бачив етнограф та археолог В.М.Ястребов, який датував її 1772–1774 рр., обґрунтувавши складання військовими потребами²⁹. Однак авторство цієї карти також залишається нез'ясованим.

Першою губернською картою, про яку можна достовірно стверджувати, що вона складена працівниками Новоросійської межевої експедиції, стала карта Новоросійської губернії 1782 р. Очевидно, що вона складалася найдовше і найважче за усі наступні. Спочатку слід було провести провінційні й повітові кордони, обміряти, описати і зняти на план усі повіти та завести первинні реєстри дач (причому паралельно відводячи землі), а потім уже зводити їх у губернську карту із супровідними текстовими відомостями про землеволодіння. Тож у цьому процесі був задіяний практично весь особовий склад тодішньої Новоросійської межевої експедиції. Пізніше цю карту бачив А.О.Скальковський під час своєї археографічної експедиції 1835 р.: «В архіві Катеринославської губернської креслярні зберігається прекрасна карта Новоросійської губернії 1782 року, підписана губернатором п. М.Язиковим»³⁰. Якщо взяти до уваги, що описування повітів розпочалося у 1775 р., то ця карта південноукраїнських земель у складі Російської імперії складалася вісім років. Робота над нею завершилася на три роки пізніше, ніж академік Географічного департаменту Академії наук Іван Ісленьєв склав у 1779 р. першу з відомих нині «Генеральну

²⁶ ПСЗРИ II. – Т.3. – С.747. – №2203.

²⁷ Материалы для преобразования межевой части в России: Записка, составленная по распоряжению и указанию управляющего межевым корпусом. Приложение первое. – Ч.1: О поземельной регистрации. – Санкт-Петербург, 1868. – С.46.

²⁸ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф.488. – Оп.1. – Спр.1316. – Арк.11.

²⁹ Ястребов В. Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции 1772–1774 г. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т.14. – С.157–158.

³⁰ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Ч.1: С 1731-го по 1796-й год. – Одесса, 1836. – С.258.

карту Новоросійської губернії, поділеної на повіти»³¹. Тому цілком імовірно, що карта межової експедиції була дещо повнішою і точнішою, ніж карта Ісленьєва. Сама вона та перші повітові плани стали основою для складання подальших карт і атласів організаціями- правонаступниками Новоросійської межової експедиції.

Становлення губернської межової служби на Півдні України припало на період активного складання атласів у Російській імперії. У цьому сенсі Росія значно відставала від Західної Європи, де атласи стали домінантною картографічною формою у XVII ст., за що Л.С.Багров і назвав його століттям атласів³². Щодо Російської імперії це визначення можна застосувати виключно до XVIII ст., коли напрацювання геодезистів часів Петра I та Географічного департаменту Академії наук значно просунули вперед російську картографію та призвели до появи першого всеросійського атласу 1745 р. Наприкінці століття нагромаджені знання, досвід, плюс початок генерального межкування дозволили перейти до складання губернських атласів. Безпосереднім поштовхом став указ Сенату від 15 березня 1783 р., щоб на кожную губернію та намісництво було складено атласи з описами й алфавітними покажчиками за зразком атласу Калузької губернії 1782 р.³³ На той час у Російській імперії вже усталилася традиція, перейнята від європейських країн, дарувати монархам атласи, супроводжувані статистичними й економічними описами. Ці зібрання карт і планів, виконані на дорогому папері, розкішно оздоблені й орнаментовані, були дорогоцінними подарунками. Створення атласів мало на меті як суто практичні інформаційні цілі, так і спричиняло до реалізації кар'єрних амбіцій регіональних очільників. Південь України, який тільки-но починав цілеспрямовано заселятися та освоюватися, давав їм можливість продемонструвати власну активність й адміністративні успіхи перед Катериною II.

Відомо, що протягом останнього двадцятиріччя XVIII ст. силами межової служби Півдня України були виготовлені опис 1784 р. й атласи Катеринославського намісництва 1787, 1793 і 1795 рр., атлас Вознесенського намісництва 1795 р. та атлас Новоросійської губернії 1799 р. А.В.Бойко, докладно порівнявши й проаналізувавши їх, дійшов висновку, що подібна безпрецедентна активність у їх створенні пояснювалася не стільки практичною необхідністю, скільки прагненнями сановників, зокрема, Г.О.Потьомкіна та П.О.Зубова, показати свою діяльність щодо освоєння краю³⁴. Зрозуміло, що таке часте й поспішне продукування південноукраїнських атласів в умовах постійних адміністративно-територіальних змін дискредитувало саму ідею їх призначення та знижувало інформаційну цінність, статистико-економічні описи перетворювалися на формальність. Кожний наступний атлас

³¹ Херсонський обласний краєзнавчий музей (далі – ХОКМ). – Арх.281 «Генеральная карта Новороссийской губернии, разделённой на уезды; Сочинённая в 1779 году Иваном Исленьевым». – [Санкт-Петербург], 1779. – 1 л.

³² Багров Л. История картографии / Пер. с англ. Н.И.Лисовой. – Москва, 2004. – С.208.

³³ ПСЗРИ I. – Т.21. – С.883. – №15688.

³⁴ Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва... – С.126, 130–131, 134; *Его же*. Атласы Южной Украины... – С.95–97, 101–102.

робився на основі попереднього, часто повторюючи його помилки, й укладачі не мали часу уточнювати відомості та розбиратися у невідповідностях. Самі землеміри ще в процесі укладання усвідомлювали, що їхні творіння застаріють раніше, ніж роботу буде завершено, і намагалися довести це губерньській владі³⁵.

Із цієї низки атласів варто виділити останній, складений для імператора Павла I. На початку 1797 р. імператор висловив бажання мати докладні й точні атласи кожної губернії та поставити їх виготовлення на більш раціональну основу. Межова канцелярія швидко склала окреме роз'яснення стосовно їх змісту й оформлення. Зокрема, атласи мали містити генеральну географічну карту губернії з поділом на повіти, плани й описи кожного повіту, плани (а по можливості й мальовані види) губерньського і повітових міст³⁶, а також статистико-економічні відомості³⁷. Задум підвищити їх практичну цінність частково виправдався: новоросійський атлас 1799 р. дійсно значно відрізнявся від попередників повнотою й достовірністю³⁸, але ж він створювався три роки з величезним напруженням сил. Цей атлас цікавий ще й тим, що над ним спільно працювали не лише землеміри тих повітів, з яких утворилася Новоросійська губернія, але й інші, чиї повіти в результаті адміністративно-територіальної реформи переходили до інших губерній або й зовсім ліквідовувалися. Так, навесні 1797 р. роботу над атласом починали землеміри і помічники Вознесенської межової експедиції (на той час уже офіційно скасованої) та повітові землеміри колишньої Таврійської області. Для частини з них новоросійський атлас став останнім службовим завданням, оскільки через укрупнення повітів вони автоматично позбавлялися своїх посад. Відомо, що у 1797 р. у роботі над атласом із вознесенського боку брали участь 13 осіб³⁹, із таврійського – 6⁴⁰. Усі вони в екстреному порядку були відправлені на зняття планів міст, а по Криму і фортець, та складання супровідних відомостей⁴¹. Таким чином, завдяки роботі над атласом були вперше складені або уточнені плани багатьох міст як материкової частини Півдня України, так і Кримського півострова.

У 1802 р. із новоросійського атласу було знято копію для військового губернатора І.І.Міхельсона⁴². Роботу над ним закінчили влітку 1802 р. усього за кілька тижнів до указу про ліквідацію губернії, і ним завершилася епоха південноукраїнських атласів XVIII ст.

³⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.20–21.

³⁶ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.377. – Оп.1. – Спр.445. – Арк.3–3 зв., 22; *Рудин С.Д.* Межевое законодательство и деятельность межевой части в России... – С.189.

³⁷ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.13–17 зв.

³⁸ *Бойко А.В.* Атласи Катеринославського намісництва... – С.132; *Его же.* Атласы Южной Украины... – С.103–104.

³⁹ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.342. – Арк.25–25 зв.

⁴⁰ ДААРК. – Ф.377. – Оп.1. – Спр.435. – Арк.60–60 зв.

⁴¹ Там само. – Спр.445. – Арк.410 зв., 13–21; *Коник Ю.* Участь землемірів Вознесенської межової експедиції у підготовці атласу Новоросійської губернії у 1797 р. // Пам'ятки: Археологічний щорічник. – К., 2009. – Т.9. – С.72–82.

⁴² ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.121–121 зв., 144–144 зв., 154–157; Спр.484. – Арк.32–36 зв.; Спр.499. – Арк.10, 12.

На початку XIX ст. створення атласів на Півдні України пригальмувалося та ввійшло у загальнодержавне русло, чому сприяло кілька факторів. Регіон все міцніше вrostав у Російську імперію, губернські кордони усталилися і вже не вимагали частого описування. Розгорталося генеральне межування, у ході якого виявлялися масові порушення та невідповідності у сфері землеволодіння. Це позбавляло губернських очільників можливості хвалитися успіхами, до того ж і фаворитизм відходив у минуле. Тож започатковані в часи правління імператорів Павла I та Олександра I підхід і вимоги до виготовлення атласів ставали більш раціональними, а сама картографічна продукція – точнішою й детальнішою. 11 липня 1808 р. міністр внутрішніх справ О.Б.Куракін циркулярно приписав цивільним губернаторам Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній забезпечити складання якомога ясніших і докладніших губернських атласів. У приписі викладалися вимоги до їх змісту – вони мали містити генеральну губернську карту, карту водних комунікацій, поштову карту, плани повітів та плани губернського й повітових міст⁴³. Зокрема, наголошувалося на необхідності зазначити в описах до планів міст усі зміни у розташуванні будівель, що відбулися після створення попередніх атласів⁴⁴.

Перший атлас Херсонської губернії складався чотири роки – з 1808 по 1811 рр., протягом яких над ним працювали шестеро землемірів і принаймні трое канцелярських служителів. Повітові землеміри наново складали на місцях так звані «чорні» повітові та міські плани⁴⁵, а по завершенні сезону польових робіт з'їжджалися взимку до креслярні працювати над атласом під наглядом губернського землеміра⁴⁶. Із метою складання по можливості точніших супровідних статистико-економічних відомостей вони листувалися з казенною палатою, міськими думами й поліціями, земськими судами, наглядачами іноземних колоній, поштовими конторами⁴⁷. Як видається, до справи підійшли досить відповідально. Однак цікаво, що у діловодстві з виготовлення цього атласу ніде не згадується використання планів генерального межування, яке на той час тривало вже десяток років. Можна припустити, що кількість цих планів, офіційно затверджених Катеринославською межовою конторою та переданих на зберігання до Херсонської казенної палати (по казенних землях) й палати цивільного суду (по поміщицьких дачах), тоді була ще надто незначною для того, щоб стати суттєвим джерелом.

На початку 1820-х рр. херсонські землеміри почали створювати губернський і повітові атласи для службового користування, а не на замовлення вищих кіл. Авторами ідеї були губернський землемір Павло Гречина⁴⁸ та олександрійський повітовий землемір Іван Кирилов⁴⁹. Очевидно, вони керувалися прикладом Катеринославської межової контори, зобов'язаної мати в

⁴³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.696. – Арк.12–13 зв., 15.

⁴⁴ Там само. – Арк.13–13 зв., 15.

⁴⁵ Там само. – Спр.612. – Арк.61; Спр.695. – Арк.29–29 зв.; Спр.696. – Арк.11–11 зв.

⁴⁶ Там само. – Спр.546. – Арк.37–37 зв.; Спр.695. – Арк.27–27 зв.; Спр.735. – Арк.11.

⁴⁷ Там само. – Спр.695. – Арк.7, 9, 12, 17; Спр.763. – Арк.2–4 зв., 13, 15–30, 41–43.

⁴⁸ Там само. – Спр.1162. – Арк.24 зв.

⁴⁹ Там само. – Спр.1085. – Арк.12–13 зв.

себе подібні атласи у двоверстному масштабі. Зауважимо, що вони на кілька років випередили сенатську настанову землемірам від 31 липня 1828 р., якою приписувалося кожному повітовому землеміру мати атлас повіту⁵⁰. На той час генеральне межування Херсонської губернії вже вступало до завершальної стадії; його плани та межові книги являли собою потужний банк даних, до якого постійно зверталася губернська межова служба для уточнення різноманітних планів і відомостей. Гречина якраз і планував, щоб узимку повітові землеміри удосконалювали губернську генеральну карту та складали атласи шляхом зменшення планів генерального межування, тимчасово взятих з архівів палати цивільного суду та казенної палати⁵¹. Однак ця робота велася мляво й затяглася на багато років через як об'єктивні (маса поточної роботи та екстрених завдань), так і суб'єктивні (службова недбалість окремих повітових землемірів, неприбуття їх до креслярні) причини⁵².

Отже, на початку XIX ст. активізувалося продукування генеральних карт і планів різноманітних напрямків, які більше відповідали вимогам реально-го життя, ніж створені нашвидкуруч, великою мірою «подарункові» атласи.

Основну і найбільшу групу становили загальні губернські карти та повітові плани, що являли собою своєрідне поєднання фізичних карт із картами адміністративно-територіального устрою (за сучасною загальноприйнятою класифікацією вони близькі до оглядово-топографічних і топографічних карт). Власне, у межовій традиції під визначенням «генеральних» насамперед розумілася саме ця група. Інші види, про які йтиметься нижче, хоча за масштабом і територіальним охопленням також підпадали під цей термін, але зазвичай називалися за тематикою – дорожні, митні, військові тощо.

Протягом другої половини XVIII ст. Південь України пережив кілька адміністративно-територіальних реформ губернського рівня, тож приводів для складання все нових і нових генеральних карт для Сенату та губернських правлінь у землемірів не бракувало. Після зйомок повітів Новоросійської губернії (першої) та всіх приєднаних до неї територій, завершених у 1790-х рр. зйомками Очаківської і Таврійської областей, південь і південний захід Російської імперії вже можна було вважати картографованими. Подальші карти й плани базувалися на первинних планах, копіюючись одні з одних, постійно уточнюючись та доповнюючись. У ході територіальних переділів труди південних землемірів прислужилися їхнім колегам із сусідніх губерній: у 1797 р. Вознесенська межова експедиція зробила для київського, волинського й подільського губернаторів карти колишніх земель Речі Посполитої, що відійшли з Вознесенського намісництва до означених адміністративно-територіальних одиниць⁵³. Загалом дослідники картографічних джерел відзначають, що вже у XVIII ст. територія України за якістю та ступенем картографування не поступалася найважливішим у політичному відношенні губерніям власне Росії⁵⁴.

⁵⁰ ПСЗРИ II. – Т.3. – С.747. – №2203.

⁵¹ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1162. – Арк.21–25 зв., 51–55 зв.; Спр.1269. – Арк.39–41.

⁵² Там само. – Спр.1269. – Арк.38–38 зв., 40–40 зв., 43–44 зв., 47–48.

⁵³ Там само. – Спр.330. – Арк.2–2 зв., 4–4 зв.

⁵⁴ Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування... – С.140–142.

У 1802 р. Новоросійську губернію розділили на Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську), Катеринославську й Таврійську губернії. Перша карта Херсонської губернії була завершена губернським землеміром Степаном Сівричем у 1804 р.⁵⁵ До слова, авторство першої карти Таврійської губернії, складеної у 1803 р., належить відрядженому туди повітовому землеміру Херсонської губернії Петру Анадольському⁵⁶. Але якщо губернські кордони на Півдні України нарешті встановилися, то регулярні зміни в повітовому поділі тривали і постійно вимагали оновлення генеральних губернських карт і повітових планів. Стосовно південно-правобережної Херсонської губернії так було у 1808–1809 рр. у зв'язку з утворенням Олександрійського повіту⁵⁷. Потім протягом короткого періоду тут виникали нові повіти так часто, що землеміри ледве встигали за цими змінами. Щойно складені карти й плани за новим поділом були готові для всіх зацікавлених сторін, як вони тут же застарівали і треба було починати все знову. Протягом 1826–1828 рр. тривало виготовлення карт з урахуванням появи Одеського⁵⁸, у 1829–1830 рр. – Бобринецького⁵⁹, у 1831–1832 рр. – Ананьївського повітів⁶⁰. Слід зазначити, що спочатку місцеві землеміри проводили повітові межі плугами⁶¹, потім креслили їх плани, складали повітові плани, а відтак уже в губернській креслярні зводили їх у карту губернії. Робочі примірники карт і планів неодмінно повинні були знаходитися у креслярні, повітові землеміри мали у себе на місцях плани своїх повітів. Крім того, потрібно було забезпечити примірниками карт і планів цілу низку установ. Так, генеральних губернських карт потребували Межова канцелярія, Головний імператорський штаб, міністерства внутрішніх справ та фінансів, військовий і цивільний губернатори, губернське правління й казенна палата, Катеринославська межова контора – і це лише стандартне коло замовників, до якого час від часу додавалися більш незвичні, як-от міністерство народної освіти⁶². Генеральні повітові плани мали бути у губернському правлінні, казенній палаті та нижніх земських судах⁶³.

До генеральних карт і планів додавалися текстові відомості, які так і називалися – губернські та повітові. Вони були своєрідними путівниками і покажчиками до картографічних документів і містили масу статистичної, економічної та демографічної інформації. Згідно з правилами, кожна дача мала свій порядковий номер на так званих прожектних (перших) губернських картах і повітових планах. Після чергових змін в адміністративно-територіальному поділі дачі, що відійшли від інших губерній чи повітів,

⁵⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.523. – Арк.33–52.

⁵⁶ Там само. – Спр.345. – Арк.16–16 зв., 19; ДААРК. – Ф.377. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.2.

⁵⁷ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.643. – Арк.55; Спр.661. – Арк.2–7 зв., 13, 15–20.

⁵⁸ Там само. – Спр.1101. – Арк.21–21 зв., 23; Спр.1108. – Арк.25–25 зв.; Спр.1158. – Арк.1–38; Спр.1202. – Арк.29–29 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр.1269. – Арк.44–44 зв.; Спр.1276. – Арк.2–3, 30–30 зв.; Спр.1376. – Арк.7; Спр.1396. – Арк.1–4; Спр.1397. – Арк.5–7.

⁶⁰ Там само. – Спр.1452. – Арк.34–34 зв.

⁶¹ Там само. – Спр.1133. – Арк.8–8 зв.; Спр.1161. – Арк.52–52 зв.; Спр.1276. – Арк.7–12, 38–40 зв., 43–48 а зв., 50; Спр.1377. – Арк.35 зв.–36 зв.

⁶² Там само. – Спр.661. – Арк.2–2 зв., 4–4 зв.

⁶³ Там само. – Спр.1359. – Арк.28–29 зв.

підлягали перенумерованню. При складанні нових карт і планів старі номери проставлялися червоним кольором через дріб над новими, написаними чорною тушшю. Це допомагало швидко відшукати конкретну дачу, знаючи її попередній номер. Складання відомостей вимагало відповідальності, виняткової уваги, займало багато часу і потребувало співпраці з нижніми земськими судами в частині змін власників та кількості ревізських душ. Збереглися рекомендації губернських землемірів різних років зі складання відомостей⁶⁴. Вони являли собою валові переліки дач, в яких зазначалися порядкові номери; назви самих дач та поселень на них (причому з усіма варіантами назв); розташування стосовно гідрографічних об'єктів; власники на момент складання відомості; історія переходу дачі із рук у руки від першого власника з посиланням на підставу (спадкова, куплена, уступлена тощо); число жителів і дворів у населених пунктах; кількість придатної та непридатної для сільського господарства землі «за прожектом» та після генерального межування; а також бажано було вказувати кількість десятин лісу, а в кінці – підсумкові цифри щодо кількості десятин військових, казенних і приватних земель. Такі відомості разом із картами ставали першочерговим підґрунтям при підготовці проектів повітових переділів⁶⁵, оскільки наочно показували рівень заселеності, щільність населення, економічний потенціал місцевості тощо.

Громіздкість системи, за якою облік земель вівся паралельно різними відомствами, призводила до плутанини й непорозумінь. Відомості херсонських землемірів, казенної палати, палати цивільного суду, нижніх земських судів та Катеринославської межової контори містили суттєві відмінності, особливо щодо землевласників⁶⁶. Навіть нижні земські суди, які зобов'язані були володіти усією повнотою інформації про дачі та власників, часто не знали, з якими номерами дач співвідносяться нові власники, і не надавали повітовим землемірам даних про зміни у володіннях⁶⁷. Остання обставина знижувала достовірність складених землемірами повітових відомостей. Самі землевласники через часту зміну кордонів (особливо на ранніх етапах заселення краю) не завжди встигали запам'ятати, як називається та частина імперії, в якій містилися їхні дачі⁶⁸. Користувачі не знаходили на картах потрібних ділянок, якщо не знали старих номерів чи нових власників, або не мали перед очима відомостей⁶⁹. Відомий випадок, коли оберквартирмейстер однієї з піхотних дивізій, отримавши із креслярні карту без відомості, не знайшов на ній багатьох населених пунктів, зайнятих його частиною. Виявилось, що усі вони містилися на карті, просто були відомі

⁶⁴ ДАКО. – Ф.490. – Оп.1. – Спр.448. – Арк.17–18 зв.; ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.798. – Арк.2–3.

⁶⁵ ДАКО. – Ф.490. – Оп.1. – Спр.445. – Арк.1–100; Спр.446. – Арк.1–93; ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.798. – Арк.4–166.

⁶⁶ Там само. – Спр.876. – Арк.23–24 зв.; Спр.943. – Арк.11–17 зв., 19–22.

⁶⁷ ДАКО. – Ф.490. – Оп.1. – Спр.445. – Арк.20–20 зв.; ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.699. – Арк.48–52; Спр.1155. – Арк.2–2 зв., 12–12 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр.323. – Арк.2–3, 23; Спр.332. – Арк.2–32; Спр.798. – Арк.82–82 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр.1184. – Арк.6–9, 18.

військовим і землемірам під різними назвами⁷⁰. Свою долю сум'яття вносили неуважні писарі, переписуючи, приміром, Ляшкевич замість Ласкевич, або Сулинівка замість Сусликове.

Надзвичайно високим рівнем затребуваності з боку різних відомств відзначалися так звані дорожні карти і плани – один із найдавніших в історії людства видів картографічних документів. Пошти керувалися ними у доставці кореспонденції та пасажирів, військові узгоджували маршрути проходження військ, етапні команди вираховували шляхи проведення арештантів і т.д. Тому за кількістю виготовлених землемірами примірників ця група карт займала друге місце після генеральних карт. На загальних дорожніх картах позначалися по можливості всі комунікації: поштові тракати, великі непоштові дороги, путівці, а також ріки й річки, вибалки, мости, переправи, головні поселення на дорогах, поштові станції та відстані між ними тощо.

Перша з відомих цивільних карт-дорожників Півдня України датована 1784 р. і присвячена поштовим дорогам Катеринославського намісництва⁷¹. Отже, судячи з часу створення, вона в основі своїй просто була скопійована катеринославськими землемірами з карти Новоросійської губернії. Другу подібну карту поштових доріг виготовили в 1793 р.⁷² У 1795 р. вознесенський губернський землемір склав поштову карту Вознесенського намісництва для Московського імператорського поштамту⁷³. Після цього протягом першої третини ХІХ ст. у херсонській губернській креслярні були виготовлені поштові карти для Головного імператорського штабу, Московського поштамту, губернаторів, Херсонської губернської поштової контори; дорожні карти для міністерства внутрішніх справ; етапні карти для новоросійського генерал-губернатора; карти системи судноплавних рік для 5-го округу шляхів сполучення і т.п.

Про виняткову важливість дорожніх карт свідчать високі вимоги до їх точності. У кінці 1810-х рр. по всій імперії складалися дорожні карти для Головного імператорського штабу, імовірно, для використання їх при складанні загальнодержавного атласу. Є підстави вважати, що карту Херсонської губернії було складено у 1818 р.⁷⁴

Отримуючи примірники карт із різних губерній, штаб передавав їх на експертизу до Військово-топографічного депо. Там їх пильно звіряли й повертали на доопрацювання, знаходячи найменші невідповідності у відстанях між поштовими станціями на дорогах, що перетинали губернські межі⁷⁵. Протягом 1821–1822 рр. херсонський цивільний губернатор і губернський землемір листувалися з бессарабськими, катеринославськими,

⁷⁰ Там само. – Спр.872 а. – Арк.27–30.

⁷¹ ХОЖМ. – Арх.11 «Почтовая карта Екатеринославского наместничества; Сочинена марта ... дня 1784 года». – Екатеринослав, 1784. – 1 л.

⁷² Александров Б.В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги... – С.278.

⁷³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.276. – Арк.2–4.

⁷⁴ Там само. – Спр.897. – Арк.7–14, 23–23 зв., 25.

⁷⁵ Там само. – Спр.969. – Арк.3–3 зв.

подільськими та полтавськими колегами, уточнюючи кількість верст⁷⁶. Однак, як це часто траплялося, успіх задуму дещо постраждав через постійне підганяння землемірів, неузгодженість дій та погане розуміння «верхами» умов їх діяльності на місцях. Справа в тому, що у 1818 р. у Херсонській губернії почалося безпрецедентне за масштабами прокладання нових поштових доріг, унаслідок чого деякі старі шляхи було закрито, а іншим – змінено маршрут. Хоча нова дорожня мережа була відома заздалегідь, але у ході виконання робіт інколи доводилося відступати від намічених напрямів. Отже, складання поштової карти Херсонської губернії випередило у часі впорядкування мережі поштових доріг, і карта неминуче містила похибки. Показово, що херсонський губернський землемір Гречина, відправляючи поштову карту до Головного штабу, передбачав її повернення на доопрацювання, тому у 1820 р. по завершенні проведення доріг склав для креслярні вірнішу карту з усіма останніми змінами⁷⁷, копію з якої і послали до штабу у 1822 р.⁷⁸ Значить, при гравіюванні губернської карти для розміщення в Географічному атласі Російської імперії 1823 р. похибки не встигли виправити, хоча в її заголовку укладач полковник імператорського пошту з квартирмейстерської частини В.П.Пядишев зазначив, що вона складена «за найновішими й достовірними відомостями в Санкт-Петербурзі 1821 року»⁷⁹. Правда, у 1823 р. Олександр І, подорожуючи країною, «зволив зауважити» знову-таки деякі помилки у відстанях, і це дало новий поштовх до активно листування з приводу уточнень⁸⁰.

Описана вище історія була досить характерною в умовах, коли картографічні матеріали дуже швидко застарівали. У 1827 р. пошт-директор Мельников знову вимагав поштову карту, хоча мав на руках надруковану Поштовим департаментом свіжу карту⁸¹. У його відомстві продовжували виникати ускладнення з доставкою кореспонденцій, особливо чиновникам у відрядженнях – пошта часто не знала, де знаходяться невеличкі села⁸², особливо якщо вони ще й мали подвійні, а то й потрійні назви.

Починаючи із другої половини XVIII ст., південноукраїнські землі стали ареною активних, ініційованих державою, міграційних процесів, спрямованих на швидше заселення та господарське освоєння. Із цією метою переселяли казенних малоземельних селян із центральних і північних районів України, євреїв – із заходу України та Білорусії, переводили поміщицьких та економічних селян із внутрішніх російських губерній, запрошували іноземних колоністів. Для переселенців відводилися величезні земельні площі, а з вільних земель складалися так звані оброчні статті, що віддавалися в оренду на чотирирічний термін. Природний приріст населення та еміграція

⁷⁶ Там само. – Арк.4–5, 11, 14–16, 18–19 зв., 24–24 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк.4–4 зв.

⁷⁸ Там само. – Арк.24–24 зв.

⁷⁹ ХОКМ. – Арк.283 «Генеральная карта Херсонской губернии с показанием почтовых и больших проезжих дорог, станций и расстояния между оными верст». – Санкт-Петербург, 1821. – 1 л.

⁸⁰ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1047. – Арк.2–2 зв.; Спр.1103. – Арк.2–45 зв.

⁸¹ Там само. – Спр.1103. – Арк.2–2 зв.

⁸² Там само. – Спр.1213. – Арк.45–45 зв.

місцями призводили до земельного дефіциту з огляду на встановлену кількість десятин на одного жителя чоловічої статі. Тож оброчні землі були таким собі резервом, з якого згодом почали додавати землі, інколи навіть переселяючи цілі села на додаткові землі⁸³. Щоб координувати усі ці процеси, потрібно було знати обсяг і потенціал казенного земельного фонду. Для цього землеміри виготовляли карти і плани трьох тематичних напрямків із позначенням земель: 1) казенних пустопорожніх⁸⁴; 2) оброчних⁸⁵; 3) колоністських⁸⁶. Вони супроводжувалися пояснювальними відомостями й призначалися для міністерства фінансів, казенних палат, Контори опікунства іноземних поселенців Новоросійського краю. У період активного утворення нових повітів землеміри періодично надсилали Конторі опікунства й Одеській конторі іноземних поселенців уточнені відомості про територіальну належність колоній у зв'язку з утворенням нових повітів.

Значну групу також становили карти для військового відомства, котре довго не мало спеціального підрозділу для виконання топографічних робіт і до 1810-х рр. активно зверталось до послуг губернських і повітових землемірів⁸⁷. Без їх інформації не можна було обійтися при вирішенні конкретних питань на місцевому рівні, як-от обрання зручних місць для розквартирування частин різних родів військ, прокладання оптимальних маршрутів для проходження підрозділів, підвезення провіанту й фуражу тощо. Такі карти відзначалися детальністю у позначенні рельєфу та населених пунктів, точністю нанесення доріг різної пропускної спроможності. Перша подібна карта Херсонської губернії була складена у 1808 р. на вимогу військового міністра О.А.Аракчеєва⁸⁸. Вона супроводжувалася топографічними та камеральними описами, а також відомостями про можливі місця постою, стайні, пасовиська, якість води тощо⁸⁹. У 1810 р. землеміри Херсонської губернії зробили копію губернської карти для чиновників квартирмейстерської частини Військового департаменту, відряджених на місця для виправлення й уточнення карти Російської імперії⁹⁰.

У 1817 р. у Херсонській та Катеринославській губерніях почався процес оформлення округів військових поселень, причому Херсонська губернія швидко стала одним із найбільших в імперії центрів цих поселень. У зв'язку з цим роботи місцевим землемірам значно додалось: окрім низки завдань із відмежування землі таким поселенням та розмежуванню їх земель із сусідами, вони мали задовольняти зростаючі потреби військового відомства у картографічній продукції. Територією губернії постійно пересувалися, зупиняючись «на квартири», різноманітні піхотні, кавалерійські, артилерійські формування. Досить поширеними були ситуації, коли командування

⁸³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.876. – Арк.2–4.

⁸⁴ Там само. – Спр.574. – Арк.2–7; Спр.595. – Арк.8–8 зв., 22–23 зв., 25, 30–33 зв., 37; Спр.876. – Арк.2–24 зв., 34–35 зв.

⁸⁵ Там само. – Спр.739. – Арк.16.

⁸⁶ Там само. – Спр.346. – Арк.19–59 а зв.; Спр.789. – Арк.28–30.

⁸⁷ Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России... – С.73.

⁸⁸ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.661. – Арк.12–15.

⁸⁹ Там само. – Спр.661. – Арк.13–15.

⁹⁰ Там само. – Спр.754. – Арк.2–3 зв.; Спр.757. – Арк.3–3 зв.

окремих військових частин, маючи власні карти, брало в землемірів точніші й новіші губернські карти та повітові плани у тимчасове користування – для кращого орієнтування на місцевості при визначенні дислокації, скупівлі поміщицьких земель усередині військових округів, обранні місць для штаб-квартир і таборів, придатних для перевезення військових вантажів доріг тощо. Починаючи з 1816 р., до губернського землеміра неодноразово зверталися з цим представники піхотних і кавалерійських корпусів⁹¹. У 1821–1823 рр. землеміри, за наказом Головного імператорського штабу, провели нові дороги для перевезення військових вантажів в обхід військових поселень, а потім наносили уточнені маршрути на карту, надіслану з міністерства внутрішніх справ⁹². У 1828 р. виготовили докладну губернську карту для начальника штабу військових поселень П.А.Клейнміхеля⁹³. У 1830 р. зробили карту вільних казенних ділянок для начальника військових поселень Бузьких уланських дивізій І.Й. де Вітта⁹⁴.

Окрім названих груп, землеміри час від часу складали карти і плани вужчого тематичного змісту, як-от карти сухопутних та водних кордонів, прикордонних шанців, водних комунікацій із позначенням митної варті та карантинів, земляних валів, річкових прикордонних плавнів тощо. Подібні картографічні документи слугували вирішенню різноманітних, часом гострих злободенних проблем: з'ясуванню територіальної приналежності земель на міжгубернських кордонах, розвитку мережі митних установ, недопущенню епідемій чуми та холери і т. д.

Окремо варто виділити статистичні карти повітів Херсонської губернії для статистичного комітету міністерства поліції – саме карти, а не плани. Цей проект, ініційований головою комітету К.Ф.Германом, сприяв розширенню, як тоді казали, «державознавчих» знань та зміцненню теоретичних засад молодій науці статистики. Херсонський цивільний губернатор у приписі про складання карт через новизну проекту назвав їх «статичними», і губернському землеміру довелося додатково роз'яснювати підлеглим, щоб вони не повторювали цієї помилки у заголовках⁹⁵. Карті склалися протягом 1814–1816 рр. із великими труднощами, оскільки для супровідних відомостей слід було брати інформацію з нижніх земських судів та міських поліцій⁹⁶. У результаті міністерство поліції отримало безпрецедентно докладні карти, що поєднали в собі обсяги генеральних карт з елементами спеціальних дачних планів. На них одночасно позначалися рельєф, ліси, усі населені пункти за винятком найменших хуторів, плюс умовними позначеннями зображувалися господарські об'єкти: млини, пристані, винокурні, різноманітні заводи, сади, мисливські угіддя тощо.

⁹¹ Там само. – Спр.869. – Арк.21–35, 40; Спр.870. – Арк.10–14; Спр.871. – Арк.19–23; Спр.872а. – Арк.23–24 зв., 27–32; Спр.920. – Арк.24–24 зв.; Спр.1184. – Арк.6–9, 18; Спр.1192. – Арк.30–31 зв.

⁹² Там само. – Спр.973. – Арк.2–2 зв., 8–9 зв., 17–18 зв., 20–22, 24–24 зв.; Спр.1036. – Арк.28.

⁹³ Там само. – Спр.1254. – Арк.2–3 зв., 7–7 зв.

⁹⁴ Там само. – Спр.1360. – Арк.11–13 зв., 19–21, 15–17 зв., 23–26 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.832. – Арк.75–75 зв.

⁹⁶ Там само. – Арк.27–32 зв., 34–34 зв., 43, 45, 49–50, 52, 56–56 зв., 75–75 зв., 79, 88, 102–103.

Плани повітів зазвичай виготовлялися повітовими землемірами на місцях і надсилалися до губернської креслярні. Губернські карти робили взимку, коли не було польової межової роботи, і всі повітові землеміри мали з'їжджатися до губернської креслярні. Первинним виготовленням однієї карти шляхом зведення з планів повітів та спеціальних планів дач різних масштабів займався, як правило, губернський землемір, і це тривало в середньому два – три роки. Із цього періоду слід віднімати щорічну семи-, дев'ятимісячну польову роботу, різноманітні термінові завдання та непередбачені обставини. Відсутність або нестача паперу, фарб, креслярських інструментів також уповільнювали темпи виконання⁹⁷. Виготовленням однієї повноцінної копії з готової генеральної губернської карти займався повітовий землемір протягом чотирьох місяців безперервної роботи⁹⁸.

Детальність зйомок місцевості та великі масштаби спричинилися до того, що в кінці XVIII ст. рукописні межові картографічні документи були докладнішими й достовірнішими за інші подібні джерела свого часу, незважаючи навіть на практичну відсутність опорних пунктів і досить примітивне позначення рельєфу⁹⁹. Хоча слід зазначити, що станом на 1785 р. завдяки експедиціям Географічного департаменту південний захід Російської імперії випередив решту регіонів за ступенем забезпеченості астрономічними пунктами¹⁰⁰. На території тодішнього Катеринославського намісництва налічувалося шість таких пунктів: Кременчук, Переволочна, Самара, Єлисаветград, Херсон і колишня Запорізька Січ¹⁰¹. Однак у цілому за основу зйомок бралися ріки, дороги та інші характерні об'єкти місцевості, до яких прив'язувалася розбивка території на ділянки. Для степових південних земель прив'язка була насамперед гідрографічною – до так званої «живої води», тобто, рік, річок, великих балок. Точність карт і планів напряму залежала від якості спеціальних планів як першооснови. За часів існування Новоросійської межової експедиції землеміри були зобов'язані перевіряти плани, складені межувальниками¹⁰². Але потім ця традиція зникла й відновилася лише у 1825 р., коли Херсонське губернське правління, на вимогу губернського землеміра, приписало, щоби повітові землеміри обов'язково надавали начальнику свої плани на перевірку¹⁰³. Губернський землемір мав перевіряти їхню достовірність за цілою низкою параметрів¹⁰⁴. Своєю чергою повітові землеміри, присутні при генеральному межуванні, мали стежити за правильністю складання планів

⁹⁷ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.592. – Арк.3; Спр.661. – Арк.4–4 зв.; Спр.632. – Арк.22–24; Спр.787. – Арк.7–10 зв.; Спр.832. – Арк.28 зв.; Спр.1202. – Арк.50–51, 56, 57–57 зв.; Спр.1254. – Арк.3–3 зв., 6.

⁹⁸ Там само. – Спр.1213. – Арк.46–46 зв.

⁹⁹ Галкович Б.Г. Методика изучения картографических источников... – С.43; Салищев К.А. Картоведение. – С.340.

¹⁰⁰ Галкович Б.Г. Методика изучения картографических источников... – С.44.

¹⁰¹ Там же. – С.44, 56.

¹⁰² ДАХО. – Ф.14. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.27 зв. – 28.

¹⁰³ Там само. – Оп.1. – Спр.1248. – Арк.39–39 зв.; Спр.1264. – Арк.6–6 зв.

¹⁰⁴ Алев В.С. Теория межевых законов, сочинённая для преподавания в учреждённом при Межевом корпусе Константиновском училище. – Москва, 1824. – С.132–138.

генеральними землемірами¹⁰⁵. Попри часті погрішності у зйомках, плани генерального межування були неоціненним джерелом при складанні й уточненні генеральних карт і планів¹⁰⁶. Повітові землеміри копіювали їх із планів Катеринославської межової контори, що надходили до архівів казенної палати, палати цивільного суду та повітових судів. Складність полягала в тому, що контора не була зобов'язана надавати примірники своїх планів у губернські креслярні межованих нею трьох південноукраїнських губерній¹⁰⁷. Унаслідок цього законодавчого недогляду губернська межова служба була змушена часто звертатися до контори за планами та відомостями, а стосунки між обома межовими гілками не завжди були конструктивними. І лише у 1830 р., коли генеральне межування Херсонської губернії було в основному завершено, Сенат відреагував на скарги губернських землемірів і зобов'язав Межову канцелярію надсилати по одному примірнику справ до креслярні¹⁰⁸. Своєю чергою губернська межова служба допомагала Катеринославській межовій конторі у складанні нею генеральних карт і атласів трьох новоросійських губерній, надаючи їй необхідні текстові відомості та свої плани для копіювання¹⁰⁹. Щоправда, у 1828 р. херсонський губернський землемір досить скептично висловився щодо здатності контори скласти вірні генеральні повітові плани: «Навряд чи не з'явиться необхідності повторити зйомку повітових кордонів тригонометричними правилами. Висновок цей я ґрунтую на тому, що з 1798 року дія магнітної стрілки повсюдним суттєвим піддалася змінам, котрі помічені конторою лише 1820 року [...]. Отже, не можна очікувати, щоб зв'язок губернії зі зйомок землемірських міг узгодитися зі зв'язком, який визначають обсервації географічної широти і довготи місць найголовніших пунктів губернії»¹¹⁰.

Після війни з Наполеоном у Російській імперії широко розгорнулися роботи зі створення точної геодезичної опори зйомок шляхом визначення астрономічних пунктів та триангуляції, тобто, покриття території тригонометричною мережею. Але ці роботи, виконувані столичними науковими та військовими експедиціями в різних регіонах, тривали так повільно, важко й децентралізовано, що в цілому не мали відчутного впливу протягом усього XIX ст. Тим часом у межових зйомках продовжував панувати безопорний метод. Межові карти і плани, звісно, поступалися в точності роботам військового та морського відомств, однак давали загалом правильні обриси територій¹¹¹, тож цілком відповідали поставленим до них вимогам.

Негативно позначалися на вірності картографічних документів і людський фактор, і похибки через неналежний стан астролябій, а ще й поспішність у роботі, коли губернське начальство постійно підганяло та погрожувало вжиттям заходів. Треба віддати належне губернським землемірам:

¹⁰⁵ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1133. – Арк.4–5 зв.; Спр.1200. – Арк.2 зв., 13.

¹⁰⁶ Там само. – Спр.876. – Арк.10–10 зв.; Спр.1116. – Арк.10 зв.; Спр.1288. – Арк.1–1 зв.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.1347. – Арк.10.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.1414. – Арк.31.

¹⁰⁹ Там само. – Спр.854. – Арк.2–4; Спр.951. – Арк.2–3 зв.

¹¹⁰ Там само. – Спр.1253. – Арк.4 зв.

¹¹¹ Боднарский М.С. Очерки по истории русского землеведения. – Кн.І. – Москва, 1947. – С.88.

вони неодноразово намагалися довести, що у цій справі потрібно «...більше акуратності та обережності, ніж зайвої поспішності»¹¹², та докладали багато зусиль, щоб карти, плани й відомості були якомога точнішими.

При складанні генеральних карт і планів до уваги бралися не лише вірність зображення, але й «чисте виконання і краса», особливо якщо вони призначалися для високопоставлених персон. Розмальовані картуші, орнаментальні рамки, вигадливо оформлені рози вітрів і т. д. перетворювали такі карти на справжні художні витвори. Зазвичай оформленням займався хтось із повітових землемірів або здібний канцелярський служитель – це у тому рідкісному випадку, якщо такий був при креслярні¹¹³. Інколи, правда, завдання були настільки термінові, що губернатор сам приписував: «...Для швидшого складання карти менше стежити за чистотою в обробці, аби лише в іншому вона була вірна й описи були вірні та ясно написані»¹¹⁴.

На державному рівні здавна визнавалася необхідність уніфікації зображень картографічних об'єктів, але йшлося передусім про масштаби та форми економічних приміток. Картографічні умовні знаки довго не привертали подібної уваги – очевидно, символічні зображення об'єктів і так були достатньо зрозумілими через свою простоту. Сенатська настанова для геодезистів часів Петра I про позначення об'єктів на ландкартах довго залишалася єдиною у своєму роді¹¹⁵. У середині XVIII ст. Д.П.Цицианов у своєму «Короткому математичному роз'ясненні землемір'я...» зробив спробу уніфікувати вимоги до оформлення межових планів¹¹⁶. Його розробки увійшли до сенатської «Настанови землемірам до державного земель розмежування» 1766 р., в якій як зразкові наводилися плани міста Красного та його повіту¹¹⁷. Із 1782 р. зразком оформлення став атлас Калузького намісництва¹¹⁸. Так поступово вироблялася загальноприйнята та відома усім землемірам «номенклатура»: яким чином позначати об'єкти, як підписувати та якими кольорами вкривати¹¹⁹. Ті нечисленні південноукраїнські землеміри, які мали спеціальну освіту і вивчали креслення планів, передавали свої знання менш освіченим колегам. Сформовані таким чином традиції зображень поєднували в собі встановлені зразки з фантазією укладачів. Але, наскільки можна судити, компоненти такої номенклатури могли досить сильно варіюватися залежно від тематичного спрямування та інформаційної насиченості карт. У таких випадках губернські землеміри розсилали повітовим спеціальні вимоги до зображень зі зразками¹²⁰, або навіть просили їх запропонувати свої символи, як це було при першому складанні статистичних карт¹²¹.

¹¹² ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.876. – Арк.24 зв.

¹¹³ Там само. – Спр.876. – Арк.9 зв.

¹¹⁴ Там само. – Спр.661. – Арк.14 зв. – 15.

¹¹⁵ Герман И.Е. История межевого законодательства... – С.248–250.

¹¹⁶ Цицианов Д.П. Краткое математическое изъяснение землемерия межевого 1757 года. – Б.м., 1757. – С.87–98.

¹¹⁷ ПСЗРИ I. – Т.17. – С.876–912. – №12711.

¹¹⁸ Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России... – С.59, 64.

¹¹⁹ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.909. – Арк.10 зв.

¹²⁰ Там само. – Арк.10 зв.; Спр.1202. – Арк.43–43 зв., 58–58 зв.; Спр.1232. – Арк.54.

¹²¹ Там само. – Спр.832. – Арк.28 зв. – 30.

Уже з початком 1820-х рр. у Російській імперії простежується тенденція до уніфікації картографічних позначень. У 1822 р. розробники умовних знаків для військового відомства відзначали: «Відомо, що найкращим чином накреслений план чи карта часто бувають спотворені і навіть геть зіпсовані дурним підписом»¹²². 21 грудня 1828 р. Микола І з ініціативи Межового департаменту Сенату затвердив єдині знаки для межових планів, щоб «замість існуючих дотепер різноманітних по знаках межових планів віднині і наперед по всіх місцях імперії склалися плани одноманітно»¹²³. Гравійовані у Військово-топографічному депо знаки розіслали повсюди – від Синоду до польських межових судів. Херсонській губернії дісталися сім примірників – за кількістю землемірів¹²⁴.

Характеризуючи картографічну діяльність губернської межової служби досліджуваного періоду, можна виокремити дві основні тенденції. З одного боку, процес складання генеральних карт і планів постійно полегшувався і спрощувався, еволюціонуючи від польових до кабінетних умов роботи. Первинні зйомки окремих територій, які тривали протягом другої половини XVIII ст., вимагали залучення до цієї роботи усіх землемірів та їхніх помічників, чий зусилля зрештою призвели до появи повітових планів і губернських карт. Вони зводилися у генеральні атласи, створенню яких приділялася пріоритетна увага аж до кінця століття. Попри всі свої хиби, вони все ж залишаються унікальними зібраннями надзвичайно різноманітної інформації для дослідження історії України XVIII ст. На початку XIX ст. атласи поступилися домінуючою роллю генеральним картам і планам, більш точним і придатним для вирішення конкретних питань. Цьому сприяла й нова атмосфера в державі, яку приніс початок царювання Олександра I та проведені ним реформи у різних галузях державного управління. На той час губернська межова служба вже мала у своєму розпорядженні цілком достатню базу для складання наступних губернських карт шляхом компіляції та копіювання, і величезну роль у нагромадженні та постійному уточненні картографічної інформації відігравали спеціальні плани генерального межовання, розпочатого на Півдні України у 1798 р. З іншого боку, постійно зростав попит на генеральні карти і плани для все більшої кількості осіб та установ. Підготовка адміністративно-територіальних реформ, різноманітність форм землеволодіння, розвиток економіки, розширення мережі шляхів сполучення, реформи у військовій галузі, спеціалізація наукових знань – усе це вимагало дедалі якіснішого картографічного забезпечення. Губернська межова служба якраз і була тією структурою, яка своєю роботою через вирішення прикладних завдань на регіональному рівні сприяла загальному соціально-економічному розвитку держави та поповненню наукових знань. Переважна більшість генеральних карт і планів, виготовлених губернськими й повітовими землемірами протягом досліджуваного періоду,

¹²² Условные знаки для употребления на топографических, географических и квартирных картах и военных планах... – С.1.

¹²³ ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1162. – Арк.40–40 зв.

¹²⁴ Там само.

не дійшла до нашого часу: ті, що складалися для губернаторів і губернських правлінь, втрачені разом з їхніми архівами, а ті, що були в активному використанні у самих землемірів, казенних палат чи судів, швидко зношувалися. Проте вони ставали фундаментом для новіших, точніших картографічних документів, одночасно формуючи багатий пласт історичних джерел, і таким чином передавався досвід, міцнішали підвалини картографії та геодезії, забезпечувався зв'язок часів.

The article highlights the province land-surveying service activity in the south of Ukraine in making atlases, large-scale maps and plans in the last third of the XVIII – first third of the XIX. The notion “general map” in Russian classifications of that time of the Geographical department of the Academy of sciences, war topography and land-surveying departments is considered. The article analyses the reasons of differences in scaling general maps and plans of the province land-surveying service in comparison with maps and plans of land-surveying offices. It systematizes large-scale cartographic documents of main subject groups. The processes of drawing cartographic produce and the spheres of its using and a circle of customers are considered on the basis of archives documents.

Т.М.НИКОЛАЄВА*

СОЦІОКУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ (1861–1914 рр.)

У статті подано соціокультурну характеристику підприємців України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. – період, коли внаслідок нового економічного становища важливим суб'єктом громадської діяльності стають представники торгово-промислового прошарку, з яким був пов'язаний важливий етап освітньо-культурного поступу, розвитку благодійності та меценатства.

Звернення сучасних дослідників до історії підприємництва набуває нині особливої актуальності. Утвердження ринкової економіки в незалежній Українській державі, потреба в соціальному спрямуванні діяльності підприємця потребують досліджень аналогічних процесів в Україні у дорадянський час. Остання третина ХІХ – початок ХХ ст. стали «золотою епохою» підприємництва в Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель. Промисловці й купці справляли великий вплив не лише на економічне, а й на громадське та культурно-освітнє життя суспільства.

У сучасній історіографії існують значні напрацювання із зазначеної теми. Дослідники поряд із вивченням процесів, які відбувалися в економіці, спрямували свій науковий інтерес на соціальні аспекти, на людину, яка знаходилася в центрі тих процесів і значною мірою керувала ними. На порядку денному постало розв'язання низки проблем, серед яких важливою є соціокультурна діяльність буржуазії. Російська історична наука за останні два десятиріччя багато зробила у вивченні історії підприємництва. Світ побачили ґрунтовні дослідження, в яких розглядаються різні аспекти цієї теми протягом тривалого часу, від ХVІ ст. до початку ХХ ст.¹

Українські вчені у цьому напрямку досліджень також мають чималі напрацювання. Історики тією чи іншою мірою вивчали урядову політику в галузі промислового будівництва, процес формування торгово-промислової буржуазії в пореформену добу як у цілому в Україні, так і в окремих регіонах та галузях економіки – гірничодобувній, металургійній, машинобудівній, цукровій, кредитно-банківській справі; соціальні і національні

---

* Ніколаєва Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

¹ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – Москва, 1989. – 187 с.; Крупная буржуазия России. Конец ХІХ в. – 1914 г. – Москва, 1992. – 260 с.; Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914 гг. – Москва, 1999. – 510 с.; История предпринимательства в России. – Москва, 2000. – Кн.2: Вторая половина ХІХ – начало ХХ века / В.И.Бовыкин, М.Л.Гавлин, Л.М.Епифанова и др. – 575 с.; Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России – Москва, 2001. – 445 с. та ін.

джерела поповнення торгово-промислового прошарку, господарську та громадську діяльність окремих промисловців і купців².

Стосовно соціокультурної діяльності окремих відомих підприємців та їх об'єднань, купецтва як стану, то серед масиву публікацій слід назвати праці Т.І.Лазанської, О.М.Доніка, Ф.Я.Ступака, В.В.Ковалинського та ін.³, в яких розглянуто широкий спектр практичної участі підприємницького прошарку в громадських справах, у розвитку освіти, у розв'язанні гострих соціальних проблем суспільства. А тому необхідно з'ясувати економічні, соціальні, морально-психологічні чинники, що спонукали представників буржуазії до соціокультурної діяльності.

Формування підприємницького прошарку на українських землях розпочалося задовго до проведення соціально-економічних реформ 1860–1870-х рр., проте саме з цього часу, коли відбувалося утвердження фабрично-заводської промисловості і механізованого транспорту в економіці, активізувався процес його чисельного зростання, відбувалися якісні зміни складу підприємців, які все більше усвідомлювали свою роль в економічному і громадському житті. Утім суспільно-економічна основа, що склалася на фабрично-заводській стадії розвитку промисловості за умов збереження значних феодальних пережитків в економіці, насамперед у сільському господарстві, та дворянсько-поміщицький характер політичної надбудови, позначилися на формуванні буржуазії.

Найбільш повні дані про кількість людей, які займалися підприємницькою діяльністю в українських губерніях, дає перепис 1897 р. Тут, зокрема, було зафіксовано 111 626 осіб, які жили за рахунок прибутків із капіталу і нерухомості, 306 644 – займалися торгівлею та 3612 – кредитно-торговими операціями (загальна кількість населення українських губерній у цей час була понад 22 млн осіб). У підсумку підприємницький прошарок (разом із родинами) становив не більше 2% від усього людського загалу в Україні⁴. Так, в одному з найбільших торгово-промислових центрів України – Києві – того

² Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; *Його ж.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С.57–66; *Ляшенко В.Г.* История предпринимательства в Украине (1861–1917 г.). – Донецьк, 1998. – 146 с.; *Резент О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; *Довжук І.В.* Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – 312 с. та ін.

³ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип.1. – К., 2000. – С.114–136; *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – 208 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004; *Його ж.* Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №3. – С.16–41; *Його ж.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – 271 с.; *Ковалинський В.В.* Меценати Києва. – 2-е изд. – К., 1998. – 528 с.; *Его же.* Семья Терещенко. – К., 2003. – 388 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; *Платонов В.* Человек-легенда: Александр Польш. – Днепропетровск, 2002. – 208 с. та ін.

⁴ *Довжук І.В.* Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – С.120; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С.169.

року з 247,7 тис. осіб до купецького стану (значна частина підприємницького прошарку) належало всього 1,02% населення⁵.

За рівнем доходів буржуазія України у 1905 р., за підрахунками української дослідниці Т.І.Лазанської, мала наступну структуру. Взявши за критерій для визначення прошарку дрібних підприємців річні прибутки до 2 тис. руб., середніх – від 2 до 10 тис. і великих – понад 10 тис. руб., вона визначила, що 73% від їх загальної кількості належали саме до дрібних одноосібних власників торгово-промислових закладів. На їх долю припадало 57% прибутків. Середня буржуазія становила 23,2%, а її частка у загальному прибутку складала 20%. До великої буржуазії належало лише 3,8% від загальної кількості підприємців, а їхній прибуток складав 23,2%⁶.

Незважаючи на відносно малу чисельність великої промислової буржуазії, саме вона в кінці XIX ст. посіла важливе місце у суспільстві, яке стало на шлях індустріального розвитку. Велика буржуазія впевнено тримала руку на пульсі економічного розвитку, впливала на політику уряду, із кожним роком усе наполегливіше підпорядковувала собі громадське життя, а після революційних подій 1905 р. долучилася й до участі у вирішенні політичних питань. Вона перетворилася на впливову частину суспільства, що була пов'язана з передовим у технічному та організаційному плані господарством, і вміло пристосувалася до кон'юнктури внутрішнього й зовнішнього ринків.

Відповідно до промислового розвитку окремих районів процес формування великих підприємців найбільш інтенсивно відбувався на Півдні та Правобережжі України. Саме тут склався найзаможніший прошарок великої буржуазії, яка володіла підприємствами, що мали прибутки від 10 тис. руб. Так, із загальної кількості підприємств, на Правобережжі її питома вага становила 32,5%, а на Півдні – 44%. Натомість буржуазія Лівобережжя була значно слабшою як за кількістю торгово-промислових закладів, так і за їх прибутковістю. У кожному з цих районів була і лідируюча губернія. Зокрема, на Правобережжі до такої належала Київська, на Лівобережжі – Харківська, а на Півдні – Херсонська. Стосовно ж великих акціонерних промислових і торгових товариств, які посідали провідне місце в економіці, то їх частка у 1905 р. становила майже 54% прибутків по групі підприємств, що мали більше 10 тис. руб. прибутку щорічно⁷.

До торгово-промислової діяльності в пореформений період активно долучалися представники різних соціальних груп – від привілейованих станів до народних низів. Як писав дослідник буржуазії П.А.Берлін: «На кінець 60-х і на початок 70-х років особливо яскраво розгортається промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці і промисловці, а й природжені дворяни беруть якнайширшу і жадібну участь у нашвидкуруч організованих

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание центрального статистического комитета МВД под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.ХVI: Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1904. – С.51.

⁶ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С.94.

⁷ Там само. – С.94–95.

справах... Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплювала благодушних учорашніх поміщиків, які здатні були лише прожити гроші»⁸. Окрім купців і дворян, підприємництвом активно займалися міщани, селяни, козаки, чиновники, інженери, навіть адвокати, лікарі, науковці та ін. Тому підприємницький прошарок, що інтенсивно формувався, за своїм складом був багатолікий і неоднорідний, перебував у постійному русі. Поряд із династіями, які нараховували декілька поколінь, до його середовища вливалися новачки з нижчих суспільних верст. Поширення дрібнотоварного виробництва у сільській місцевості і містах, до якого залучалися селяни, дрібні кустарі і торговці, активно сприяло зростанню торгово-промислового прошарку⁹. Межа між купецтвом, міщанством та селянством визначалася лише багатством і підприємницькою діяльністю, а не традиціями. У результаті зростав кількісно і розширював соціальне коло підприємницький загаль, у тому числі промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру.

Залученню до підприємництва суспільних низів стимулювало й пореформене законодавство. Зокрема, були ліквідовані існуючі до середини 60-х рр. XIX ст. обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан, отримали послаблення в оподаткуванні окремі види діяльності. Загалом положення від 8 січня 1863 р. «Про мито за право торгівлі та інші види промислів» надавало особам усіх станів рівні права на підприємницьку діяльність¹⁰. Утім реформи, які започатковувалися в Російській імперії, не змогли остаточно покінути з проблемою становості. Загальна урядова політика була спрямована на те, щоб зміцнити економічне становище дворянства, найзаможнішої частини купецтва та стримувати підприємницьку ініціативу нижчих станів¹¹. А тому вихідців із суспільних низів серед великої промислової буржуазії були одиниці.

Незавершеність буржуазних перетворень в економіці створювала основу для існування методів первісного нагромадження капіталу, тому зберігалася величезна вага торговельного капіталу. Особливо купецтво за доби ринкового господарства активно долучалося до промислового підприємництва, було творцем не лише посередницького, а й виробничого капіталу. Прибутки торговельного капіталу у пореформені десятиліття за розмірами не поступалися добі первісного нагромадження. Це обумовлювало силу купецького стану, який на зламі XIX–XX ст. серед інших станів виступив засновником найбільшої кількості фабрично-заводських підприємств. Останні в Україні становили 35% від загальної кількості заснованих представниками усіх соціальних прошарків (за неповними даними на 1903 р. – близько

⁸ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – 2-е изд. – Ленинград; Москва, 1925. – С.116–117.

⁹ Рындинский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880 гг. – Москва, 1978. – С.233, 245.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т.38. – Отд.1-е. – 1863. – №39118. – С.3–15.

¹¹ Галахов В.В. Торгово-промышленное предпринимательство российской буржуазии в конце XIX в. (по материалам статистики промышленного обложения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1986. – С.16.

2300 підприємств)¹². Тому на початку ХХ ст. купці, завдяки енергії, підприємливості, капіталам, домінували у промисловій діяльності.

Іншою групою, яка активно залучалася до капіталістичного підприємництва, були дворяни-поміщики. Зберігши значні станові привілеї і пільги дворянському класу, уряд шляхом постійної економічної та законодавчої підтримки створив для нього найкращі умови для підприємницької діяльності. Велике землеволодіння, яке й після реформи 1861 р. зосереджувалося в руках дворян, було основою для розвитку промисловості, особливо галузей, пов'язаних із сільським господарством. Тому найкращі умови для розвитку промисловості мали саме великі землевласники¹³. З їхнього середовища виокремилася найбільш помітна група підприємців, особливо цукрозаводчики, а також гірничопромисловці.

Підприємницький прошарок України був різним і за своїм національним складом. Курс російського уряду, спрямований в останній третині ХІХ ст. на форсований розвиток великої фабрично-заводської промисловості, за відсутності достатніх внутрішніх капіталів спонукав його вдатися до широких зарубіжних інвестицій. Цьому було підпорядковане досить ліберальне щодо діяльності іноземних компаній тогочасне законодавство. Відверта протекційна політика держави по відношенню до вітчизняної промисловості змушувала іноземних підприємців привозити в Україну не товари, а вільні кошти. Як зазначив один із дослідників, «скептичне ставлення до залізорудного багатства Кривого Рогу володіло як урядом, так і науковими колами майже до 1880 р. Історичний конфлікт регіону Кривого Рогу й Уралу було вирішено втручанням іноземного капіталу, протилежного інтересам національного російського капіталу»¹⁴.

Внаслідок бурхливого розвитку вугільної, залізорудної і металургійної, а також машинобудівної та суднобудівної промисловості в Україні, іноземний капітал уже наприкінці ХІХ ст., не зустрічаючи економічного опору, захопив ключові позиції в цих галузях економіки. Багатьом інвесторам із Західної Європи стало вигідно засновувати підприємства, які за досить короткий час давали великі надприбутки. Місцеві промисловці, будучи економічно слабкі і з меншим підприємницьким досвідом, намагаючись не ризикувати капіталами, зосереджували свою діяльність переважно у майже безпрограшних харчовій і переробній галузях промисловості. Як зазначав голова Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості М.С.Авдаков, «уряд широко заохочував вільну приватну ініціативу, йому були чужими будь-які обмеження, в тому числі і національні, внаслідок чого приватний капітал, сповнений довіри до виваженої політики уряду, попрямував широким потоком у промисловість»¹⁵.

¹² Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. – Санкт-Петербург, 1903. – 838 с.

¹³ Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца ХІХ – начала ХХ в. – Москва, 1971. – С.130.

¹⁴ Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці ХІХ ст. – С.20.

¹⁵ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – С.17.

Напередодні Першої світової війни на українських землях найбільший відсоток підприємців іноземного походження спостерігався саме у галузях важкої промисловості, де переважали французькі та бельгійські капіталісти. Так, 1900 р. понад 80% акціонерних капіталів у гірничозаводській промисловості належало іноземцям. Загальна ж сума французьких капіталів в Україні становила 220 млн франків. Бельгійські капіталісти вклали в українські підприємства 115 млн руб., тобто більше половини всіх інвестованих коштів у Російській імперії. Німецькі та англійські промисловці також зробили великі капіталовкладення в українську економіку (відповідно 29,7 і 23 млн руб.)¹⁶. Такі іноземні підприємці, як А.Буроз, Ф.Штатцер, Е.Манціарлі де Делінесті, Г.Гартман, Д.Юз тощо, були серед тих промисловців, які взяли активну участь в економічному житті українських земель¹⁷.

Разом із чималою групою західноєвропейських капіталістів в українській економіці останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. найбільшу частку складали підприємці єврейського, російського та польського походження. Згідно з переписом 1897 р., серед самодіяльного населення, яке жило з прибутків від капіталів, українські підприємці становили 29,12%, російські – 38,64%, польські – 8,97%, а єврейські – 15,68%. Відповідно торгівлю та торгово-кредитні операції здійснювало 13,43% українців, 16,24% – росіян, 1,03% – поляків і 63,72% – євреїв, які після українців (17 005 688 осіб) та росіян (2 767 951 особа) утримували третє місце за кількістю осіб (1 908 465) серед усього населення України¹⁸. Таким чином, найбільш підприємливим у цей час виявився єврейський етнос. Незважаючи на ряд дискримінаційних заходів російського уряду стосовно євреїв, вони виявили велику активність до посередницької діяльності. Відповідно вони мали і більш виразну буржуазну структуру.

Після них за своєю впливовістю у підприємництві йшли росіяни, до яких належала й певна частина зросійщених українців. Активна експансія російських купців в українські землі почалася ще у першій половині ХІХ ст. Підкріплена офіційною політикою, вона найбільш повно проявилася у великих містах України. Заможним купцям-переселенцям із Великої Росії були надані значні пріоритети і пільги, у підсумку вони відразу зайняли панівне становище серед місцевого купецтва. Великі можливості для підприємницької діяльності в українських землях мали також російські поміщики, які ще з часів Петра І почали тут оселятися. Засилля російських купців і поміщиків в Україні, яких підтримувала державна бюрократична машина, зміцнювало в краї позиції російського етносу взагалі та підприємців зокрема. Така ситуація цементувала великодержавницьку політику

¹⁶ *Евентов Л.Я.* Иностранные капиталы в русской промышленности. – Москва; Ленинград, 1931. – С.45–47; *Оль П.В.* Иностранные капиталы в России. – Петроград, 1922. – С.146, 235.

¹⁷ *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. – С.61.

¹⁸ *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Вип.1. – К., 2000. – С.114–115.

Російської імперії стосовно українського та інших етносів, які проживали на українських землях.

Українці, як правило, свої зусилля зосереджували переважно в землеробстві. Через психологічні, політичні та економічні особливості український етнос на початку ХХ ст. мав відносно нечисленну групу буржуазії, до того ж – економічно слабку. Капітали українських промисловців, за винятком окремих підприємців, як і торговців, були здебільшого невеликі, розпошені у різних, переважно менш значних, галузях промисловості. Серед нечисленної групи вітчизняних підприємців своєю діяльністю в економіці та у багатьох сферах громадського життя виділялися лише кілька визначних родин цукрових магнатів – Смиренки, Терещенки, Харитоненки, фінансист та промисловець у гірничій і металургійній галузях О.К.Алчевський.

Утім, хоча між різними групами підприємців існували значні розбіжності, вони все ж усвідомлювали себе єдиною соціальною групою, не дивлячись на станові, національні, релігійні відмінності, особливо коли це стосувалося їхніх безпосередніх економічних інтересів – власного збагачення. Оскільки одноосібних коштів і внутрішніх ресурсів для їх нагромадження у країні було недостатньо, то за відсутності значних капіталів засновувати великі підприємства здатні були акціонерні товариства. У них об'єднувалися власники різних за розмірами капіталів, представники різних станів і національностей. У результаті такої спільної участі у діяльності акціонерних товариств і торгових домів зникала як станова, так і національна відмінність підприємців. При цьому мав значення лише розмір вкладених кожним із суб'єктів коштів. Для прикладу, до потужного Південноросійського Дніпровського металургійного товариства, створеного у 1887 р. (основний капітал 7,5 млн руб.), входили дійсний статський радник князь В.М.Танішев, дворянин В.О.Ляський, лодзинський купець І-ї гільдії Е.Гурберт, німецькі піддані В.Рау і Р.Сюрмонд, бельгійці К.Деллау-Мат'є, барон де Макар, Г.Пастор і А.Грейнер. Як видно, поряд із титулованою знаттю почесні місця в товаристві посіли купці та безрідні промисловці – німці, бельгійці, поляки і росіяни¹⁹. Перелік такої економічної співпраці у капіталістичних об'єднаннях на українських землях можна було продовжити.

Представники торгівлі та промисловості внаслідок свого нового економічного становища з останньої третини ХІХ ст. стають важливим суб'єктом громадської діяльності. Саме з ними був пов'язаний важливий етап в історії доброчинства, меценатства, освітньо-культурного поступу. При цьому соціальне становище підприємця-капіталіста навіть на межі ХІХ–ХХ ст. продовжувало залишатися ще досить неоднозначним. З одного боку, він сприймався суспільством як носій прогресу, який своєю підприємницькою діяльністю сприяв розвитку економіки, а з іншого, – як «павук», або ж «глитай», тобто типовий експлуататор армії найманих робітників, що збагачувався за їх рахунок. Такий критично-негативний образ капіталіста-підприємця спричинила значною мірою тогочасна історична реальність.

¹⁹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.160.

Незавершеність процесу первісного нагромадження капіталів, який химерно переплітався у цей час із методами буржуазного накопичення, викликав серед новонародженої буржуазії непомірну тягу до збагачення, нерозбірливість у засобах його досягнення, обмеженість інтересів, деспотизм і невігластво. На зображення цих негативних рис характеру молодшої буржуазії було спрямоване й літературне вістря цілої плеяди українських та російських письменників²⁰.

За міською реформою 1870 р. сфери діяльності державної адміністрації та місцевого самоврядування були значно розмежовані, що надавало заможним мешканцям міст досить широкі можливості для порядкування місцевим життям та муніципальним майном. Значну роль у діяльності дум, особливо великих міст, в епоху стрімкого розвитку ринкових відносин продовжували відігравати представники торгово-промислового капіталу, які багато в чому саме завдяки цьому органу самоврядування визначали обличчя міст.

Найбільш далекоглядні підприємці все більше відчували зв'язок із суспільством, яке потребувало розвитку освіти, науки та культури. Поряд з опікою незахищених прошарків суспільства, вони звертали свою увагу на розвиток освіти серед народу. Постійно відчуючи брак досвідчених кадрів, їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітників та службовців є набагато продуктивнішою. Тому вони організували загальноосвітнє й професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Заняття благодійністю не було характерним для всього підприємницького прошарку. До такої діяльності зверталися переважно представники великої буржуазії. Для дрібних та середніх промисловців і комерсантів, котрі становили підприємницьку більшість, переважаючими і на початку ХХ ст. були методи первісного нагромадження капіталів²¹. Брак вільних коштів унаслідок незавершеності первісного нагромадження капіталів за доби кріпацтва в пореформений період супроводжувався накопиченням їх уже на новій капіталістичній основі. До відвертих пограбувань робітника на початку індустріального розвитку долучалися нещадна експлуатація у вигляді низької заробітної плати і тривалого робочого дня, тяжких умов праці та побуту. За рахунок цього підприємець досягав значних надприбутків, які потім вкладалися у виробництво, примножуючи таким чином капітали. Російський історик В.Я.Лаверичев, говорячи про місце купецького стану у суспільному житті пореформених років, зазначив, що «переважаюча у більшій частини купецтва невтримна жадоба до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем свого стану»²².

²⁰ Лазанська Т.І. Витрати підприємців .... – С.115.

²¹ Российское предпринимательство. XVI – начало XX в. К завершению исследовательского проекта Института российской истории РАН // Отечественная история. – 1998. – №6. – С.41.

²² Лаверичев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – Москва, 1974. – С.80.

Частково погоджуючись із такою оцінкою, слід зазначити, що вже з кінця XIX ст., зі зростанням економічної могутності промисловців та акціонерних товариств, на багатьох великих підприємствах відрахування на навчальні і лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Зміна поколінь, що відбулася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу у період капіталістичного нагромадження. Чимало представників молоді буржуазії відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками. Проте й напередодні 1917 р. культурні характеристики торгово-промислового прошарку тільки починали набувати своїх сталих рис. Цивілізованість і високий духовний рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра підприємництва²³.

На відміну від промисловців, значна частина торговельної буржуазії навіть на початку XX ст. не мала відповідної загальної і спеціальної освіти, відзначалася низьким рівнем культури тощо. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Громадська діяльність більшої частини торговців була обмеженою. До того ж стан промисловості в українських губерніях був помітно нижчим від його рівня в європейській частині Росії, відповідно в Україні залишалися сприятливі умови для жорстокішої експлуатації робітничого класу. Таке становище було притаманне здебільшого для етапу розвитку ринкових відносин у передреформену та перші десятиліття пореформеної доби, ніж для більш зрілого періоду на межі XIX–XX ст. У цей час утверджувалася думка про те, що всі люди однакові, незалежно від походження. Серед багатіїв дедалі більше ставало тих, хто вийшов із соціальних низів, але завдяки здібностям або спритності домогся високого положення. Доброчинство сприймалося вже як громадська чеснота, всіяко заохочувана релігією. До того ж на надмірні утиски з боку багатіїв біднота нерідко відповідала грізними заворушеннями. Зрештою, економічний стан підприємців впливав на їх участь у вирішенні соціальних і культурно-освітніх потреб суспільства в цілому і, зокрема, робітників.

Водночас практична участь буржуазії у вирішенні гострих соціальних потреб усього суспільства була значно ширшою. Крім постійних відрахувань на робітничі потреби, окремі промисловці й купці, великі представницькі бізнесові організації, такі, як з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, біржові комітети, купецькі товариства тощо провадили широку благодійну роботу, спрямовану на задоволення потреб більш широких кіл суспільства, засновуючи середні й вищі навчальні заклади, музеї, споруджуючи лікарні, притулки для дітей та дорослих, пологові будинки, утримуючи власними коштами безліч добродійних організацій, покликаних дбати про соціально знедолених і матеріально неспроможних людей.

Саме з рук ділових людей різні сфери суспільного життя отримали міцну матеріально-фінансову підтримку, а отже, новий розмах. Психологія чималой кількості купців і промисловців, особливо тих, які походили з нижчих

²³ Донік О.М. Родина Терещенків в історії добродійності. – К., 2004. – С.42–43.

станів, під впливом подальшої еволюції суспільства по шляху буржуазного творення зазнавала помітних змін. Багато з них намагалося засвоїти європейський спосіб життя, підвищити свій освітній рівень, набути значної ваги в справі міського самоврядування як гласні дум, а іноді – як їх голови, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Все це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їхньому середовищі²⁴.

Таким чином, виступаючи організаторами і творцями економічного життя, кращі представники молоді буржуазії в пореформеній час поступово усвідомлювали тісний взаємозв'язок між особистим і суспільним багатством, набували значної ваги у справі місцевого самоврядування, поступово спрямовували свій погляд на допомогу збіднілим співвітчизникам, ставали засновниками великих освітньо-культурних та громадських починань. Ліберально налаштовані промисловці і купці, маючи у своєму розпорядженні великі кошти, намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя через виборні посади у міських, земських і професійних установах, як почесні члени благодійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних та освітніх закладів.

Захист інтересів і всіляка підтримка російської буржуазії були характерними рисами політики самодержавства. Правлячі кола усвідомлювали необхідність заохочення найбільш активних підприємців, які досягли великих успіхів на професійній ниві та зробили значний внесок у розвиток різних галузей суспільного життя. Як констатувала Комісія з перегляду статуту про цивільну службу, «маючи на увазі пожвавлення доброчинності і з метою залучення заможних приватних осіб до пожертвувань на справу громадської опіки, члени різних доброчинних товариств і закладів, які не мають ніяких службових обов'язків, зрівняні статутами і штатами цих установ до осіб, котрі знаходяться на державній службі, до того ж за посадою їм присвоєні нерідко досить високі чини і розряди по шиттю на мундир»²⁵.

Служба в міських, земських чи господарських установах, участь у діяльності благодійних організацій, членство в опікунських радах шкіл, училищ, притулків, лікарень тощо – вважалися державною справою і постійно заохочувалися владою, яка нагороджувала найбільш визначних діячів орденами, надавала їм чини, почесні звання і станові права. Тому поняття «державної служби» охоплювало не тільки систему адміністративного апарату. Як писав наприкінці XIX ст. відомий російський міністр фінансів С.Ю.Вітте, «красні мистецтва, література, наука, прикладні знання, промисловість, торгівля, сільське господарство, громадське управління, благодійність – усе це в нас у Росії перебуває на державній службі, якщо не в цілому, то у всякому разі в значній своїй частині»²⁶.

²⁴ Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.5. – К., 2003. – С.50.

²⁵ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914. – С.61.

²⁶ Донік О.М. Родина Терещенків... – С.44.

Державний апарат, який не був у змозі задовольнити зростаючі освітні, культурні й інші соціальні запити суспільства, ставав на шлях заохочення розвитку благодійності, спонукував підприємців дбати про задоволення соціальних, освітніх та культурних потреб як у цілому всього населення, так і робітників підприємств. За підрахунками Т.І.Лазанської, відрахування промисловців України наприкінці XIX ст. на всі соціальні потреби робітників становили всього 0,43% від загальної вартості виробництва, а соціальні витрати підприємців на 1 робітника становили 8,33 руб. на рік²⁷. Утім, ці дані стосувалися лише тих галузей виробництва, які не обкладалися акцизним збором – цукрової, горілчаної, тютюнової, сірникової, а також гірничої і гірничозаводської. У цих найбільш розвинених галузях відрахування на соціальні потреби були не меншими.

У 1900 р. із державного бюджету Росії було виділено (загальна сума витрат складала 1 757 387 тис. руб.): на облаштування технічних і ремісничих училищ – 54 тис. руб.; на стипендії та іншу допомогу студентам дев'яти університетів (майже 20 тис. осіб) – 242 тис. руб.; на боротьбу з епідемічними хворобами – 10 тис. руб.; на допомогу «закладам громадської опіки» – 38 тис. руб.; на утримання п'яти найбільших музеїв імперії – 121 тис. руб.²⁸ Наведені дані вказують на відсутність належної уваги до освіти, охорони здоров'я і культури з боку російського уряду. Зокрема, на потреби Академії наук та її установ асигнувалося на рік 1,3 млн руб., тоді як на утримання лише урядовців – понад 2 млн руб., а на відомство Святійшого Синоду – понад 23 млн руб.²⁹ На тлі таких мізерних державних субсидій значення приватних пожертв було особливо вагомим, а їх роль у суспільстві дедалі зростала. Звичайно, такими заходами не можна було кардинально змінити стан освіти чи поліпшити загальні умови життя народу, але слід враховувати й те, що завдяки благодійництву буржуазії здобуло освіту чимало молодих людей, було врятовано немало життів нужденних людей.

Різні жалувані атрибути з боку влади підвищували соціальний статус та престиж представників ділових кіл у суспільстві. Найпоширенішою формою відзнаки доброчинців було надання їм чинів та орденів. Нерідко вони входили до штату Імператорського людинолюбного товариства або Відомства закладів імператриці Марії, що перебували під опікою царської родини. Чинами та орденами уряд нагороджував їх за вислугою років, відзначаючи таким чином значний благодійний внесок у відповідну сферу суспільного життя. Зокрема наприкінці XIX ст. в Російській імперії існувало 27 жалуваних нагород: 12 чинів і 15 орденів³⁰.

Проте саме професійна діяльність окремого капіталіста до системи надання чинів прямого відношення не мала, а успіхи в підприємстві не були пов'язані з положеннями зводів законів про цивільну службу. Підприємці,

²⁷ Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. – С.116–117.

²⁸ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – Москва, 1989. – С.13.

²⁹ Там же.

³⁰ Шепелев Л.Е. Отменённые историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. – Ленинград, 1977. – С.93.

які отримували чини, у тому числі й вищі, беручи участь у діяльності різних станово-представницьких, державних і добродійних організацій, або іншим неслужбовим шляхом, у дійсності не мали чи не користувалися «казенним жалуванням»³¹.

В останній третині XIX – на початку XX ст. десятки представників торгово-промислових родин в Україні, розбагатіли купці внаслідок ділової активності отримали престижне звання спадкових почесних громадян, яке вказувало на приналежність до вищого міського прошарку. Найвищою й найбажанішою формою заохочення було пожалування спадкового дворянства, хоча випадки його отримання за успіхи на підприємницькій ниві були доволі рідкісним явищем. Як правило, великим підприємцям дворянство жалувалося не тільки за значні економічні успіхи, а за благодійний внесок на користь суспільства³². В Україні у вказаний період серед купців спадкове дворянське звання отримали, зокрема, цукрозаводчики Терещенки (1870 р.) і Харитоненки (1901 р.).

До революції 1905–1907 рр. політична діяльність мала суворо окреслені межі, що не давали можливості відкрито брати участь у політичному житті країни торгово-промислового прошарку. В інтересах економічної модернізації країни самодержавний уряд допускав об'єднання підприємців у представницькі й дорадчі організації – такі, як купецькі товариства, біржові комітети тощо. Однак рівень їх компетенції був жорстко обмежений господарськими питаннями. Економічна політика уряду, спрямована на посилення протекціоністського захисту російської промисловості від іноземної конкуренції, у цілому відповідає інтересам підприємницьких кіл. З іншого боку, економічний союз бізнесу та влади в другій половині XIX ст. був певною платою за політичне безправ'я буржуазії³³.

Складні проблеми соціального становища країни викликали відтік поміркованих, економічно потужних й освічених представників торгово-промислових кіл у сферу громадської діяльності, насамперед благодійності, яка демонструвала чималі громадські можливості підприємців, що яскраво розкривалися в їх участі в органах місцевого самоврядування. Із переходом протягом останньої третини XIX ст. до сфери компетенції земств і міських дум багатьох лікарень, закладів громадської опіки, навчальних закладів практика їх опіки підприємцями отримала нові стимули для свого розвитку. У таких умовах спектр мотивів благодійності у представників торгово-промислових кіл розширювався за рахунок «мотиву довіри до громадського самоврядування»³⁴.

Таким чином, з останньої третини XIX ст. внаслідок свого нового економічного становища важливим суб'єктом громадської діяльності в Україні стають представники торгово-промислового прошарку, з яким був пов'язаний

³¹ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії добродійності. – С.45–46; *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914. – С.51–52.

³² *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – Москва, 1979. – С.121.

³³ Российское предпринимательство. XVI – начало XX в. – С.43.

³⁴ Там же. – С.249.

важливий етап освітньо-культурного поступу, розвиток благодійності й меценатства. Такою діяльністю займалися як окремі, найбільш освічені, далекоглядні, ліберально орієнтовані підприємці, кількість яких із кожним десятиліттям зростала, так і їх представницькі та професійні об'єднання. Розміри пожертвувань промисловців і купців залежали від матеріальних можливостей, особистих рис, поточного стану справ, загальної економічної і фінансової кон'юнктури, ступеня організованості в межах галузі і країни.

Громадська діяльність представників торгово-промислового прошарку активно стимулювалася урядовими структурами. Багато з них брали участь у благодійних акціях як заради підвищення власного соціального статусу і престижу через надання їм урядом звань і чинів, нагородження орденами, особистої зацікавленості у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної господарської діяльності, самоутвердження в суспільстві, так і сповідуючи релігійність, розуміли доброчинність як важливий громадянський обов'язок. Загострення багатьох соціальних проблем у пореформеному суспільстві, викликаних розвитком капіталізму, спонукали підприємців власними зусиллями пом'якшувати їх, усвідомлюючи своє важливе місце в його поступі до цивілізованих форм буття.

Представники великої буржуазії українського походження та багато інших ліберально налаштованих підприємців різних національностей, які проживали в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст., стали відомими діячами громадського самоврядування, благодійниками й меценатами, котрі зосередили свою увагу у тих сферах суспільного життя, які в умовах розвитку капіталізму в Україні набували першочергового значення.

The article presents socio-cultural reference of entrepreneurs of Ukraine in the last third of XIX – early XX, the period, when because of new economical situation, members of industrial-commercial stratum become important subject of social work, which was connected with important stage of educational-cultural progression, development of charity and sponsorship.

Л.М.ЖВАНКО*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА ОРГАНИ СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)

У статті на підставі широкого кола джерел зроблено аналіз нормативно-правової бази й становлення системи органів у сфері соціального захисту біженців в Українській Державі П.Скоропадського.

Біженство, як зазначив один із провідних європейських дослідників історії міграцій професор Щецинського університету Я.Піскорський, супроводжує людство від початку його існування, змінюючи із часом лише свої форми. Спільним же знаменником для цього явища, що пов'язане із воєнними конфліктами, залишається страждання, страх, голод і холод, смерть насамперед дітей та старих¹. Двадцять століття із його двома світовими війнами спричинило феномен масового біженства, котре поступово перетворилося на глобальну цивілізаційну проблему. Початок цього явища на європейських теренах поклала, безумовно, Перша світова війна. Однак коли воно в 1914 р. з'явилося як наслідок лише страху бути вбитим ворогом, то на початку ХХІ ст. мільйонами біженців стали особи, котрі обґрунтовано побоюються стати жертвою переслідування у державі свого походження за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або через політичні переконання.

В останні роки у міжнародному праві з'явилася нова категорія людей, які залишили свої домівки через загрозу життю, але не перетнули державних кордонів, – так звані внутрішньо переміщені особи. Найприкріше те, що на сьогодні людська цивілізація просто не здатна подолати біженство як гуманітарну проблему планетарного масштабу. Наскільки матеріал запропонованої статті актуальний у суспільному вимірі, свідчать останні події у сучасному світі, коли в одну мить будь-хто може перетворитися на людину без домівки та майбутнього. Актуально сприймаються слова колишнього генерального секретаря ООН К.Аннана про те, що одного дня кожен із нас може постукати у чийсь двері, прохаючи допомоги.

Студіювання зазначеної проблеми (біженство під час Великої війни 1914–1918 рр. в Україні), на думку одного з провідних дослідників цього періоду професора О.Реєнта, переживає «справжній бум»². Про це свідчать

* Жванко Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства.
E-mail: refugees2007@mail.ru

¹ Piskorski J.M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. – Warszawa, 2010. – S.20, 24.

² Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні 1914–1918 рр.: основні дослідницькі напрямки в сучасній українській історіографії // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С.48.

історіографічні розвідки його та Б.Янишина³, Г.Сегеди⁴ і Л.Жванко⁵. Така ситуація певним чином зумовлена тим, що біженці – надзвичайно цікавий об'єкт для вивчення в контексті соціальних процесів, котрі з другої половини 1914 р. сколихнули Російську імперію. Вивчення теми дає можливість виявити «людський вимір» війни, її суб'єктивний бік. Окреслені чинники, як зауважив французький історик Ж.-Ж.Беккер, допоможуть науковцям наблизитися до пояснення суті цього глобального конфлікту⁶. Перше узагальнююче дослідження біженства на українських землях у часи Російської імперії зробив О.Сердюк⁷. У подібному ключі цю проблему розглянула Т.Лазанська⁸.

Одним із найбільш успішно висвітлених аспектів теми можна назвати формування та діяльність різних благодійних спілок й етнічних комітетів, котрі виникли на хвилі патріотичного піднесення суспільства в перші місяці війни. Так, у наукових студіях О.Доніка⁹ і Н.Загребельної¹⁰ ґрунтовно вивчено становлення, структуризацію, соціальну базу та діяльність провідних гуманітарних організацій в Україні у період Першої світової війни. Віддаючи належне цим й іншим науковцям, праці котрих фактично започаткували у сучасній вітчизняній історіографії Першої світової війни окремих напрямків – дослідження громадської благодійності в її різних проявах, необхідно вказати на відсутність студій, які б у повному обсязі висвітлювали важливі проблеми становища біженців на нових місцях, надання їм медичної допомоги, працевлаштування тощо.

При цьому слід наголосити на важливій методологічній засаді, котру визначив О.Реєнт, про те, що революційні події 1917–1921 рр. стали органічним продовженням тих процесів, які зародилися і з особливою силою виявилися в роки Першої світової війни, а тому фактично становлять із нею одне ціле. Відтак цілком логічним виглядає дослідження теми біженства у часи Центральної Ради й гетьманату П.Скоропадського, котру побіжно висвітлено в працях Д.Веденєва та Д.Будкова¹¹, І.Дацкова¹² і С.Борисенка¹³,

³ Там само. – С.45–60.

⁴ Сегеда Г.В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.9. – К., 2005. – С.136–146.

⁵ Жванко Л. Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблеми історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.18. – К., 2008. – С.380–392.

⁶ Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война. – Москва, 2006. – С.6.

⁷ Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.4. – К., 2002. – С.111–132.

⁸ Лазанська Т.І. Становище біженців в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.196–240.

⁹ Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.61–86.

¹⁰ Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Там само. – Вип.6. – К., 2003. – С.256–367.

¹¹ Веденєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. – К., 2006. – 312 с.

¹² Дацків І.Б. Дипломатичні зносини між Українською Державою і радянською Росією у 1918 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип.3. – К., 2008. – С.94–121; Його ж. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923. – Тернопіль, 2009. – С.214–285.

¹³ Борисенко С.А. Українсько-російські відносини: квітень – грудень 1918 року: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 19 с.

присвячених діяльності вітчизняних дипломатичних служб та проблемі українсько-радянських переговорів 1918 р.¹⁴ Цікавою видається розвідка П.Соханя й В.Павленко щодо долі біженців у період Великої війни в міждержавних відносинах України і Болгарії впродовж 1918–1926 рр.¹⁵

Проте подальшої розробки потребує саме внутрішня політика гетьманату в сфері соціального захисту жертв війни й організації їх реєвакуації. Запропонована публікація, метою котрої визначено аналіз нормативно-правових засад діяльності урядових структур Української Держави та розбудови системи органів допомоги біженцям, є продовженням низки праць авторки¹⁶, присвячених соціальній історії гетьманату.

Важливим аспектом внутрішньої політики України стало розв'язання комплексу гуманітарних проблем, породжених Першою світовою війною. Військовополонені, інваліди війни, діти-сироти, виселенці були визнані такими категоріями населення, що потребують особливої уваги і допомоги. У той час біженство як соціальне явище вийшло за межі компетенції одного державного утворення, набувши міжнародного характеру¹⁷, а Українська Держава опинилася в епіцентрі подій, пов'язаних із процесом реєвакуації переміщених осіб. Прагнення гетьманського уряду порозумітися із відповідними структурами Німеччини, Австро-Угорщини, радянської Росії та Польщі свідчили про його бажання якомога скоріше вирішити проблеми перебування сотень тисяч біженців в Україні. Отже комплекс питань, пов'язаних із цим явищем, було визнано одним із напрямків внутрішньої політики влади.

Формування державного курсу в окресленій царині відбувалося у ході практичної діяльності відповідних структур¹⁸. Керівною інституцією у справах жертв війни на початку грудня 1917 р. було визначено біженецький департамент (офіційна назва – департамент у справах біженців, проте в архівних документах постійно вживається саме попереднє визначення)¹⁹. Із 19 грудня того року його очільником було призначено Ю.Старицького.

¹⁴ *Дупандін О.І.* Українсько-російські мирні переговори 1918 р. // *Історичні зошити*. – К., 1994. – С.12; *Филатов О.В.* Украинско-российская мирная конференция 1918 г. – Полтава, 1995. – 125 с.

¹⁵ *Сохань П., Павленко В.* Проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України та Болгарії (1918–1926 рр.) // *Міжнародні зв'язки: наукові пошуки та знахідки*. – Вип.13. – К., 2004. – С.86–95.

¹⁶ *Жванко Л.* Генеза нормативно-правової бази біженства у роки Першої світової війни: український вимір // *Науковий вісник Ужгородського університету*. – Вип.23: Серія: Історія. – Ужгород, 2009. – С.5–17; *І ж.* Проблеми реєвакуації польських біженців за доби Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського (1917–1918 рр.) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. – Olsztyn; Charków, 2010. – S.51–68; *І ж.* 1918 рік та Україна: врегулювання проблеми біженців // *Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej*. – Białystok, 2010. – S.600–614; *І ж.* Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х., 2009. – 360 с.

¹⁷ *Толокньов І.В.* Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.159.

¹⁸ *Жванко Л.* Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х., 2007. – С.24.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.66.

Упродовж літа – осені 1918 р. тривав процес оптимізації структури зазначеної інституції, здатної адекватно реагувати на виклики часу. Над цим питанням працювала комісія законодавчих справ Міністерства внутрішніх справ Української Держави, до складу якої ввійшли сенатор І.Кюлль (голова), Д.Бусло, В.Варзара, А.Гуляев, Л.Зубелевич (помічник голови), А.Ессен, М.Крюков і Г.Ненарокомов²⁰. 19 липня 1918 р. вони приступили до розгляду проекту про формування у складі МВС департаменту у справах біженців. Запрошений на засідання Ю.Старицький повідомив членам комісії, що необхідний матеріал про діяльність майбутнього органу передано на розгляд міністерства²¹.

22 липня 1918 р. відбулося наступне засідання комісії, на котрому в ході дискусії вирішувалося питання статусу, структури й штатів зазначеної інституції та компетенція Крайової наради у справах біженців, створеної в листопаді 1917 р. при Генеральному секретарстві внутрішніх справ. Перш за все І.Кюлль поставив на обговорення питання про доцільність подальшого функціонування у структурі МВС цього департаменту. На його думку, більш відповідним до вимог часу мало стати Тимчасове управління у справах біженців²², тим більше, що 1 червня 1918 р. Рада Міністрів затвердила «Штати і розпис посад окремого управління по біженецьким справам Міністерства внутрішніх справ». Проти такої ідеї висловився Ю.Старицький, мотивуючи необхідність збереження попереднього органу тим, що він фактично «існує і функціонує; рахунки і чеки на мільйонні суми пишуться на його ім'я і від імені департаменту; перейменування департаменту на управління у справах біженців призвело б до низки непорозумінь та несприятливо відобразилося на вже налагодженій роботі департаменту»²³. Члени комісії, заслухавши пояснення Ю.Старицького й виходячи з практичних міркувань, висловилися за реорганізацію існуючого у структурі МВС Тимчасового департаменту у справах біженців. Такий статус передбачав його ліквідацію після закінчення реєвакації з території України.

Важливим питанням, яке обговорювалося на засіданні, було визначення місця Крайової наради у справах біженців у системі відповідних органів Української Держави. Ю.Старицький наголосив на недоцільності подальшого її існування²⁴. Ефективність діяльності та прийняття рішень цією інституцією, до складу якої входила значна кількість представників організацій переміщених осіб, часто вороже налаштованих одна до одної, були фактично неможливі²⁵. До того ж у повному вигляді ця нарада зібралася лише одного разу на пленарне засідання 27–28 листопада 1917 р.²⁶ В умовах підготовки і проведення реєвакації біженців, на думку Ю.Старицького, більш доцільно було створити при вищезгаданому департаменті дорадчу

²⁰ Там само. – Спр.129. – Арк.11–12, 16.

²¹ Там само. – Арк.11.

²² Там само. – Арк.12.

²³ Там само. – Арк.12 зв.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – Арк.5 зв.

²⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.18. – Оп.21. – Спр.216. – Арк.9–10.

структуру з представників губернських нарад у відповідних справах, залучених до цього процесу міністерств й інших урядових інституцій²⁷.

Ще однією важливою проблемою, котру обговорювали члени комісії, було структурування підрозділів департаменту. І.Кноль, підкресливши, що діяльність з надання сприяння жертвам війни «безсумнівно велика і перед організаціями, покликаними надавати цю допомогу, стоять широкі завдання, але вся ця робота відбуватиметься на місцях, у центрі ж в департаменті такої роботи не буде», висловився за скорочення його канцелярії²⁸. У запропонованому ним проекті передбачалося мати чотири відділи інституції – біженецький, реевакуаційний, ліквідаційно-позичковий та загальний. Проте член комісії Г.Ненарокомов виступив за перенесення всієї бухгалтерської частини діяльності департаменту до ліквідаційно-позичкового відділу²⁹. У результаті подальшого обговорення цього питання Ю.Старицький погодився із пропозицією комісії скасувати загальний відділ, передавши частину його повноважень біженецькому, а всю бухгалтерську справу структури сконцентрувати у ліквідаційно-позичковому відділі.

Щодо штатного розкладу інституції зібрання ухвалило перейменувати посади представників департаменту на вповноважених, збільшивши кількість останніх до десяти. У зв'язку із «широким колом діяльності на цій посаді, відповідальною роботою та великими сумами грошей, якими вони мали оперувати», передбачалося підвищити їм зарплату з 9000 до 9600 крб на рік³⁰. Загалом члени комісії погодили проект штатів вищезгаданої структури – у ній мали працювати 59 урядовців³¹.

Матеріали обговорень на засіданнях комісії стали основою пояснювальної записки до «Проекту положення про департамент у справах біженців і Крайової наради»³², де перш за все підтверджувався факт функціонування на правах тимчасової у складі МВС Української Держави відповідної інституції. Принциповим моментом у документі було визнання доцільності реформування зазначеної наради на засадах, вироблених Ю.Старицьким. До її складу передбачалося ввести 10–12 представників відповідних губернських органів у справах біженців, по одному урядовцю від міністерств народного здоров'я й державного опікування, фінансів і державного контролю. Крім іншого, на зазначену структуру покладался контроль за діяльністю цих органів. Автори записки, враховуючи зміну самої концепції Крайової наради, внесли положення про скасування Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України³³ й усіх доповнень до них. Проте це рішення стосувалося лише організаційних моментів щодо діяльності наради, тоді як план реевакуації жертв війни, підготовлений фахівцями у часи УНР, нова влада взяла до виконання. Документ про те, що «евакуація

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.129. – Арк.12 зв.

²⁸ Там само. – Арк.13.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – Арк.13 зв.

³¹ Там само. – Арк.14–15.

³² Там само. – Арк.5–10.

³³ Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.66–69.

біженців повинна здійснюватися по плану, розробленому відповідним департаментом і затвердженому Центральною Радою; про час введення цього плану послідує особливе розпорядження», було ухвалено 29 квітня 1918 р. на спільному засіданні представників даної інституції МВС Української Держави та владних структур Німеччини й Австро-Угорщини³⁴.

Основним нормативно-правовим актом, покликаним регулювати цю проблему в Україні, стало «Положення про департамент у справах біженців» (в інших джерелах – «Закон про департамент та Крайову нараду у справах біженців»)³⁵. Фактично цей документ мав силу закону, оскільки за доби гетьманату не існувало чіткого розмежування між законами і підзаконними актами³⁶. 17 серпня 1918 р. комісія законодавчих справ схвалила текст даного документа³⁷, а 22 серпня І.Кюноль передав його на розгляд міністрові внутрішніх справ І.Кістяківському³⁸. Закон складався із трьох частин, в яких визначався список урядовців департаменту, його повноваження, склад і компетенція Крайової наради. У департаменті мали працювати «директор, віце-директор, уповноважені, начальники відділів та інші чини по штату» (ч.1, ст.1)³⁹. До сфери його компетенції належала організація соціального захисту всіх категорій цивільного населення, переміщених російською владою, – біженців, заручників, колоністів та виселенців. При цьому допомогу передбачалося надавати «як у місцях їх тимчасового перебування, так і при поверненні на Батьківщину»⁴⁰. У структурі зосереджувалися керівні важелі «по нагляду за плановим і правильним поверненням вищевказаних категорій». Важливими були положення про відшкодування збитків, завданих біженцям війною, відновлення їхнього житла, головним чином у повітах Волинської та Подільської губерній, оскільки у віданні департаменту перебувало «надання допомоги по відбудові зруйнованих під час війни на території Української Держави будівель і по приведенню в належний порядок володінь, постраждалих від воєнних дій» (ч.1, ст.4)⁴¹.

Цілком закономірним кроком у справі реформування існуючих відповідних органів було перетворення Крайової наради із громіздкої структури на дорадчу інституцію при відповідному департаменті МВС. Одинадцять статей «Положення про департамент у справах біженців» регламентували склад, повноваження й організацію її діяльності. Перш за все зазначалося, що «при департаменті [...] перебуває Крайова нарада у справах біженців». Керівництво її роботою належало до компетенції міністра внутрішніх справ, хоча фактично на засіданнях головували за згодою його заступник або директор вищезгаданої інституції⁴². До складу наради крім голови ввійшли

³⁴ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.Р-99. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.3–3 зв.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.129. – Арк.6 зв.

³⁶ Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави... – С.32.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.129. – Арк.16.

³⁸ Там само. – Арк.1.

³⁹ Там само. – Арк.2.

⁴⁰ Там само. – Арк.6.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Арк.2 зв.

16 урядовців та представників місцевих структур – «директор департаменту у справах біженців, віце-директор цього департаменту, представники (призначені відповідними міністрами) від міністерств народного здоров'я і фінансів та державного контролю (по одному від кожного з цих відомств), представники від губернських нарад – Київської, Катеринославської, Волинської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської, округ Мелітопольської і Пінської, міст Одеси і Миколаєва (по одному від кожного)»⁴³. На засідання Крайової наради за потреби передбачалося запрошувати з правом дорадчого голосу різних фахівців із відповідної проблеми. Введення до її складу представників губернських нарад у справах біженців можна розцінювати як визнання їх місцевими органами зазначеного департаменту.

На розгляд наради передбачалося виносити всі кошториси, звіти, доповіді й розроблені нею плани з надання допомоги та реєвакуації переміщених осіб, а також проекти, питання і справи, по котрих міністр внутрішніх справ уважав за необхідне отримати висновок її членів (ч.3, ст.6). Усі ухвали належало приймати простою більшістю голосів. За умови їх рівності перевагу мав голос голови Крайової наради у справах біженців. Розходження в думках із того чи іншого питання належало записувати до журналу засідань. Наприклад, 11 липня 1918 р. на зібранні, коли розглядалося питання про фінансування Польського реєвакуаційного комітету, особливу думку висловив представник Державного контролю Юркевський, зауваження якого стосувалося необхідності подання цієї інституцією до наради переліку витрат за минулий час⁴⁴. Іншими словами, вона була дорадчим колегіальним органом для вироблення колективних рішень із питань біженства, наділеним повноваженнями затверджувати розроблені департаментом нормативні акти. Усі рішення, які ухвалювали члени Крайової наради, набували чинності за умови їх підписання міністром внутрішніх справ⁴⁵.

«Положення про департамент у справах біженців» юридично закріпило вертикаль влади в Українській Державі у цій сфері, передавши всю повноту виконання відповідних рішень спеціальному органу. Водночас Крайову нараду було визнано дорадчою структурою з правом прийняття колективних рішень. Місцевими ланками департаменту стали губернські наради у справах біженців та відповідні інституції в містах Києві, Одесі, Миколаєві, а також в округах – Мелітопольській і Пінській (точніше, Таврійській і Поліській)⁴⁶.

Таким чином, в Українській Державі втіленням у життя політики у сфері допомоги жертвам війни займалася система відповідних державних органів, місцеве самоврядування, громадські спілки різного характеру та етнічні комітети. Керівною інституцією у цій справі став спеціальний департамент МВС. Упродовж всього періоду гетьманування П.Скоропадського кілька разів змінювалася чисельність його штату в бік збільшення, що, очевидно,

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.129. – Арк.2 зв.

⁴⁴ Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.49 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк.3.

⁴⁶ Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2000. – С.54.

зумовлювалося зростанням навантаження на персонал у зв'язку із розгортанням процесу реєвакації переміщених осіб.

8 травня 1918 р. директор департаменту Ю.Старицький направив до загальної канцелярії МВС відомості про його 31 урядовця⁴⁷. На керівних посадах обов'язково мали перебувати фахівці з вищою освітою⁴⁸. Ще в березні 1918 р. приступили до роботи і два завідувачі відділами: загальним – М.Барвінський (він на той час виконував ще й обов'язки керівника канцелярії) та реєвакаційним – П.Мікулін⁴⁹.

Отже можна констатувати, що нова влада зберегла кваліфіковані кадри часів Центральної Ради, забезпечивши тим самим укомплектованість департаменту. Це не в останню чергу впливало на результативність його роботи. Для порівняння зазначимо, що у новостворених міністерствах спостерігався дефіцит кадрів⁵⁰. У середині літа 1918 р. на підставі «Положення про департамент у справах біженців» відбулася кадрова реорганізація структури. В результаті її склад передбачалося збільшити до 59 фахівців⁵¹. На результативність діяльності інституції впливав рівень матеріального забезпечення її працівників, які за своїм професійним статусом належали до високооплачуваних категорій державних службовців. При цьому спостерігалася тенденція до зростання заробітної плати. Такі кроки було спрямовано на приведення у відповідність посадових окладів службовців департаменту до чинних тарифів працівників урядового апарату Української Держави. Річна оплата співробітників департаменту на серпень 1918 р. обчислювалася в сумі 364 800 крб проти 140 100 крб станом на травень того ж року⁵². При цьому практично не було вакантних посад. Наприклад, протягом липня 1918 р. зі штату за власним бажанням було звільнено трьох урядовців, а призначено – п'ятьох⁵³.

У жовтні 1918 р. товариш міністра внутрішніх справ С.Варун-Секрет⁵⁴ підписав нові «Штати і розпис посад біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ по відділах». Відповідно до його положень кількість службовців належало збільшити до 71 особи, а витрати на їх утримання – до 430 200 крб⁵⁵. Зрозуміло, що в політичних умовах другої половини осені 1918 р. збільшити чисельно склад працюючих у структурі викликало певні труднощі. Тому можна припустити, що до падіння гетьманату департамент працював за старим штатним розкладом.

На час приходу до влади П.Скоропадського важливі рішення у справі соціального захисту жертв війни вирішував виконавчий комітет Крайової наради у справах біженців. Упродовж січня – початку червня 1918 р. на

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.66.

⁴⁸ Там само. – Арк.56.

⁴⁹ Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.2–2 зв.

⁵⁰ Там само. – Ф.1035. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.62.

⁵¹ Державний вісник. – 1918. – 13 серпня.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.14. – Арк.4–4 зв.

⁵³ Державний вісник. – 1918. – 13 серпня; 15 серпня.

⁵⁴ Варун-Секрет Сергей Тимофеевич [Електронний ресурс]: http://www.hrono.ru/biograf/bio_we/varun_sekret.html

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.56–56 зв.

двадцяти одному його засіданні було ухвалено низку важливих рішень із підготовки до реєвакуації⁵⁶. Для організації допомоги біженцям на місцях, збору необхідної інформації, передачі коштів місцевим представництвам було розширено існуючий у департаменті з часів УНР інститут уповноважених. На початку травня в його структурі працювало чотири службовці⁵⁷. Розгортання роботи з реєвакуації переміщених осіб призвело до збільшення їх чисельності, котрі фактично стали кураторами цього процесу в закріпленій за кожним місцевості. Окрему групу вповноважених становили урядовці, які виїздили за кордон для виконання доручень департаменту, головним чином у справах реєвакуації, для передачі коштів українським представникам⁵⁸.

Отже можна стверджувати, що центральну ланку управління справою допомоги біженцям в Українській Державі було реорганізовано відповідно до вимог часу зі збереженням головних принципів діяльності та фахівців, які набули досвіду роботи за часів Центральної Ради.

За доби гетьманату урядові рішення у сфері біженства відповідно до нового адміністративно-територіального поділу поширювалися на дев'ять губерній – Волинську, Катеринославську, Київську, Полтавську, Подільську, Чернігівську, Харківську, Херсонську та з 15 листопада 1918 р. – Холмську, а також округи – Поліську й Таврійську, до складу котрих входили ті повіти й волості, адміністративно-територіальний статус яких не був визначений та в подальшому передбачав зміни. Таврійська округа була утворена на основі колишньої однойменної губернії, з котрої було вилучено п'ять повітів Кримського півострова; натомість за законом від 30 листопада до її складу ввійшли Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський повіти⁵⁹. 15 червня 1918 р. рішенням МВС Української Держави Мозирський, Рильський та Пінський повіти було об'єднано у Поліську округу⁶⁰.

У полі зору нової влади щодо біженців перебував і Крим, де на час приходу до влади П.Скоропадського їх перебувало понад 16 тис.⁶¹ Цих людей планувалося перевезти до західного кордону колишньої Російської імперії по території України, а відтак належало узгодити дії відповідних місцевих органів.

Крім того, важливою проблемою для гетьманської влади стало налагодження адміністративного апарату, зокрема й біженецьких структур у повітах, прилучених до Харківської та Чернігівської губерній Української Держави.

Місцевими інституціями, покликаними реалізувати державну політику щодо біженства, були частково реформовані структури, успадковані від Російської імперії й УНР – відповідні губернські наради. Керівництво ними покладалося на нововведений інститут губернських і повітових старост. 16 травня 1918 р. П.Скоропадський затвердив закон про запровадження цих посад⁶².

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.49.

⁵⁷ Там само. – Арк.2.

⁵⁸ Там само. – Спр.37. – Арк.1.

⁵⁹ Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади... – С.48.

⁶⁰ Там само. – С.52.

⁶¹ ДААРК. – Ф.Р-999. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.15 зв.; Спр.87. – Арк.7.

⁶² Державний вісник. – 1918. – 26 травня.

Градоначальництва Києва, Одеси і Миколаєва було перейменовано на міський отаманства на чолі з отаманами, наділеними правами та обов'язками губернських старост⁶³. До їх компетенції щодо біженців належало головування на засіданнях відповідних нарад, розподіл отриманих коштів із державної скарбниці, візування проїзних документів⁶⁴, керівництво реєваквациєю й облаштуванням життя переміщених осіб після повернення додому, головним чином у Волинську й Подільську губернії. У містах – центрах отаманств – функціонували окремі наради у справах біженців. В Одесі, наприклад, членами цієї структури було обрано по одному представнику відповідних етнічних комітетів міста – білоруського, єврейського, латиського, литовського, польського, російського й українського, шість – від міського управління і п'ять – від управи⁶⁵. У Миколаєві функції наради виконував міський комітет допомоги біженцям⁶⁶.

Штати вищезгаданих губернських нарад утримувалися державним коштом. Наприклад, літом 1918 р. у рахунок покриття заборгованості за першу чверть того року Київська губернська нарада у справах біженців на видачу заробітної плати працівникам та адміністративні видатки отримала 4800 крб і 14 055 крб відповідно⁶⁷. На такі ж витрати волинській структурі було перераховано 2625 крб, херсонській – 2400 крб, подільській – 1800 крб⁶⁸. Одеська міська нарада у справах біженців за першу чверть 1918 р. отримала 1200 крб.⁶⁹

Нижчою ланкою цих органів залишалися комітети, які діяли при повітових та волосних земських і міських управах. Наприклад, у Харківській губернії ці відділи продовжували функціонувати при шести повітових комітетах⁷⁰. На Чернігівщині провадили свою роботу шість міських комітетів і сім – при повітових земських управах⁷¹. У приєднаному до Чернігівської губернії Гомельському повіті, де на час приходу до влади П.Скоропадського перебувало близько 60 тис. біженців⁷², було створено об'єднану нараду представників їх організацій⁷³. У Херсонській губернії відповідні комітети діяли у чотирьох містах⁷⁴. На ці структури покладалося виконання рішень уряду в справі допомоги жертвам війни. Вони, як ніяка інша владна інституція, володіли ситуацією й мали тісні контакти з біженцями, сюди люди неодноразово зверталися зі своїми проблемами.

⁶³ Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади... – С.7.

⁶⁴ Жванко Л.М. Соціальні виміри Української Держави... – С.138.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.33. – Арк.36, 37 зв. – 38.

⁶⁶ Там само. – Спр.24. – Арк.10.

⁶⁷ Там само. – Арк.11, 13.

⁶⁸ Там само. – Арк.16, 18 зв., 22 зв.

⁶⁹ Там само. – Арк.21 зв.

⁷⁰ Підлісний Д.В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 року): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2009. – С.237–241, 243.

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.24. – Арк.17 зв. – 18.

⁷² Там само. – Спр.33. – Арк.30.

⁷³ Там само. – Арк.7.

⁷⁴ Там само. – Спр.24. – Арк.8 зв.

Отже Українська Держава не пішла на кардинальну зміну місцевої гілки влади у справах біженців, оскільки такий крок призвів би до руйнації всієї системи їх соціального захисту. З іншого боку, вона просто не мала часу на пошуки нової моделі вирішення цих проблем, оскільки на порядку денному стояло важливе завдання – якнайскоріша реевакуація переміщених осіб. На своїх посадах залишилися і члени комітетів допомоги, котрі функціонували при повітових та волосних земських і міських управах. Головним принципом, яким користувалася влада за доби гетьманату, був професіоналізм працівників.

Опікою жертв війни займалися також різні громадські спілки, засновані головним чином ще за доби Російської імперії й збережені у часи Української Центральної Ради. Серед них потрібно назвати відділення Всеросійського товариства піклування про біженців (або як його названо в інших документах – Всеросійського товариства опікування біженців (колишній Тетянинський комітет)), котрі діяли у Волинській, Київській, Чернігівській, Харківській та інших губерніях⁷⁵. Зокрема правонаступником цієї структури став створений 15 травня 1918 р. Полтавський український міський комітет допомоги біженцям. У його статуті передбачалося допомагати тим із них, хто до 1917 р. отримував допомогу від Тетянинського комітету⁷⁶. Мережу своїх відділень мали також Українське товариство допомоги жертвам війни і колишнє товариство «Південь Росії». Функціонували й різні єпархіальні комітети та інші благодійні інституції.

В Українській Державі продовжили свою діяльність й етнічні структури, головним завданням котрих стало згуртування своїх земляків для відправки їх додому і тісна співпраця з даного питання із центральними та місцевими органами влади. Значну роботу у цьому аспекті виконали польські комітети. Центральною інституцією, яка об'єднала ці організації допомоги біженцям на українських землях і взяла під свій контроль заходи з їх реевакуації, став заснований 14 березня 1918 р. в Києві Польський центральний комітет повернення на Батьківщину⁷⁷. Головним завданням структури було налагодження якомога скорішого процесу реевакуації земляків⁷⁸. Ураховуючи, що значна кількість їх перебувала на сході України, її відділення також було відкрите й у Харкові⁷⁹. У планах роботи інституції передбачалося утворити в Україні представництво рееміграційного відділу міністерства внутрішніх справ Польщі – тим самим планувалося перенести центр ваги у справі видачі дозволів на повернення із Варшави до Києва⁸⁰.

Літом 1918 р. у Києві, Луцьку та Ковелі було відкрито відділення рееміграційного бюро (в інших документах – відповідного комітету) цивільного комісаріату Генерального губернаторства в Любліні, а також рееміграційних

⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.24. – Арк.3–24.

⁷⁶ Полтавський день. – 1918. – 5 червня.

⁷⁷ *Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920.* – Lublin, 2009. – S.582.

⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.141.

⁷⁹ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.243. – Арк.20.

⁸⁰ *Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków...* – S.583.

структур (у Києві, Одесі й Харкові), метою котрих став пошук транспорту для польських біженців⁸¹. 11 липня 1918 р. Крайова нарада затвердила кошторис Польського реевакуаційного комітету для організації повернення земляків на Батьківщину в сумі 110 600 крб.⁸² Соціальним захистом переміщених осіб продовжували займатися відділення Центрального громадянського комітету губерній Королівства Польського і Польського товариства допомоги жертвам війни. Представництвом останнього у Києві стала його крайова рада, що поширювала свою діяльність на Волинську, Київську та Чернігівську губернії⁸³.

Крім того в Україні функціонували й інші етнічні спілки – литовські, латиські, єврейські. Цікавий у цьому аспекті приклад Одеси, де діяли сім відповідних інституцій: Товариство допомоги єврейському населенню, український, латиський і литовський комітети допомоги біженцям, міське відділення Польського товариства допомоги жертвам війни, культурно-просвітне товариство «Польська шкільна матиця в Одесі» та міський білоруський комітет допомоги біженцям⁸⁴. В Єлисаветграді функціонував сербський комітет, який надавав допомогу землякам⁸⁵. У Катеринославі з 1915 р. продовжувала працювати Рада національних організацій з надання допомоги біженцям, котра об'єднала у цій справі зусилля відповідних російського, литовського, латиського, єврейського комітетів та губернського відділення Центрального громадянського комітету Королівства Польського у Петрограді⁸⁶.

У Києві літом 1918 р. було започатковано Білоруську біженську організацію, яка мала стати координуючою інституцією для відповідних структур. Із 1915 р. переміщені особи – білоруси, перебуваючи під опікою Тетянинського комітету чи Всеросійського земського союзу, не мали своєї окремої інституції. Тому у зв'язку із подіями 1917 р. й ліквідацією цих установ виникла потреба утворення власної структури. Уже 31 травня 1918 р. Ю.Старицький у доповідній записці міністрові внутрішніх справ Ф.Лизогубу наголосив на визнанні департаментом МВС Української Держави білоруської відповідної інституції та її права брати участь у нарадах із питання допомоги жертвам війни, ініціаторами котрих буде українська влада. Крім того, він заявив, що «позаяк за короткий час свого існування названа Білоруська біженецька організація не встигла виробити кошторису і внести його у свій час на розгляд, прохаю тимчасово видати їй на рахунок аванс 5000 карб. на задоволення найбільш необхідних потреб організації»⁸⁷.

11 червня 1918 р. в Києві діячі білоруської організації провели установчу нараду, де обговорили становище своїх земляків. Серед прийнятих ухвал зазначалося про «утворення білоруської організації, яка б налагодила

⁸¹ *Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D.* Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach Pierwszej wojny światowej. – Lublin, 2007. – S.225.

⁸² ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.24. – Арк.11, 16–17.

⁸³ Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.49.

⁸⁴ Там само. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.24. – Арк.21–21 зв.

⁸⁵ Там само. – Арк.9.

⁸⁶ *Жванко Л.* Соціальні виміри Української Держави... – С.50.

⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.32. – Арк.1 а – 1 б.

допомогу землякам-біженцям у справі повернення їх на Батьківщину». Зібрання ухвалило назвати нову організацію Білоруським комітетом допомоги жертвам війни⁸⁸. Головою його став В.Ходкевич⁸⁹. Найближчим на той час завданням стало отримання дозволу від українського уряду на проведення з'їзду земляків-біженців⁹⁰.

Членів етнічних комітетів було залучено до розробки умов реєвакуації переміщених осіб. Так, 26 червня 1918 р. до Харкова на спеціальну нараду для вироблення остаточних умов їх транспортування у межах України нарівні з представниками центральної влади та німецької, австро-угорської й польської залізничних комісій прибули працівники Полтавського, Катеринославського губернських відділень Центрального громадянського комітету Королівства Польського у Петрограді, національних організацій біженців Катеринослава й голова Харківського відділення Польського центрального комітету повернення на Батьківщину⁹¹.

Реалії життя в Українській Державі вимагали залучення до розв'язання проблеми жертв війни нових (порівняно з часами Російської імперії та Центральної Ради) інституцій. Так, за умов надзвичайно складної епідемічної ситуації, коли на українських теренах вирували пандемії холери, тифу й іспанки⁹², до системи біженецьких органів було введено санітарний департамент Міністерства народного здоров'я й державного опікування. На нього покладалося надання медико-санітарної допомоги переміщеним особам і, зокрема, проведення протиепідемічних щеплень⁹³.

Значна кількість українців-біженців на час приходу до влади П.Скоропадського залишалася у губерніях радянської Росії, де із літа 1918 р. більшовики розв'язали громадянську війну й червоний терор⁹⁴. Ці люди понад усе прагнули повернутися якщо не до своїх домівок, то хоча б виїхати у прикордонні з РСФРР українські повіти, оскільки ситуація, в котрій вони опинилися, була складною. Ключовим моментом для налагодження стосунків Української Держави і радянської Росії у сфері біженства стало укладення 12 червня 1918 р. в Києві прелімінарного мирного договору, який фактично започаткував на міждержавному рівні вирішення проблем реєвакуації жертв війни. Документ став результатом мирних переговорів, котрі розпочалися у Києві 23 травня.

Перша стаття документа передбачала, по-перше, «припинити бойові дії на час ведення переговорів»; по-друге, «уряди Української Держави та РСФРР приймають на себе взаємний обов'язок не чинити перешкод для вільного перетину кордону громадянами двох країн для переїзду»⁹⁵. Для цього було визначено такі пункти й напрямки: Орша, Гомель, Брянськ,

⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Арк.2.

⁸⁹ Там само. – Арк.1 а – 1 б.

⁹⁰ Там само. – Арк.2.

⁹¹ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.243. – Арк.20 зв.

⁹² Жванко Л. Соціальні виміри Української Держави... – С.169.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф.1035. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.65 зв.

⁹⁴ Устинкин С.В. Красные и белые // Драма российской истории: большевики и революция. – Москва, 2002. – С.264.

⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф.2221. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.

Конотоп – Ворожба, Курськ – Ворожба, Курськ – Харків, Єлець – Валуйки, Ворожба – Валуйки, Воронеж – Кам'янська, Царицин – Лиха, Тихорецька – Ростов – Ворожба, Єйськ – Ростов.

У першу чергу передбачалося перевозити військовополонених обох країн, а також жінок та дітей-сиріт⁹⁶. Радянська Росія брала на себе «зобов'язання повернути рухомий склад залізниць, який було забрано в Україні у тій кількості й на тих умовах, які будуть вироблені шляхом укладання угод відомствами шляхів». Остання, четверта, стаття договору передбачала запровадження на паритетних правах інституту консульської служби – «представників, і консулів, і комісарів для захисту інтересів своїх громадян»⁹⁷. Д.Дорошенко назвав цей документ «найбільшим і властиво самотнім успіхом в українсько-російських переговорах⁹⁸», оскільки «більшевики дивилися на справу заключення миру з Україною як на комедію, котру треба по змозі зтягти, щоб подивитися, що з того вийде, і вже по тому використати для себе вповні»⁹⁹.

У контексті цього важливе місце у справі захисту українських громадян (незалежно від їх національного походження та релігії¹⁰⁰, у тому числі й переміщених осіб) відводилося вітчизняним консульським установам. 4 липня 1918 р. П.Скоропадський підписав закон «Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном», відповідно до положень якого на території колишньої імперії передбачалося заснувати низку дипломатичних представництв. Генеральними консулами Української Держави у Москві й Петрограді були призначені відповідно О.Кривцов та С.Веселовський. На консульські посади призначалися здебільшого голови громад місцевого українства або взагалі особи, рекомендовані ними, тобто ті, котрі добре знали біженців¹⁰¹.

Проте російські більшовики не виконали жодної зі статей договору. Генеральний консул у Москві О.Кривцов часто скаржився на те, що радянська влада «не пропускає в Україну дипломатичних кур'єрів, чинить різні перепони в роботі консульства»¹⁰². Сам гетьман у своїх спогадах зазначав: «З більшовиками у нас ніякої політики не було. Єдина угода, яка відбулася між нами і ними – було відрядження «державних потягів» у Москву і Петроград, які були щиросердним благодіянням для нещасних, яких ми звідти вивозили [...]. Наступна угода стосувалася запровадження в Совдепії наших консулів. Ці люди принесли багато користі українцям, які мешкали в Совдепії, охороняючи їх від більшовицької мерзоти»¹⁰³. Зрозуміло, що така ситуація тільки ускладнювала діяльність Української Держави та її дипломатичних представництв щодо вирішення проблеми переміщених осіб.

⁹⁶ Там само. – Арк.1 зв.

⁹⁷ Там само. – Арк.2.

⁹⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К., 2007. – С.287.

⁹⁹ Там само. – С.290.

¹⁰⁰ *Дупандін О.І.* Українсько-російські мирні переговори 1918 р. – С.10.

¹⁰¹ Там само. – С.119.

¹⁰² *Борисенко С.А.* Українсько-російські відносини: квітень – грудень 1918 року. – С.9–10.

¹⁰³ *Скоропадський П.П.* Спогади. – К., 1995. – С.241.

Урядові структури гетьманату у справі соціального захисту жертв війни були змушені співпрацювати з місіями Центральних держав. Поверненням своїх біженців, видачею дозволів на перевезення їх за кордон в Україні займалася Німецька залізнична комісія. Її штаб-квартири було розміщено у Києві, Гомелі, Одесі, Катеринославі та Харкові. Представництва відповідної австро-угорської інституції діяли у Києві й Катеринославі. Реевакуацією своїх біженців в Україні займалася Польська перевізніа комісія, агенції котрої працювали, зокрема, на залізничних станціях Харків-Південно-Східний, Кременчук, Катеринослав і Ясинувата¹⁰⁴.

Для узгодження прийняття рішень із різних аспектів реевакуації іноземних переміщених осіб 29 квітня 1918 р. біженецький департамент МВС Української Держави спільно з представниками німецької та австро-угорської адміністрацій прийняли відповідну постанову¹⁰⁵. Згідно з її положеннями, у Ковелі було створено спеціальну міждержавну комісію «по справам повороту згнанців», членами якої, окрім України, Австро-Угорщини і Німеччини, були й польські представники¹⁰⁶. Це місто обрали не випадково, оскільки воно, по-перше, було значним залізничним вузлом, а, по-друге, із початку березня 1918 р. тут скупчилася значна кількість жертв війни. Від української сторони в комісії під керівництвом П.Васильчука працювало десять фахівців¹⁰⁷.

Таким чином, Українська Держава визнала соціальний захист біженців Першої світової війни одним із напрямів своєї внутрішньої політики. Розробка відповідних правових засад ґрунтувалася на досвіді УНР, що за умов розгортання реевакуаційних заходів було надзвичайно важливо, як і збереження кадрового складу з часів Центральної Ради. Тим самим українська влада сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги перш за все пересічній людині незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної належності. Слід наголосити на частковій оптимізації, відповідно до викликів часу, системи центральних органів допомоги переміщеним особам – відповідного департаменту й Крайової наради у справах біженців. Її ж місцева вертикаль, на котру покладалося основне навантаження в організації реевакуації, і надалі функціонувала в успадкованому з часів Російської імперії та Центральної Ради кадровому й організаційному режимах.

¹⁰⁴ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.243. – Арк.20

¹⁰⁵ Там само. – Арк.4.

¹⁰⁶ Робітнича газета. – 1918. – 30 серпня.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.75. – Арк.1.

In the article, on the basis of wide circle of sources, the analysis of normatively legal base and becoming of the system of organs is done in the field of social defence of refugees in the Ukrainian State of P.Skoropads'kyi.

О.І.ПАНИЧ*

МІФ ПРО БАПТИСТІВ У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ 1950–1980-х рр.: МАРНОВІРСТВО І ПРОПАГАНДА

Стаття присвячена аналізу політичного міфу про баптистів, який створювала радянська атеїстична пропаганда впродовж 1950–1980-х рр. На основі архівних документів, матеріалів преси та інших джерел автор доводить, що пропаганда формувала образ «ідеологічно ворожої баптистської секти», спираючись на народно-побутові уявлення про баптизм як «чужу віру».

Радянська епоха, що дедалі відходить у минуле, сьогодні повертає увагу дослідників, які прагнуть зрозуміти, осмислити соціальний і культурний досвід того часу. Особливий інтерес при цьому викликає становище релігійних конфесій, які у ситуації ідеологічної монополії атеїстичної держави продемонстрували спроможність виробляти адекватні стратегії виживання та розвитку. Специфічні можливості й труднощі у пошуках таких стратегій відкрив для них повоєнний період радянської історії. У той час державна влада відмовилася від масових репресій і прагнула інструменталізувати церкву. Вона, зокрема, активно залучала лідерів релігійних об'єднань для своєї іміджевої підтримки та легітимації у сфері зовнішньополітичних відносин¹, але, з іншого боку, здійснювала цілеспрямовану маргіналізацію віруючих усередині країни, витісняючи їх із важливих і престижних сфер соціального життя, сприяючи їх суспільній ізоляції. Головним способом боротьби проти релігії та церкви була масова атеїстична пропаганда, обґрунтована політичною доктриною «наукового атеїзму» і підкріплена системою державно-адміністративного тиску. Саме за допомогою пропаганди інтелектуальна еліта створювала образ церкви як «внутрішнього ворога» для того, щоби використати його у процесі формування уявленої спільноти під назвою «радянський народ»².

Успіх атеїстичного проекту багато в чому залежав від місця релігії у світоглядній парадигмі повсякденного життя радянських людей. Тільки опираючись на настанови повсякденної свідомості, пропаганда могла робити внесок у соціальне конструювання дійсності³, у межах якого закріплюються масові уявлення про «добро» й «зло», «правильне» та «неправильне», «своє» і «чуже». У цьому розумінні не всі релігійні спільноти були відторгнуті суспільством однаковою мірою.

Конфесія євангельських християн-баптистів перебувала серед найбільш гнаних. Формально вона була легітимною релігійною меншиною, але, за вразом Д.Поспеловського, завжди належала до периферії східнослов'янської

* Панич Олена Іванівна – кандидат історичних наук, проректор із наукової роботи Донецького християнського університету.

¹ Детальніше про це див.: Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – London, 1970.

² Про принципи формування «уявлених спільнот» див.: Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та поширення націоналізму. – К., 2001. – 272 с.

³ Термін уживається на основі концепції П.Бергера та Т.Лукмана (див.: Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – Москва, 1995. – 323 с.).

культури з домінуючим у ній православ'ям⁴, і тому функціонально відіграла роль культурного «іншого». Сучасні антропологи характеризують радянських баптистів як людей, які «витримали вагу державних репресій, з одного боку, і, можливо, найважчий тягар – зневажливо-презирливе ставлення всього суспільства»⁵. Комплекс негативних побутових уявлень про цю конфесію, поширених у радянському суспільстві, посилював своє значення завдяки атеїстичній пропаганді, і у цілому сформувався як специфічний міфологічний образ «баптистської секти». Актуальність дослідження міфу про баптистів, його змісту, характеру та способів функціонування зумовлюється тим, що він, будучи результатом одночасно офіційної ідеології й народно-побутових уявлень, став вагомим чинником впливу на формування релігійної ідентичності вказаної конфесії, її практики і традиції. Елементи цього міфу залишаються в масовій свідомості українців до сьогодні.

Слід зазначити, що аспекти побутування міфу про баптистів у повоєнному радянському суспільстві ніколи не піддавалися системному аналізу. При цьому існує значний пласт літератури, що так чи інакше висвітлює характер і ключові патерни радянської атеїстичної пропаганди, її міфотворчий потенціал. Відтак не втрачає свого значення монографія Д.Пауела «Антирелігійна пропаганда в Радянському Союзі. Дослідження переконання мас»⁶, яка є свого роду взірцем західного погляду на цю тематику, сформованого під час і під впливом «холодної війни». У цьому ж напрямку працювали й інші західні дослідники, такі, як М.Бурдо⁷, В.Колаж⁸, Б.Боцюрків⁹, Д.Поспеловський¹⁰, В.Флетчер¹¹, П.Фрезе¹², П.Раме¹³, В.ван ден Беркен¹⁴, К.Кааріанен¹⁵, Дж.Андерсон¹⁶. Вони розглядали систему атеїстичної пропаганди у СРСР як політичний проект радянської державної еліти, спрямований на те, щоби придушити потенційні осередки інакомислення та опозиції, які могли становити релігійні спільноти. Після розпаду радянської держави такі оцінки були характерними і для вітчизняних науковців, серед яких слід

⁴ *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. – Москва, 1995. – С.354.

⁵ *Павленко В.Н., Ваннер К.* Особенности психологии евангельских христиан-баптистов // Вопросы психологии. – 2004. – №5. – С.73.

⁶ *Powell D.E.* Antireligious propaganda in the Soviet Union; A Study of Mass Persuasion. – Cambridge, 1975.

⁷ *Bourdeaux M.* Opium of the people. The Christian religion in the USSR. – London; Oxford, 1977; *Idem.* Faith on Trail in Russia. – London, 1971; *Idem.* Religious Ferment in Russia: Pritestant Opposition to the Soviet Religious Policy. – London, 1968; *Idem.* Religious Liberty in the Soviet Union. – Keston Kend, 1976; *Idem.* Risen indeed: Lessons in faith from the USSR. – London, 1983; *Idem.* Patriarch and Prophets: persecution of the Russian Orthodox Church Today. – London, 1970.

⁸ *Kolarz W.* Religion in the Soviet Union. – New York, 1961.

⁹ *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe / Ed. by B.R.Bociurkiw and J.W.Strong.* – Toronto, 1975.

¹⁰ *Pospelovsky D.* A history of Soviet atheism in theory and practice, and the true believer. – New York, 1987.

¹¹ *Fletcher W.* Soviet believers: The religious sector of the population. – Lawrence, 1981.

¹² *Froese P.* Forsed Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2004. – 43:1. – P.35–50.

¹³ *Ramet P.* Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the Soviet Union. – Bloomington, 1987.

¹⁴ *Bercken van den W.* Ideology and atheism in the Soviet Union. – New York, 1975.

¹⁵ *Kaarianen K.* Discussion on the scientific atheism as a Soviet science. – Helsinki, 1989.

¹⁶ *Anderson J.* Religion, State, and Politics in the Soviet Union and Successor States – Cambridge, 1994.

відзначити Н.Шліхту¹⁷, В.Войналовича¹⁸, Я.Стоцького¹⁹, П.Бондарчука²⁰. Їхні праці є глибокими фундаментальними дослідженнями і ґрунтуються на численних архівних матеріалах, багато з яких порівняно нещодавно введено до наукового обігу. Безпосередньо становище євангельських віруючих в період «наукового атеїзму» вивчали В.Заватський²¹, Л.Митрохін²², В.Любащенко²³, С.Санніков та Ю.Решетніков²⁴. Проте акцентуючи увагу на політичних та ідеологічних переслідуваннях віруючих державною владою, ці дослідники не прагнули виявити, яким чином пропагандистський дискурс у СРСР поєднувався з масовою свідомістю.

Концептуальне осмислення міфу та міфологічної свідомості має тривалу наукову традицію²⁵, яка дозволяє сформулювати методологічне підґрунтя нашої праці та, зокрема, надати робоче визначення міфу. Найкориснішими для цього дослідження вважаємо два взаємодоповнюючі визначення, запропоновані М.Еліаде та Р.Бартом. Перший уважав міф певним способом буття та мислення, за допомогою якого людина не лише осмислює навколишній світ, але і є співучасником його творення, організації, будівництва²⁶. Р.Барт розглядав міф, відповідно до структуралістської традиції, як текст (сукупність знаків), що символічно виражає реальність²⁷. Завдяки міфу дійсність набуває вищого сенсу, впорядковується, сакралізується.

¹⁷ Шліхта Н.В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Історія. – К., 1999. – Т.14. – С.80–78; *Її ж.* Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель // Україна модерна (Львів). – 2000. – Ч.4/5. – С.246–286.

¹⁸ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.

¹⁹ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики. 1944–1964. – К., 2008. – 510 с.; *Його ж.* Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954–1959 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип.35. – С.221–241.

²⁰ Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К., 2009. – 382 с.

²¹ Заватський В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / Пер. с англ. – Москва, 1995. – 560 с.

²² Митрохін Л.Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). – Санкт-Петербург, 1997. – С.55–56.

²³ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. – Л., 1995. – 350 с.; *Її ж.* Протестантизм у державно-церковних відносинах // Людина і світ. – 2002. – № 3. – С.27–30.

²⁴ Решетніков Ю., Санніков С. Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні. – Одеса, 2000. – 230 с.

²⁵ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – Москва, 1989. – 573 с.; Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – Москва, 1994. – 608 с.; Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – Москва, 1989. – С.48–142; Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і Андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання. – К., 2001. – 591 с.; Афанасьев А.Н. Происхождение мифа. Метод и средства его изучения. // *Его же.* Живая вода и вещее слово. – Москва, 1988. – С.39–92; Лосев А.Ф. Диалектика мифа // *Его же.* Из ранних произведений. – Москва, 1990. – С. 393–599; Мелетинский Е.Ф. От мифа к литературе: Курс лекций «Теория мифа и историческая поэтика». – Москва, 2001. – 170 с.; Успенский Б.А., Лотман Ю.М. Миф – имя – культура // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т.1: Семиотика истории. Семиотика культуры. – Москва, 1994. – С.298–319. Детальний огляд концепцій міфу цих та інших авторів див.: Тараненко Е.В. Миф: структура, типология, возрождение в культуре XX века: Учебное пособие для студентов гуманитарных специальностей. – Донецк, 2003. – 87 с.

²⁶ Еліаде М. Священне і мирське... – С.126.

²⁷ Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – С.72–81.

Відтак ми виходимо з того, що міф може бути як способом ставлення до світу (міфологічна картина світу), так і комплексом уявлень про світ (конкретні міфи, які символічно інтерпретують дійсність і є предметом ірраціональної віри). Саме як спосіб буття та мислення міф був природним для первісного й традиціоналістського суспільства. У модерному світі він загалом втрачає своє значення, але його елементи залишаються в глибинних пластах масової народної свідомості. Це проявляється в її здатності зберігати архаїчні та засвоювати нові міфологічні уявлення, особливо якщо останні підтримуються за допомогою різного роду ритуальної чи навколоритуальної практики, спрямованої на збереження або винайдення традиції²⁸.

Окремим чинником актуалізації елементів міфологічної картини світу є конструювання політичних міфів шляхом нав'язування масових ідеологій. Цей процес – результат прагнення політичної еліти формувати громадську думку з метою легітимації своєї влади. В умовах конкуренції еліт успішність засвоєння створюваних ними ідеологій і міфів залежить від спроможності кожної з них досягати визнання та авторитету в очах населення, тобто того, що П.Бурдьє називає «символічною владою»²⁹. Власне, зміцнювання пануючою соціальною групою своєї політичної та символічної влади і підважування влади реальних чи потенційних опонентів ґрунтується на міфологічному протиставленні (бінарній опозиції) «добра» і «зла», «свого» й «чужого». Відтак саме дискурс влади нерозривно пов'язаний із процесом ідеологічного та політичного міфотворення і є неодмінною його складовою. Цей дискурс відобразився також і у міфі про баптистів. Розглянемо його зміст та характер. Численні свідчення про нього знаходимо у спогадах самих віруючих³⁰.

Показовою ілюстрацією може служити епізод із життя відомого в колах євангельських християн-баптистів церковнослужителя і діяча М.Хорева. Унаслідок тривалих переслідувань за релігійні й політичні переконання Михайло Іванович у 1980 р. потрапив до в'язниці. Згадуючи про своє перебування в ув'язненні, він описав такий характерний випадок:

«Літній чоловік, який брав у всіх відбитки пальців [...], запитав мене: «А хто ви за віросповіданням?». Як тільки він довідався, що я баптист, у ньому все змінилося. Почав кричати на мене, звинувачувати в усіх смертних гріхах. За його словами, ми і дітей у жертву приносимо, і на богослужінні займаємося розпустою, і ще багато чого іншого говорив і говорив.

Якось-то він усе ж узяв у мене відбитки пальців, і я пішов у свою камеру. А він усе ніяк не міг заспокоїтися й продовжував говорити зі мною навіть крізь зачинені двері. Яких тільки я не чув звинувачень! – Ми і зрадники Батьківщини, і людиноненависники,

²⁸ Про необхідність ритуалу для підтримання традиції та релігійно-міфологічних уявлень в її межах див.: *Гірич К.* Інтерпретація культур. Вибрані есе. – К., 2001. – С.135. Про феномен «винайдення традиції» див.: *Гобсбаум Е.* Винаходження традицій // *Винайдення традиції* / За ред. Е.Гобсбаума та Т.Рейнджера. – К., 2005. – С.12–29.

²⁹ *Bourdieu P.* Language and Symbolic Power / Ed. J.V.Thompson. – Cambridge, Mass., 1995.

³⁰ Спроби пояснення цього факту самими віруючими можна знайти в: *Подберезский И.В.* Быть протестантом в России. – Москва, 1996. – 380 с. [Електронний ресурс]: http://sherna.demos.su/biblio/in_rus/in_rus.html

і американські агенти... Та чи варто все перелічувати? І стосувалося все це не лише мене, а радше всіх віруючих. Висновок його був такий: «Якби не ви, давно комунізм був би побудований».

[...] Стурбований [...], я запитав крізь двері: чи доводилося йому зустрічатися з віруючими, розмовляти з ними чи, бува, жити по сусідству? На мій подив, з'ясувалося, що він ніколи не був знайомий із віруючими й у моїй особі вперше зустрів баптиста, а знає про нас «добре» з розповідей, багато читав і в кіно бачив таких бузувирів, як я»³¹.

Цей мемуарний сюжет показує, як у свідомості людини модерної доби архаїчні міфологічні вірування мають властивість переплітатися з більш пізніми, нашаровуючись одні на одних. Зокрема йдеться про поєднання народно-побутових уявлень про баптистів як містичну «бузувірську секту» з політичними ідеологемами, що зображували їх «ворогами» радянського суспільно-політичного устрою.

Практика приписування окремим релігійним і соціальним групам кривавих жертвувань та ритуальної розпусти (оргіастичний культ) не нова і бере початок щонайменше з часів середньовіччя. У межах західної релігійної традиції ці гріхи традиційно закидали відьмам та чаклунам³². Також протягом багатьох століть зберігався так званий «кровний наговір» щодо євреїв³³. У межах східнослов'янського культурного простору оргії та людські жертвопринесення приписувалися містичним релігійним групам, зокрема хлистам і скопцям. Аналіз такого роду уявлень та обґрунтування їх фольклорно-міфологічного характеру знаходимо у фундаментальній праці А.Панченка, присвяченій культурі цих релігійних меншин. Дослідник тлумачить феномен такого фольклору як «механізм конструювання «чужої релігії», заснований на проекції інвертованих і витіснених смислів та конотацій, властивих ритуальним формам «свого» релігійного та культурного звичаю»³⁴. Це означає, що у свідомості повсякдення, для якої характерне вписування феноменів реальності в типологічну картину світу³⁵, «чужа віра» відображає викривлений і перевернутий образ «своє». При цьому важливо, що Російська православна церква та її священнослужителі, як представники легітимної релігійної влади, брали участь у формуванні та підтриманні міфів про «сектантів», будучи зацікавленими в їх культурному «іншуванні». Є підстави думати, що ставлення до баптистів, які були іновірцями у православному середовищі, формувалося за вказаним принципом. Із часу появи цієї релігійної групи (спочатку відомої як штундисти) на території

³¹ Хорев М.И. «Пишу вам, дети...» // Вестник истины. – 1983. – №1. – С.31–32. Тут і далі переклади з російського оригіналу – автора статті.

³² Див.: Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – Москва, 1990. – С.359–360.

³³ Львов А. Кровь и маца: тексты, практики, смыслы // Религиозные практики в современной России: Сб. ст. / Под ред. К.Русселе и А.Агаджаняна. – Москва, 2006. – С.51–68 [Электронный ресурс]: <http://lvov.judaica.spb.ru/blood-libel.shtml>

³⁴ Панченко А.А. Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских мистических сект. – Москва, 2004. – С.153–171.

³⁵ Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. – 1998. – №2. – С.129–137.

Російської імперії та, зокрема, на українських землях, про них почали виникати зловісні легенди. Лідер першого баптистського союзу В.Павлов у своїх мемуарах писав: «У місті Єлисаветграді [...] я одну ніч ночував у квартирі сторожа, причому його дружина запевняла мене, що коли штундисти сходяться разом, то вони ставлять діжку з водою і ходять навколо неї, і виходить із діжки чорт і наділяє їх грошима. Подібні безглузді оповідки доволі поширені серед простолюду»³⁶.

Ірраціональний образ «сектанта»-іновірця пояснюється збереженням у християнізованій суспільній пам'яті глибинних архаїчних уявлень про древні язичницькі культури, в яких оргії та криваві жертвування були необхідними елементами встановлення зв'язку з богами³⁷. Вочевидь на низовому рівні народної свідомості відбувалося протиставлення православного священика баптистові як служителів «іншої» релігії за міфологічним принципом бінарної опозиції «свій – чужий» або «добрий чарівник – злий чаклун». У межах вказаної міфологічної структури «баптисти» (та ширше – «сектанти») функціонують як представники «чужого» світу. Вони таємно спілкуються зі «своїм богом» (чи демоном), приносячи йому жертви або вступаючи з ним у містичний зв'язок, який символічно здійснюється у тому числі через статевий контакт під час богослужіння чи ритуальне вбивство. За це вони отримують таємну силу, яка, зокрема, допомагає їм приховувати сліди своїх злочинних ритуалів, а також може бути виражена в особливих знаннях, багатстві або надзвичайних здібностях, що відрізняють їх від решти – «нормальних» членів суспільства.

Слід зазначити, що в радянському суспільстві, попри системно насаджувану політику державного атеїзму, практика звернення до релігійно-містичного досвіду не була повністю викорінена. Це стосується православної традиції, яка залишалася нормативною в очах багатьох, про що свідчать численні факти хрещення дітей³⁸. Крім того, звернення до побутової магії, знахарів, ворожок відбивали поширені в побуті вірування у надприродні сили, дружні або ворожі людям, здатні допомагати чи й заважати у вирішенні їхніх життєвих проблем. Усе це так чи інакше сприяло збереженню архаїчних вірувань. Деякі побутові ситуації виглядають, як факти відвертої демонізації баптистів. Віруючий Володимир Хайло з маленького містечка Красний Луч Ворошиловградської (нині Луганської) області згадував (події початку 1970-х рр.), що за його сином Сашком серед ровесників закріпилося прізвисько «упир»³⁹. Воно стало одним із способів проявляти агресію до віруючих. Знаковість такого прізвиська щодо дитини з баптистської сім'ї очевидна й потребує особливого аналізу. Назва «упир» могла символізувати паразитичний спосіб життя. Таке смислове наповнення було співзвучним

³⁶ Павлов В.Г. Воспоминания ссыльного // Альманах по истории русского баптизма: Сб. / Сост. М.С.Каретникова. – Санкт-Петербург, 2006. – С.198–199.

³⁷ Токарев С.А. Ранние формы религии. – Москва, 1990. – С.116–152, 589–600.

³⁸ Детальніше про це пише О.Стяжкіна у своєму етнографічному дослідженні про посвячення радянських жінок (див.: *Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття*. – Донецьк, 2002. – С.222–225).

³⁹ Хайло В. Записки верующего // Матеріали самиздата. – Вып.№13/76, 23 апреля 1976. – С.25.

офіційній пропаганді стосовно баптистів, про що йтиметься нижче. Але на-вряд чи воно було істотним для дитячої свідомості. Ідентифікація баптиста з упирем, що стихійно виникла у середовищі дітей, вочевидь була виклика-на нашаруванням на життєвий досвід казково-міфологічної структури, від-повідно до якої упир – це представник світу «чужих», здатний переходити межу між двома світами⁴⁰ і створювати небезпеку для світу «своїх». Радше за все, прізвисько «упир» метафорично та символічно відбивало типове й абстрактне бачення межі між добром і злом, відповідно до якого баптисти – це люди, що живуть «неправильним життям», «не як усі», а отже, утілюють зло, а не добро.

Незважаючи на те, що у досліджуваний нами період легенди про бап-тистів здебільшого втратили відверто казковий характер, залишки уявлень про ритуальні вбивства та розпусту чітко помітні. Автор цієї статті у ході особистих спостережень зафіксувала розповідь жінки пенсійного віку про смерть молодого віруючого з міста Лисичанська Луганської області (події кінця 1970-х рр.). Оповідачка, яка не належала до числа прихильників конфесії, і якій стало відомо про цей випадок від знайомих, висловила своє судження з цього приводу так: «Щоби хлопчик не йшов до армії, вони [сек-танти] його цеє... втопили»⁴¹.

Говорячи про ключові елементи політичного міфу про баптистів, ство-рюваного атеїстичною пропагандою, слід мати на увазі, що загалом радян-ську ідеологічну парадигму можна розглядати як різновид нової міфології⁴². Образ «баптиста» в радянському суспільстві конструювався пропагандою на-самперед як один із найбільш типових символів «ворога», що заважає досяг-ти «священної мети» – комунізму. Історії про «баптистську секту» в засобах масової інформації або лекціях атеїстів-пропагандистів були одним із компо-нентів осмислення та сакралізації радянської реальності, а боротьба проти цієї «секти» подавалася як можливість стати співучасником побудови «пра-вильного» світу. Саме тому іноді ця боротьба набувала рис ритуалу (зокрема під час громадських судів над евангельськими християнами-баптистами⁴³).

Народний міф про баптистів не зникнув за радянської доби почасти за-вдяки тому, що його елементи були співзвучними з ключовими мотивами атеїстичної пропаганди й легко нашаровувалися на них. Однак було б за-надто поверховим уважати, що радянська влада свідомо прагнула збере-ження марновірних уявлень про цю конфесію. Після революційних подій 1917 р., коли нова політична еліта намагалася форсувати атеїзацію суспіль-ства, впроваджувана нею політика войовничого атеїзму (1920–1930-ті рр.) характеризувалася революційним запалом і вірою у дієвість насильниць-ко-репресивних методів боротьби з релігією. При цьому атеїстична про-паганда того часу була частиною революційної пропаганди у цілому й

⁴⁰ *Байбурин А.К.* Ритуал: своё и чужое // Фольклор и этнография: Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Ленинград, 1990. – С.3–17.

⁴¹ Із бесіди, записаної у поїзді 13 квітня 2010 р. // Особистий архів автора.

⁴² *Еліаде М.* Священне і мирське... – С.127.

⁴³ *Панич О.* Громадські суди над баптистами в епоху «наукового атеїзму» (на матеріалах Донеччини) // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – №3/4. – С.333–338.

спрямовувалася на дискредитацію церкви та релігії як «пережитків», рудиментів «старого режиму». Певною мірою те саме стосувалося й «сектантства», зокрема євангельсько-баптистського руху, хоча спочатку його не так жорстко переслідували, як ту ж православну церкву⁴⁴.

У результаті тривалого й травматичного колективного досвіду, що включав соціально-економічну модернізацію 1920-х рр., масові репресії 1930-х рр., війну й післявоєнне відновлення 1940-х рр., радянське суспільство досягло значної інтегрованості та стабільності. Запроваджена в 1950-х рр. нова політична доктрина стосовно релігії та церкви, відома як «науковий атеїзм», відбивала поширений у середовищі «хрущовської» партійної еліти оптимізм із приводу можливостей держави переконати й перевиховати віруючих, спираючись на досягнення науки та техніки. «Науковий атеїзм» уявлявся насамперед як масова просвітницька кампанія, в якій головна роль виділялася пропагандистським методам, а допоміжна – адміністративно-обмежувальним. Відтак «антисектантська» риторика офіційної атеїстичної пропаганди у той час набула особливої динаміки.

Апріорною установкою «наукового атеїзму» було прагнення розрізнити релігію й особистість віруючого, але досягти цього так і не вдалося. Радянські керівники заявляли, що віруючі люди не чужі в радянському суспільстві, що вони так само, як і решта, – у лавах будівників комунізму. Натомість чужою є сама система релігійних поглядів, під впливом якої вони перебувають⁴⁵. Але пояснити «чужість» цих поглядів масовій аудиторії можна було лише дискредитуючи конкретних носіїв релігійної ідеї. Цьому сприяло ще й те, що хоча принцип «науковості» вимагав від атеїстів-пропагандистів достовірних і доволі ґрунтовних знань про «баптистську секту», сама по собі пропаганда мала бути також і популярною, доступною для розуміння «простой радянської людини», здатною впливати на її емоційну сферу, «зачіпати за живе».

У той час знання про релігію та релігійні конфесії у максимально науковій і водночас популярній формі намагалися довести до відома якомога більшої кількості радянських громадян, звичайно, спираючись при цьому на критичне осмислення фактів релігійної культури. Характерні описи діяльності атеїстів-пропагандистів, яким доводилося виступати з публічними лекціями, знаходимо у звітах місцевих уповноважених Ради у справах релігійних культів, що збереглися в центральних архівах України. Так, у 1955 р. кримський уповноважений М.Рудаков у кварталному звіті описував такий епізод:

«У Бахчисараї є одне зареєстроване товариство євангельських християн-баптистів. [...] У бесіді зі мною пресвітер і члени ради релігійного товариства розповіли про прочитану лекцію товариша Шатковського на тему «Походження й реакційна сутність християнства». [...] пресвітер сказав так: «Багато років я працюю

⁴⁴ Coleman H.J. Russian Baptists and Spiritual Revolution, 1905–1929. – Bloomington; Indianapolis, 2005.

⁴⁵ Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. – Москва, 1984. – С.74–105.

в артілі «Ударниця», але ніхто не чув про походження Ісуса, а от лектор добре розповів про це, у слухачів склалася думка, що Христос існував». Далі [пресвітер] Софієнко говорить: «Лектор неправильно виділив нас, баптистів, як реакціонерів, людей, які в радянській армії служити не бажають, зброї в руки не беруть. А за що ж мені дали в період Вітчизняної війни бойові ордени, я був і залишаюся віруючим! Лектор погано знає баптистів і тому, що він допустив другий наклеп на нас. Він нас звинувачує, що ми маємо гітари, балалайки, баян і на молитовних зборах співаємо пісні «Коробочка», «Во саду ли в огороде», та інші, для того, щоби залучити в молитовний дім віруючих»⁴⁶.

Своє висловлення Софієнко закінчив так: «Ми таких пісень не співаємо, нікого до себе не зазиваємо, а лекцію читати треба не так, а вже якщо читати, то нас треба науково викривати».

[...] У результаті бесіди з лектором тов. Шатковським, що працює помічником секретаря Бахчисарайського райкому партії, перегляду тексту його лекції з'ясувалося, що у своїй лекції тов. Шатковський справді багато приділив уваги міфічній постаті Христа, що дає привід неправильно витлумачити зміст лекції [...].

Мною вказано тов. Шатковському на ряд грубих, неправильних тлумачень звичаїв баптистів на те, що він, Шатковський, змішує всі секти в єдину секту баптистів і я рекомендував звертатися до фахівців за необхідною допомогою в складанні тексту лекції. Тов. Шатковський з усіма моїми зауваженнями погодився»⁴⁷.

У цьому фрагменті цікава згадка про бажання об'єднати всі секти під однією узагальнюючою назвою – «баптисти». Таке узагальнення стало одним з інструментів підтримання марновірних уявлень, оскільки воно спрощувало розпізнавання образу «чужого» (або «ворога») і в такий спосіб міфологічно структурувало мислення. Пропагандист не нав'язував міфологічну структуру, але підтримував її, сам опиняючись в її полоні.

Образ баптиста як «чужого» у радянському соціальному просторі складався з двох ключових елементів: уявлення про «чужість» способу життя членів «баптистської секти» та віри в їх органічний зв'язок із «чужим» світом капіталізму. Атеїстична пропаганда намагалася показати, що спосіб життя євангельського віруючого в радянському суспільстві – «інший», неправильний, а отже, сприяє ненормальному розвитку особистості. Чітко простежується мотив про те, що баптизм обмежує людські можливості. Щоби довести це, радянська преса, зокрема, публікувала свідчення людей, які певний час були близькими до баптизму, але внаслідок різних причин відійшли від нього⁴⁸. Автори описували своє перебування у «секті» та причини виходу з

⁴⁶ У цьому фрагменті звертає на себе увагу фактичне приписування баптистам блюзнірської поведінки, що травестує, безумовно, знайомі слухачам правила православного церковного богослужіння.

⁴⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4162. – Арк.63–64. Тут і далі тексти документів наводяться з максимально можливим збереженням граматики оригіналу; підкреслення у цитатах – автора статті.

⁴⁸ Див.: Мы были баптистами: Сб. / Сост. В.И.Голубович. – Москва, 1960. – 110 с. Далі у тексті наводяться цитати з цього видання.

неї. Вочевидь ці тексти відображали реальні події, але вони відібрані та відредаговані, аби повністю відповідати вимогам ідеологічної кон'юнктури, за структурою та змістом нагадуючи наративи навернення в нову віру⁴⁹ – у цьому конкретному випадку з баптизму в атеїзм. Публікація таких свідчень у засобах масової інформації та окремими збірками була одним із способів здійснення атеїстичної пропаганди та видавалася досить дієвим засобом дискредитації релігії. Характерною рисою цих наративів була простота логіки і домінуюча апеляція до почуттів, а не розуму, що дозволяло використовувати їх саме для масової пропаганди. Знаходимо тут набір типових фраз: «Баптисти уникають ходити в кіно, у театри, на концерти, слухати радіо... Це так само, якщо людина добровільно погоджується стати глухою й сліпою»⁵⁰; «Євангельське вчення позбавляє людину радості життя, відсторонює її від активної творчої діяльності»⁵¹; «Життя за євангелієм вихолощує в людині все свідоме, шляхетне, людське. Воно робить людей слабовольними, безпомічними, неспроможними»⁵²; «Баптисти, як і будь-який релігійний напрям, затьмарюють свідомість людей, послаблюють їх волю»; «Із кожним днем я дедалі більше відчувала безцільність та марність проведених із баптистами років»⁵³ тощо.

Як і в інших подібних наративах, тут чітко артикульоване переживання відчуженості, пригніченості, що символічно асоціюється з духовною смертю. При цьому рясно використовуються метафори на кшталт «туман», «темрява», «сліпота», «морок», «вигар», «отрута», «дурман», «пута», «тенета», «кліщі». Є також безліч тверджень, які прямо чи інакомовно говорять про смерть, часто протиставляючи її життю, наприклад: «Вони [баптисти] хотіли задушити в мені тягу до знань, привчити до думки, що смерть краще за життя»⁵⁴; «Навколо мене життя б'є ключем... А я як зв'язаний... дедалі більше відчував, що у секті я зайва людина, чужі мені справи баптистів. Не живим вони зайняті»⁵⁵; «Віра в бога, особливо серед баптистів, убиває всі кращі риси людського характеру»⁵⁶; «Баптизм зв'язав мої руки, убив мою волю»⁵⁷; «Хотілося бути серед людей не примарою, як раніше, а живим і активним учасником земних справ»⁵⁸.

Слід сказати, що цитовані вище міркування логічно не суперечили ідеї принесення жертв. Виходило так, що, відмовляючись від земних радостей, баптисти фактично приносять у жертву самих себе і своїх одновірців, щоби

⁴⁹ Про сутність і механізми навернення див.: *Paloutzian R.F., Richardson J.T., Rambo L.R. Religious conversion and personality change // Journal of Personality. – 1999. – 67:6. – P.1047–1079; Rambo L.R. Understanding Religious Conversion. – New Haven, 1993; Lofland J., Skonovd N. Conversion motifs // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1981. – 20. – P.373–385.*

⁵⁰ Строитель коммунизма должен быть свободен от религиозного дурмана // Мы были баптистами... – С.68.

⁵¹ Не верьте баптистским проповедникам // Там же. – С.72.

⁵² Там же. – С.73.

⁵³ Пелена спала с моих глаз // Там же. – С.85.

⁵⁴ Не хочу жить двойной жизнью // Там же. – С.94.

⁵⁵ Не хочу оставаться в темноте // Там же. – С.64.

⁵⁶ Вера в бога – это дурман // Там же. – С.25–26.

⁵⁷ Не верьте этим людям // Там же. – С.10.

⁵⁸ Хочу честно жить и работать // Там же. – С.50.

заслужити краще загробне життя. До того ж у такий спосіб створювався та підтримувався образ жорстокого Бога, який, крім вимог жертв, ще й допускає страждання ні в чому невинних людей і зовсім нездатний поліпшити людське життя. Такий образ на рівні побутово-міфологічної картини світу дозволяв асоціювати його радше зі злим демоном, аніж із християнським Богом.

Конструюючи бінарну опозицію «життя – смерть», атеїстичний дискурс знову-таки звертався до міфологічної структури свідомості, одночасно відбиваючи й типову християнську настанову на поділ світу (зокрема й соціального простору) на «добре» та «зле», «божественне» і «диявольське». Трохи іронічно звучить також часто вживане пропагандою щодо християн різних конфесій слово «мракобіс», що повинне було символізувати їх інтелектуально-духовну відсталість, однак фактично ставило в одну площину з «бісами», надприродно-містичним утіленням зла.

Пропаганда також прагнула поширювати віру в особливе багатство баптистів і корисливість «сектантських ватажків». У цьому позначалося традиційне для радянської інтелектуальної еліти бажання прив'язувати священнослужителів до «експлуататорського класу». У цілому це було співзвучно канонічному марксизму-ленінізму⁵⁹ й націлено на ілюстрацію його істинності. Але при цьому прагнули створити враження, що сама по собі релігія вселяє людині любов до грошей, породжує бажання використовувати інших для особистого збагачення. Ось один з описів людини, яка зреклася євангельської віри:

«Я звернув увагу на те, що пресвітер удвох із дружиною займають розкішний особняк, великий двір якого засаджений виноградом. Я довідався, що обробляють цей сад наймані люди. Згадалося мені, скільки грошей висилають громади [пресвітерові] Липовому. Якщо врахувати тільки ті гроші, які надходять від членських внесків, то Липовий на місяць одержує понад 8 тис. рублів. Тоді-то я нарешті зрозумів, що Липовому, Берестенку та подібним до них баптистська віра потрібна для того, щоб жити на чужі кошти»⁶⁰.

Акцентувати увагу на заможності церковних лідерів – спеціальний пропагандистський трюк, націлений та те, щоби посіяти атмосферу заздрості та підозр, а баптистська громада характеризувалася як середовище, в якому існують експлуатація, майнове розшарування, соціальна несправедливість, тобто все те, чого, відповідно до офіційної ідеології, не було в радянському суспільстві, – своєрідний капіталістичний острівець у морі «розвиненого соціалізму».

Крім того, пропаганда акцентувала увагу на зв'язках протестантських церковних лідерів із «буржуазним світом» та їхньому бажанні «підірвати підвалини» радянського суспільства⁶¹. Ця логіка почасти була успадкована

⁵⁹ Див.: Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О религии. – Москва, 1975. – 440 с.

⁶⁰ Хочу честно жить и работать // Мы были баптистами... – С.49–50.

⁶¹ Див., наприклад: Белов А.В. Диверсия без динамита. – Москва, 1972. – 175 с.; Кониж В. Свобода совести и её лжезащитники. – Москва, 1986. – 175 с.

ще з періоду войовничого атеїзму, але вона знову ж таки конструювала соціально-простір у масовій свідомості відповідно до міфологічного протиставлення «свій – чужий», «дружній – ворожий», «соціалістична Батьківщина – капіталістичний Захід». «Свій» простір, як відомо, це завжди уособлення добра, порядку й легітимної влади, «чужий», відповідно, – зла, хаосу та панування «ворожих сил».

Пік уваги радянської пропаганди до «політичного обличчя» баптистів припадає на кінець 1950-х рр. Це було пов'язане з обставинами «холодної війни» та діяльністю деяких американських політиків, які декларували свою причетність до цієї конфесії, зокрема одного з ініціаторів створення НАТО, 33-го президента США Г.Трумена⁶². Але й пізніше пропагандистська машина з певною періодичністю піднімала хвилю погроз на адресу баптистів, обвинувачень у «паразитіванні на тілі народу» та нібито здійснюваних ними в корисливих цілях «ідеологічних диверсіях, шпигунстві, підриві підвалин радянського ладу». Показовий епізод мав місце 11 липня 1974 р. під час громадського суду над баптистом М.Гончаровим, кріпильником шахти «Куйбишевська» об'єднання Донецьквугілля. Як свідчила газета «Вечірній Донецьк», під час його виступу на свій захист, в якому містилися закиди на адресу радянської правової системи, один із шахтарів сказав: «Во! Говорить ніби антирадянська радіостанція!»⁶³.

На побутовому рівні звинувачення часто ставали приводом до спонтанної агресії, в якій відображались ірраціональні страхи перед «баптистською сектою» як джерелом небезпечної й несанкціонованої влади. Характерна атмосфера, в якій доводилося жити віруючим того часу, особливо у селах та маленьких містечках, передана в їхніх листах до центральних і місцевих органів влади. Наприклад, у листі віруючих із села Лісівці Хмельницької області (1960 р.) наводяться слова голови місцевого колгоспу й депутата сільради Г.Ткачука: «А вам, штундам, я кажу: «Досить вам їздити на радянських плечах! [...] Прийде незабаром вам усім кінець!». В іншому місці автор листа говорить: «Навіть у сільському поштовому відділенні завпоштою влаштовує сцени, коли брат скарбник громади приходять на пошту відправляти місійні гроші в Москву, Київ або Хмельницький: «Чим займаєшся? Відправляєш гроші на підривну роботу?»⁶⁴. У листі віруючих із села Пилява Канівського району Черкаської області (1960 р.) повідомлялося:

«[Старенька диякониса Кравченко Серафима Харитонівна] має 68 років, безпомічна, самотня, мала велику потребу в паливі і написала три заяви голові колгоспу Лост Дмитру Афанасійовичу [...] На засіданні правління колгоспу [...] Лост сказав при всіх присутніх, перекажіть Кравченко С.Х., щоб вона принесла документи громади й Біблію віддала нам, тоді ми її забезпечимо всім

⁶² *Войналович В.* Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – С.27.

⁶³ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-4021. – Оп.1. – Спр.340. – Арк.234.

⁶⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.Р-4648. – Оп.2. – Спр.309. – Арк.50.

і город зоремо трактором, дамо білого борошна і палива, а якщо не здасть документів та Біблію, то не дамо нічого. А коли помре, не дамо і дошок на гріб, нехай ховають у мішках [...]. Голова колгоспу змушував Назаренко Анну Кирилівну хреститися рукою по православному обряду»⁶⁵.

Третім важливим мотивом «антибаптистського» атеїстичного дискурсу, що мав би резюмувати два попередні, було звинувачення баптистів у лицемірстві та фальші. У цілому «сектантську ідеологію» прагнули описати як сукупність фальшивих цінностей. «У моїй свідомості все переплуталося, усе перемішалось. Добре я приймав за погане, погане – за добре», – писав один з авторів «нарративу навернення в атеїзм»⁶⁶.

Перш за все пропаганда намагалася поширювати думку про суперечливість Біблії і баптистського вчення, їх невідповідність реаліям сучасного життя. Цьому повинні були служити пасажі на кшталт:

«[...] Пробув я в секті понад 20 років. Але дедалі більше почав замислюватися над окремими положеннями «священного писання», над довгими, незрозумілими проповідями. На мої прохання роз'яснити незрозуміле, пресвітер нашої сільської громади Берестенко відповідав, що це мене спокушає диявол, і радив більше молитися»⁶⁷; «[...] Одного разу Іван Бережний, працівник машинолічильної станції управління комбінату, читав проповідь і говорив про радянські штучні супутники. Але ж якщо вірити Біблії, то небо – це твердь, тоді як же там літають супутники? [...] виходить, Біблія говорить неправду, хоча віруючі називають її священною книгою. Наука дає силу людині»⁶⁸.

Радянські газети, зазвичай районного масштабу, рясніли заголовками на кшталт: «Лицеміри», «Обман», «Формула зрадництва», «Ці тихі люди», «Святоша», «Якому богові вони служать?», «Перевертні», «Прикриваючись богом», «Не вірте цим людям», «Не хочу жити подвійним життям», «Два обличчя слуги Ісусова», «Від правди й від себе не втекти», «За ширмою релігії» тощо. У подібних статтях та замітках було прийнято розповідати про аморальні вчинки конкретних віруючих, відомих у конкретному районі. Іноді описувалися дії або життєві ситуації, що мали місце задовго до вступу людини в релігійну громаду, створюючи у такий спосіб враження про особливу привабливість релігії для людей із ганджами в минулому. Крім того, популярними були малообґрунтовані, без особливих доказів, пікантні розповіді про сексуальну розбещеність баптистів, їх таємне пияцтво, злочинства або фінансові оборудки.

Звертає на себе увагу описаний у тогочасній атеїстичній літературі епізод про те, як пресвітер однієї з баптистських громад під час проповідей мав звичку розповідати кумедні історії з життя віруючих. Автор публікації

⁶⁵ Там само. – Арк.75.

⁶⁶ Не верьте этим людям // Мы были баптистами... – С.11.

⁶⁷ Хочу честно жить и работать // Там же. – С.47–48.

⁶⁸ Нет правды у баптистов // Там же. – С.80.

з обуренням підсумовував: «Чи могла широко віруюча людина розважати після проповіді себе та інших такими анекдотами?»⁶⁹. На наш погляд, у таких судженнях, крім усього іншого, чітко видно вплив православного світогляду, для якого характерне уявлення про те, що страждання – це головний, фундаментальний компонент святості⁷⁰, а сміх і жарти інтерпретуються як насмішка над сакральним. При цьому цікаво, що й сам баптизм не був позбавленим цього ж таки впливу. Американська дослідниця К.Ваннер на початку 2000-х рр. спостерігала серед українських баптистів категоричне неприйняття «легких» форм проповідання, які демонстрували приїжджі західні місіонери, що мали звичку насичувати свої проповіді жартами, анекдотами, сміхом⁷¹.

Судячи з поширеності різного роду негативної та компрометуючої інформації, яку ретельно збирали й готували до публікації професійні журналісти, образ «сектантської дволикості» був одним із найбільш затребуваних як ідеологічною кон'юнктурою, так і суспільною думкою, ставши одним із найсуттєвіших елементів радянського політичного міфу про баптистів.

Звичайно, міф лише опосередковано й символічно відображає реальність. Але остання все ж таки служить формуванню та підтриманню міфів. Говорячи про ті аспекти реального життя баптистів, які сприяли виникненню та збереженню міфологічних уявлень про них, слід зазначити, що тут певну роль відіграли умови формування конфесії на східнослов'янському культурному просторі, особливості віровчення та способу життя.

Появі народно-побутового міфу значною мірою сприяла традиційно велика у XIX ст. у Російській імперії кількість містичних релігійних напрямів. На східнослов'янському просторі стало звичним приписувати «сектантству» в цілому містичні риси, а екстатичні культові практики (радіння) через свою специфіку досить легко асоціювалися з «оргіями». Таке ставлення було екстрапольоване й на «штундо-баптизм», адже цей релігійний рух, незважаючи на його помітний етичний раціоналізм і культурний зв'язок із західним протестантизмом, не був позбавлений яскраво виражених містичних рис. Як пише С.Жук, український баптизм на його ранніх стадіях виглядав близьким здебільшого до народної радикальної Реформації XVI ст. з її містико-хіліастичними вченнями, та не мав практично нічого спільного з Реформацією магістерською⁷². Важливо також і те, що поширення баптизму на східнослов'янських землях починалося з селянського середовища, яке, як відомо, відрізняється здатністю тривалий час зберігати традиційний уклад та архаїчну картину світу. Генетичним зв'язком із південноукраїнським та кавказьким селянством баптизм відрізняється від євангельських християн, походження яких іде від релігійних кіл пашковців та редстокістів

⁶⁹ Я ушёл из секты баптистов // Там же. – С.53.

⁷⁰ Див.: Кологривов Иоанн, иеромонах. Очерки по истории русской святости. – Брюссель, 1961. – 420 с. [Електронний ресурс]: http://kolokola.net/2007/10/16/ocherki_istorii.html; Аверинцев С.С. Византия и Русь: два типа духовности // Новый мир. – 1988. – №7. – С.210–214.

⁷¹ Wanner C. Missionaries of Faith and Culture: Evangelical Encounters in Ukraine // Slavic Review. – 2004. – 63. – №4. – P.732–755.

⁷² Zhuk S.I. Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917. – Washington, 2004.

у середовищі петербурзької аристократії⁷³. Із цим деякою мірою пов'язана й різниця в релігійно-культурних настановах між цими двома спорідненими течіями. Євангельські християни, порівняно з баптистами, були значно більш відкритими до світу й схильними до участі у суспільно-політичному житті⁷⁴. У 1944 р. відбулося об'єднання цих двох течій в один релігійний союз, унаслідок чого представників конфесії почали офіційно називати євангельськими християнами-баптистами. Однак саме означення «баптист», а не «євангельський християнин», поширювалася як звичний синонім слова «сектант», зберігаючи негативні конотації. Істотною причиною формування міфу про баптистів був їх відомий ще з кінця XIX ст. спосіб життя, більшою мірою відокремлений від суспільного оточення, ніж в євангельських християн. Російська дослідниця В.Ясевич-Бородаєвська писала: «Вороже ставлення православного населення до сектантів, що приймає іноді розміри бузвирств, має відправною точкою зовсім не релігійний фанатизм, ворожнеча зростає не на ґрунті релігійних суперечок, яких між тими та іншими ніколи не буває, радше ворожнечу викликає той дух відлюдності, відчуженості й життя «про себе», які є настільки чужими російському народному духові»⁷⁵.

Утім прагнення до окремого общинного життя, безумовно, було не лише причиною, але й наслідком недоброзичливого ставлення навколишнього соціуму до баптистської спільноти. Слід зазначити, що догматично ця конфесія не схильна до самоізоляції. Радше навпаки – крім суворої внутрішньої дисципліни в душі класичної протестантської етики вона культивувала помітну соціальну активність, особливо у сфері координаційної роботи між громадами, проведення різних з'їздів та організації союзів⁷⁶. Але політика Російської імперії, а потім і СРСР була занадто ворожою й дискримінаційною стосовно баптистів, не даючи їм можливості інституціоналізуватися та вкоренитися у суспільстві. Згодом бажання баптистів відмежуватися від світу посилювалося. У пізній радянський період це проявилось, зокрема, в їхній особливій схильності селитися у приватному секторі. Навіть в урбанізованих районах спостерігався високий відсоток віруючих, які проживали у приватних домогосподарствах, а не багатоквартирних будинках⁷⁷. Зазвичай самі баптисти пояснювали це поширеною в їхніх громадах багатодітністю і прагненням уникнути обвинувачень із боку сусідів у порушенні громадського порядку та створення шуму під час домашніх молитовних зібрань. Але фактично це було ще одним свідченням їх самоізоляції й «таємничості», які викликали різноманітні чутки стосовно способу життя і релігійної ідентичності.

⁷³ Достоевский Ф.М. Миражи, штунда и редстокисты // *Его же*. Полное собрание сочинений: В 30 т. – Т.25. – Ленинград, 1983. – С.12.

⁷⁴ Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность. – Москва, 1977. – С.34–37.

⁷⁵ Евангельское движение в Российской империи (1850–1917): Екатеринославская губерния: Сб. док. и мат. / Сост. и ред. О.В.Безносова. – Днепропетровск; Штайнхаген, 2006. – С.23.

⁷⁶ Савинский С.Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1967–1917). – Санкт-Петербург, 1999. – С.193–213.

⁷⁷ Арсеньев В.А., Данилов В.И. Баптисты-раскольники – кто они?: Док.-публ. очерк. – Х., 1980. – С.16; Див. також: Панич О. Соціокультурні тенденції розвитку баптизму в Україні у 1960 – на початку 1990-х років // *Історія релігій в Україні: Наук. щоріч.* – Кн.2. – Л., 2006. – С.414–420.

Як уже зазначалося вище, демонізація «сектантів» значною мірою стала результатом негативного ставлення до них Російської православної церкви, яка в дорадянський період була частиною державного ідеологічного апарату імперії. Атмосфера неприйняття баптизму як «чужої» культури була зумовлена впливом православ'я. Цей вплив не втратив свого значення і в радянський період. Постійне нав'язливе нагадування атеїстичною пропагандою про те, що баптисти «самі не виконують своїх правил», відбивало поширену практику вимагати від людини, яка голосно заявляє про свою релігійність, моральної досконалості й прагнення святості, подібної до чернечої. Якщо баптистська, як і в цілому протестантська етика допускала можливість досягнення такої досконалості «в миру», у православному культурному середовищі святість традиційно асоціювалася із запереченням світського як «гріховного». Відтак кожен, хто прагне бути одночасно святою та мирською людиною (зокрема й баптист), сприймається як такий, що неправомірно змішує сакральне та профанне, тобто живе одночасно у двох взаємнесумісних світах. Підсвідоме заперечення цієї претензії в народній свідомості набувало вигляду побутового перетлумачення чи перегортання образу баптиста як причетного не до сакрального, божественного, а нижчого, демонологічного світу, який, відповідно до традиційних вірувань, доволі легко змішується зі світом людей. Цим пояснюється популярність запозичених із фольклору пропагандистських образів, що мали символізувати «дволикість» баптистів, їх внутрішню роздвоєність, що спричиняється нездатністю до нормального життя: наприклад, «перевертень» (живе подвійним життям) або «упир» (перебуває між двома світами). Цей образ фактично підтримував наявні у суспільстві народно-міфологічні уявлення про баптистів, сприяючи створенню нових міфів про їх аморальність.

Виставляючи баптистів ворогами, влада провокувала їх відкрито демонструвати свою опозиційність до неї та її ідеологічних настанов, що, своєю чергою, використовувалося як новий привід для ще більш наполегливих звинувачень. В.Любащенко зазначала: «Висуваючи численні заборони, державні органи водночас систематично звинувачували віруючих у пасивності, відсутності активної життєвої позиції, релігійні ж громади – в ізоляціонізмі, екстремізмі, ворожому ставленні до радянського ладу»⁷⁸. Відтак сьогодні ми не можемо сказати, що атеїстична критика способу життя євангельських віруючих була повністю відірвана від реалій. У повоєнний період «наукового атеїзму» віруючим людям, особливо тим, хто був формальним членом церкви, доступ до якісної освіти, кар'єри й низки інших соціальних благ було значною мірою ускладнено. Природно, людина мала потребу в сильній мотивації, щоби зробити вибір на користь релігії. Сформуванню такої мотивації можна було лише категорично відкинувши «земні» (тобто радянські) цінності й утверджуючи абсолютну значимість цінностей духовно-релігійних. Цим пояснювався фанатизм та радикалізм багатьох баптистських проповідників і навіть пересічних віруючих.

⁷⁸ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. – С.300.

Крім того, слід зазначити, що інтелектуальних центрів розвитку баптистської богословської думки у СРСР не було. Видавана обмеженими накладом Біблія була однією з небагатьох доступних релігійних книг. В їхньому середовищі сформувався уявлення, що самі по собі біблійні тексти не складні для розуміння будь-якої людини, якщо вона керується раціональним мисленням та духовною інтуїцією. Це робило вчення винятково біблеоцентричним, а також певною мірою містичним та «антиінтелектуальним». Система атеїстичної пропаганди цим користувалася, отримуючи змогу, з одного боку, безперешкодно критикувати Біблію як джерело «ірраціональної» християнської віри, а з іншого – самих віруючих, яких прагнула виставляти обмеженими та непослідовними людьми. Специфіка ставлення баптистів до Біблії фактично дозволяла людям, які перебували поза конфесією, висловлювати моральні судження про віруючих, ґрунтуючись на власній інтерпретації біблійних текстів. Відвертою демагогією виглядали випадки, коли атеїсти-пропагандисти або уповноважені Ради у справах релігій повчали служителів церкви, пасторів та пресвітерів, як слід розуміти й виконувати біблійні заповіді⁷⁹.

З іншого боку, держава постійно піклувалася про підвищення рівня інтелектуальної підготовки та соціального престижу «народних просвітителів», котрі займалися пропагандою «наукового атеїзму». Зокрема для них було засновано Інститут наукового атеїзму (1964 р.), спеціальні кафедри у вищих навчальних закладах тощо. Критика релігії, що стала їхньою професією, на той час була занадто поверховою, тому що, розвиваючись винятково в межах атеїстичної парадигми, вона не зазнавала виклику з боку альтернативної, зокрема богословської, думки. Але врешті-решт сформувалась окрема атеїстична школа, яка згодом переросла в релігієзнавчу, подарувавши радянському й пострадянському суспільству багатьох талановитих дослідників та науковців⁸⁰.

Окремим дразливим чинником для влади, що став також підставою та джерелом конструювання міфів про особливе багатство баптистів, була неможливість повністю контролювати грошові пожертви релігійних спільнот. Попри те, що існували обумовлені законодавством обмежувальні та контролюючі інститути⁸¹, а також офіційні вимоги віддавати значну частину пожертв на державні проекти, зокрема у Фонд миру, все ж таки за наявності великої кількості молодих працездатних віруючих громада могла досягти високого рівня фінансової самостійності, активності й пов'язаного з цим впливу в регіоні. До того ж церкви часто вели тіньові каси. Рівень пожертвувань рядових членів багато у чому залежав від усвідомлення ними важливості спільної справи та довіри до керівників, які розпоряджалися цими грошима. У такий спосіб матеріальна база громад прямо залежала

⁷⁹ Див., напр.: *Каушанский П.Л.* С претензией на истину: О взглядах и деятельности экстремистов от баптизма. – Одесса, 1988. – С.89.

⁸⁰ *Filipovych L., Kolodny A.* Theology and religious studies in post-Communist Ukraine [Електронний ресурс]: <http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/2003/lyudmyla236.pdf>

⁸¹ *Гольст Г.Р.* Религия и закон. – Москва, 1975. – С.34–35.

від авторитету як служителів (пресвітерів та проповідників), так і рядових послідовників, які були головним джерелом поширення баптизму, залучення в його ряди новонавернених. На розумінні цього ґрунтувалася державна стратегія систематичної дискредитації віруючих.

При цьому власті самі були змушені сприяти матеріальному добробуту пресвітерів та лідерів релігійних спільнот. Зокрема уповноважений Ради у справах релігійних культів по УРСР П.Вільховий у 1955 р. особисто клопатав про виділення старшому пресвітерові А.Андрєєву в Києві окремої квартири⁸². Забезпеченість пресвітерів була вигідна державі, з одного боку, тому що вони приймали у себе гостей із-за кордону й повинні були позитивно впливати на думку світової громадськості про стан церков у СРСР, а з іншого боку, це можна було використати для компрометації «сектантської верхівки» в очах як одновірців, так і невіруючих.

Оцінюючи обґрунтованість подібних характеристик, не можна не враховувати і той факт, що ізоляція та самоізоляція баптистів у суспільстві спрямовувала їхні зусилля на облаштування свого приватного життя, власних господарств, у межах яких вони могли почуватися більш безпечно і які були необхідні також через поширену багатодітність в їхніх родинах. Ці обставини, що доповнювалися також тверезим способом життя, працьовитістю й колективною взаємодопомогою віруючих, сприяли суттєвому поліпшенню матеріальної забезпеченості, що незмінно викликало підозри й докори. Цікавий приклад ставлення влади до віруючих надає довідка уповноваженого Ради у справах релігій у Донецькій області П.Кисельова про відвідування їм баптистки Діни Михайлівни Гордієнко у січні 1977 р. (місто Горлівка). У довідці, зокрема, ішлося:

«У кімнаті, куди нас запросила господиня будинку, стояло 2 мотоцикли й велосипед [...], я попросив господарку, щоб діти вийшли в іншу кімнату [...]. [вона відповіла]: Оскільки розмова буде йти про релігію, то діти нікуди не підуть, нехай сидять і слухають, яким утискам ми все життя підлягаємо за те, що віруючі. Я на це сказав: От у вас будинок великий, цегляний, з'єднаний із двох будинків, є мотоцикл, велосипед, у вас самої – золоті зуби. Все це говорить не про страждання, а про розкішне життя [...]. Гордієнко відповіла, що місцеві власті й міліція їх все життя переслідують за те, що вони віруючі. За віру в бога кілька разів штрафували, чоловіка заарештовували на 15 діб, дітям у школі спокою не дають, усі хочуть, щоб вони зреклися релігії [...]. Я відповів, що, згідно з писанням, всяка влада від бога й хто непокірний владі, той непокірний і богові»⁸³.

У цьому фрагменті, крім примітного факту поінформованості державного чиновника щодо Священного Писання, цікаво також і те, як уповноважений висловлює своє ставлення до багатства. Відповідно до його логіки, матеріально забезпечена людина не може вважатися пригнобленою і не

⁸² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4263. – Арк.120.

⁸³ ДАДО. – Ф.Р-4021. – Оп.1. – Спр.269. – Арк.168–169.

може страждати, вона, сказати б, щаслива «за визначенням». Крім того, у суспільстві тотального дефіциту, де багато необхідних речей не купувалися, а «діставалися», і, за свідченням А.Синявського, «елементарний продукт споживання ставав досягненням та знаком особливої гідності, за яку треба боротися»⁸⁴, «розкішне життя» мало вважатися очевидною й фундаментальною передумовою для щастя.

Утім, навіть незважаючи на все сказане вище, твердження про виняткову заможність баптистів усе-таки були гіперболізованими чутками, спрямованими на створення лякаючого образу «чужого». Більшість радянських віруючих провадили доволі скромний спосіб життя, серед них традиційно високою була частка пенсіонерів⁸⁵.

Особливо нелогічним і суперечливим, на погляд пересічного спостерігача, мало б виглядати звинувачення баптистів у лицемірстві та фальші. Саме чесність і послідовність у питаннях моральності й етики були головною частиною віросповідання, основним релігійним обов'язком євангельських християн-баптистів. Завдяки цьому вони завойовували повагу найближчого оточення і залучали адептів⁸⁶. Однак саме таке нелогічне й суперечливе обвинувачення здатне багато що пояснити у характері функціонування міфу про баптистів. По суті атеїстична пропаганда проектувала на релігійну конфесію вади самої ж радянської ідеологічної системи, для якої лицемірство стало нормою⁸⁷.

Пропаганда мала внутрішні взаємно суперечливі тенденції одночасного конструювання та руйнування міфу. Її звинувачення неминуче припускали оцінку вчинків віруючих із позицій їхньої власної релігійної моралі, унаслідок чого ця мораль легітимізувалася, і тим самим підтримувалася ідеологія єдиної для всього радянського суспільства системи критеріїв моральної оцінки особистості, заснованої на атеїстичних цінностях. Крім того, вона фактично робила доступними суспільству певні відомості про біблійні тексти, про баптистську релігійну традицію. Атеїстична пропаганда постійно нагадувала про присутність релігії як альтернативного джерела ідеологічної влади, яке потенційно, за відповідних суспільно-політичних умов, могло стати авторитетним. Власне такі умови й склалися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Тоді радянський режим та ідеологія почали втрачати легітимність в очах населення, а релігія (зокрема й баптизм) навпаки – зазнала бурхливого розквіту й зростаючої популярності. Утім побутово-міфологічні уявлення про баптистів пострадянському соціуму повністю подолати так і не вдалося.

Таким чином, міф про баптистів виявив свою життєздатність, оскільки апелював до відомих, зрозумілих та прийнятих смислів, засвоєних більшістю

⁸⁴ Синявский А. Основы советской цивилизации. – Москва, 2001. – С.222.

⁸⁵ Fletcher W.C. Soviet Believers. The Religious Sector of the Population. – Lawrence, 1981. – P.102–106.

⁸⁶ Wanner C. Advocating New Moralities: Conversion to Evangelicalism in Ukraine // Religion, State & Society. – 2003. – Vol.31. – №3. – P.273–287.

⁸⁷ Shlapentokh V. A Normal Totalitarian Society. How the Soviet Union Functioned and How It Collapsed. – Armonk; New York; London, 2001. – P.55–56.

радянського суспільства як шляхом тривалої соціалізації та ідеологізації, так і через збереження елементів архаїчної й православної культур. Він не суперечив більш раннім за походженням міфологемам про баптистів, хоча й частково замінив їх на раціональніші тлумачення. Загальним для народно-побутового та штучно-пропагандистського вимірів цього міфу було уявлення про «баптистську секту» як альтернативне, «чуже» джерело сили та авторитету. Функціонально міф був спрямований на боротьбу проти цього джерела, делегітимацію його символічної влади в масовій свідомості.

The paper explores political myth about Baptists which was created by Soviet atheistic propaganda in 1950–1980s. Basing upon the archival documents, press and other sources, the author proves that Soviet propaganda constructed the image of “ideologically hostile Baptist sect” relying on folklore-based perception of Baptism as “alien faith”.

ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ Й ОРГАНИ ВЛАДИ СРСР: ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВЕСНЯНОГО СТРАЙКУ 1991 р.

У статті аналізуються відносини між шахтарськими колективами й вищими органами державної влади Радянського Союзу напередодні та під час весняного страйку 1991 р. Автор простежує наростання конфлікту, з'ясує заходи, ужиті урядом щодо його подолання, причини виникнення у середовищі гірників вимог відставки президента СРСР та розпуску Верховної Ради.

Наближається двадцята річниця проголошення державної незалежності України. Певна історична дистанція дозволяє більш об'єктивно та менш емоційно аналізувати події недавнього минулого, котрі стали доленосними для українського народу. В історичній науці утверджується погляд, згідно з яким у 1989–1991 рр. «значний, а іноді й вирішальний вплив на всі процеси правила одна з найбільших політичних сил сучасності – робітничий рух»¹. Серед його різних загонів найбільш активно і послідовно за демократію та українську державність боролися колективи гірників. Вивчення цієї боротьби, ступеню впливу на рішення, що приймалися владою, – одне з актуальних завдань історичної науки. Історіографію цього питання становлять монографія «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття»², а також праці А.Русначенка³, В.Сарбея⁴ й С.Адамовича⁵. Дослідники висвітлили перебіг страйку шахтарів у березні – квітні 1991 р., окреслили економічні та політичні вимоги його учасників, визначили результати. Однак поза увагою вчених залишилася одна з центральних проблем історичного процесу – взаємовідносини колективів гірників та вищих органів державної влади СРСР. Мета статті – аналіз цих стосунків у січні – травні того року, з'ясування впливу шахтарського руху на трансформацію внутрішньої політики країни.

Колективи гірників увійшли в 1991 р. у неспокійному стані. Лише одне виробниче об'єднання (ВО) із видобутку вугілля із 23-х виконало планові завдання 1990 р. Бюджет держави не був затверджений, і тому обсяги дотації вугільній промисловості були невідомими. Після закінчення року припинилася дія договорів, укладених на попередню п'ятирічку. Питання матеріально-технічного забезпечення виробництва не були розв'язані. Встановлена

---

* Агапов Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту Української академії залізничного транспорту.

¹ Русначенко А. М. Робітничий рух у українській революції 1989–1991 рр. // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. – Л., 1994. – Ч.2. – С.149.

² Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. – Донецьк, 2001. – 339 с.

³ Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках. – К., 1995. – 230 с.

⁴ Сарбей В. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // Укр. іст. журн. – 1992. – №6. – С.40–46.

⁵ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. – Івано-Франківськ, 2009. – 882 с.

урядом СРСР чотиривідсоткова межа зростання фонду споживання позбавляла адміністрацію шахт можливості більш-менш суттєво підвищити зарплату гірникам. Держбанк СРСР гальмував господарську ініціативу керівників підприємств, втручався навіть у технологічні процеси. Узагальнюючу оцінку політики влади щодо вугільної галузі дав генеральний директор виробничого об'єднання «Ровенькиантрацит» Р.Астахов: «Керівники країни не розуміють або забули про те, що є основою держави, фундаментом її економіки. Основа – це промисловість, а наріжний камінь у цій основі – вугілля. На жаль та на велику біду, ставлення державних діячів до шахтарів, до їх життя й, без перебільшення, до каторжної праці стало гіршим і більш неповажним, ніж до працівників інших галузей»⁶. На початку 1991 р. перспектива початку нового страйку в Донбасі була цілком реальною. Колектив шахти «Південнодонбаська №3» ВО «Донецьквугілля» зажадав від уряду до 10 січня встановити нові оптові ціни на вугілля та затвердити розмір дотації кожному підприємству. Після висунення цього ультиматуму відбулася безпрецедентна подія: його підтримали генеральні директори одинадцяти виробничих об'єднань Донбасу. Органи влади СРСР були попереджені: у разі, якщо пакет вимог гірників не буде задоволений, 10 січня відвантаження вугілля споживачам буде припинено. «Усі ми жебраки», – так оцінював ступінь державної підтримки галузі після затвердження розмірів дотацій на 1991 р. генеральний директор ВО «Донецьквугілля» В.Ільющенко. Головне завдання шахтарів на той рік він сформулював так: «Вижити»⁷.

У Москві завершувалося перегрупування політичних сил. У керівництві центру зміцнювалися позиції діячів, відомих своїми консервативними політичними поглядами. Пояснення причин цього процесу є в мемуарах Б.Єльцина, котрий зазначав: «Горбачову набридла перебудова. Він ясно бачив безвихідь, у якій може опинитися. Пора було починати переходити від невдалих реформ, від чергової відлиги до заморожування політичного клімату, до стабілізації ситуації силовими методами, до суворого контролю над політичними й економічними процесами»⁸. З метою наведення ладу 26 січня 1991 р. було видано указ президента СРСР «Про заходи щодо забезпечення боротьби з економічним саботажем та іншими злочинами у сфері економіки». Щодо керівників шахт, то за неефективне використання бюджетних коштів, за зрив постачання вугілля споживачам і такі дії, котрі можна було кваліфікувати як саботаж, могла застосовуватися кримінальна відповідальність. Із нового року діяв спільний наказ міністрів внутрішніх справ та оборони від 29 грудня 1990 р. про організацію патрулювання солдатами міст СРСР. Це рішення викликало обурення зокрема у гірників Червонограда, які розцінили його як спробу обмежити права людини, крок до впровадження воєнного стану. Лідери шахтарів заявили про намір організувати страйки.

⁶ На власть надейся, но... // Луганская правда. – 1991. – 5 января.

⁷ Ильющенко В. Сами должны подумать // За уголь (газета трудового коллектива шахты им. Челюскинцев ПО «Донецкуголь»). – 1991. – 16 апреля.

⁸ Ельцин Б. Записки президента. – Москва, 1994. – С.32.

«Наведенню ладу» повинен був сприяти закон «Про підприємства в СРСР», що був прийнятий без попереднього обговорення 4 липня 1990 р. й набув чинності із 1 січня 1991 р. Він відновлював безконтрольність директорської влади. Вимоги рад трудових колективів і страйккомів оголосити мораторій на впровадження цього документа у життя влада проігнорувала. Відповідно до наказу міністра вугільної промисловості М.Щадова «Про особливості застосування закону СРСР «Про підприємства в СРСР» у вугільній промисловості» почалася ліквідація рад трудових колективів. У радах підприємств, які створювалися, половина місць належала адміністрації (в радах трудколективів – четверта частина); до їх складу не допускалися шахтарські активісти. Можливість приватизації вугільної промисловості союзним урядом не розглядалася. Але у трудових колективах, особливо на підприємствах, нещодавно введених в експлуатацію, ця проблема обговорювалася. Гірники були переконані, що через високу вартість шахт (мінімальна становила кілька десятків мільйонів рублів) держава їх віддаватиме у власність колективів безкоштовно. Вони наполягали на законодавчому оформленні саме такої форми приватизації. У вимогах робітників шахти «Південнодонбаська №3», надісланих до міністерства вугільної промисловості СРСР, один із пунктів був таким: «Розробити умови передачі вугільної промисловості у власність трудового колективу з правом розпорядження результатами господарювання»⁹. «Розробити прийнятні умови передачі підприємств у колективну власність робітникам, котрі працюють на них»¹⁰, – запропонували гірники шахти ім. О.Скочинського виробничого об'єднання «Донецьквугілля». Однак ці вимоги в Москві до уваги не бралися.

Не складалися стосунки із союзним урядом і в профспілкових лідерів гірників. Із січня 1991 р. набув чинності закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності», що припиняв практику залежності останніх від держави, від органів господарського управління та партій і забороняв будь-яке втручання в їх діяльність. Він запроваджував у радянське право міжнародно-визнані норми, а також трудові стандарти Міжнародної організації праці. Центр психологічно, з фінансових та організаційних причин (після відставки уряду М.Рижкова та реорганізації апарату) не був готовий до нового рівня відносин із шахтарськими профспілками. Він відмовився підписати угоду щодо соціальних і трудових гарантій із професійною спілкою робітників вугільної промисловості й обговорювати із представниками гірників Генеральну типову тарифну угоду, прийняту II з'їздом шахтарів (жовтень 1990 р.), котра передбачала кардинальну реформу оплати їх праці. Для її виконання уряду потрібно було додатково надати галузі 25 млрд руб. Сума була абсолютно нереальною, оскільки дефіцит держбюджету на 1991 р. був запланований у розмірі 60 млрд руб. Після того як 20 грудня 1990 р. безрезультатно закінчився розгляд в уряді проекту тарифної угоди,

⁹ Пакет вимог колектива шахти «Южнодонбасская №3» к МУП СССР // Стахановец (орган трудового колектива шахти «Южнодонбасская №3» ПО «Донецькуголь»). – 1991. – 10 января.

¹⁰ Скочинцы выдвигают требования // Донецкая заря (орган трудового колектива шахти ім. А.Скочинського ПО «Донецькуголь»). – 1991. – 15 января.

виконавче бюро Незалежної профспілки гірників оголосило з 25 грудня передстрайковий стан. Центральна рада шахтарської профспілки наприкінці січня 1991 р. висунула перед урядом вимогу вдвічі підвищити зарплату гірникам, погрожуючи в разі відмови організацією страйків. У Верховній Раді та уряді СРСР демарші профспілкових лідерів УРСР особливої турботи не викликали. Погрози страйком відображали перш за все прагнення керівників профспілки справити враження на шахтарів, виглядати в їхніх очах не менш радикальною організацією, ніж Незалежна профспілка гірників. Остання не мала на той час ані ресурсів, ані розгалуженої мережі первинних організацій, котрі були б у змозі підняти шахтарів на страйк. У січні 1991 р. в УРСР структури Незалежної профспілки гірників, за нашими підрахунками, існували лише на 12 шахтах (4% від загальної кількості). Відтак створена у грудні 1990 р. переважно із членів Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу вона практично не діяла.

Союзні органи здійснювали заходи щодо недопущення активізації страйкової боротьби. Уряд за дорученням Верховної Ради СРСР готував зміни і доповнення до закону «Про порядок вирішення трудових суперечок (конфліктів)», які повинні були посилити відповідальність за проведення незаконних страйків. Щоб «охолодити» профспілкових лідерів, забезпечити їх «зговірливість», за ініціативою центру в січні 1991 р. Верховна Рада СРСР змінила одну зі статей закону «Про професійні спілки, права й гарантії їх діяльності». Запроваджувалася відверто репресивна норма, згідно з котрою незгода профспілки з рішенням адміністрації про звільнення працівника не була перешкодою до таких дій. Закон зберіг свою демократичну суть лише тому, що президент СРСР скористався правом вето. Після підписання в листопаді 1990 р. Паризької хартії Радянський Союз узяв на себе зобов'язання захищати демократію та права людини. Останнє М.Горбачов виконав.

Уряд зробив черговий крок для виконання своїх зобов'язань перед шахтарями – було розширено список професій, що давали право на пільговий вихід на пенсію. Згідно з прийнятою 19 січня постановою, таке право отримали робітники ще чотирьох підземних спеціальностей. 28 лютого гірникам було повідомлено про те, що цей список поповнюють ще шість. Підготовлений урядом законопроект щодо індексації зарплати було надіслано до урядів союзних республік із метою його обговорення. У законі передбачалися пільги робітникам, які безпосередньо займалися вуглевидобутком. 29 січня обговорювалися проблеми шахтарів за участю генеральних директорів виробничих об'єднань. Розглядалося питання «про заходи щодо забезпечення сталої роботи вугільної промисловості». Після засідання з ними зустрівся М.Горбачов. Президент СРСР і уряд надали, зокрема, допомогу республіканській владі, котра шукала вихід із непростой ситуації: як підвищити зарплату гірникам за відсутності грошей у бюджеті (дефіцит його становив 11 млрд руб.¹¹). Із січня 1991 р. фінансування вугільної промисловості УРСР здійснювала Рада Міністрів

¹¹ Фокин В.П. Верю в чувство гражданского долга: Выступление по Украинскому телевидению председателя Совета Министров СССР 27 февраля 1991 г. // Социалистический Донбасс. – 1991. – 3 марта.

республіки. У розрахункову ціну тонни вугілля вона заклала зростання заробітної плати на 6,2% й 677 млн руб. на «тринадцяту зарплату», що дозволяло збільшити грошові виплати на 9%. Але шахтарі були переконані – заплановане зростання її не дозволить зберегти навіть соціальні завоювання минулих років (у 1990 р. рівень інфляції, за оцінкою Держкомстату СРСР, становив 19%). Так, члени ради трудового колективу шахти ім. О.Скочинського ВО «Донецьквугілля», посилаючись на пункт 33 «Протоколів про узгоджені заходи» від 22 липня 1989 р., заявили про необхідність підвищення зарплати не менше, як утричі. Ця думка мала підтримку в більшості колективів гірників та ввійшла до пакету вимог до влади Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу. Щоб уникнути страйку, Рада Міністрів УРСР за узгодженням із союзним урядом збільшила фонд споживання вугільних підприємств на 42,3%, що відкривало можливість підвищити зарплату їхнім робітникам на 23,5%, якщо обсяги видобутку зберуться на рівні відповідних місяців попереднього року¹². 25 лютого лист уряду УРСР, котрий надав право українським відділенням Держбанку СРСР збільшити шахтам базовий фонд споживання, у Москві було підписано.

Вимоги відставки президента СРСР, розпуску Верховної Ради, з'їзду народних депутатів СРСР та відставки уряду вперше пролунали в Росії. В Україні вони почали обговорюватися спочатку у Донецьку після того, як до міського страйккому надійшла інформація з Кузбасу про попереджувальний політичний страйк, призначений на 18 січня. Лідери Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу підняти людей на аналогічну акцію були неспроможні. За рекомендацією страйккому виробничого об'єднання «Донецьквугілля» на деяких підприємствах відбулися мітинги на підтримку демократії. Але тільки від колективу шахти ім. О.Скочинського у ЦК КПРС надійшла телеграма, в котрій засуджувалися дії союзної влади, були поставлені вимоги про відставку Верховної Ради СРСР на чолі з М.Горбачовим та віддання під суд винних у трагічних подіях у Литві¹³.

1 березня в УРСР розпочався економічний страйк. В авангарді страйкової боротьби йшли шахтарі ВО «Первомайськвугілля» й «Красноармійськвугілля». Гірники останнього повідомили органи влади, що вони «відновили страйк у зв'язку з невиконанням пунктів 10, 33 протоколів. Уряд порушує закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності». Відповідно до ст.9 закону уряд УРСР зобов'язаний сісти за стіл переговорів з метою укладання тарифної угоди, схваленої II з'їздом шахтарів»¹⁴. Вимоги до Ради Міністрів УРСР фактично призначалися союзному уряду. Один з лідерів страйкарів В.Шум'яцький пояснював: «Ми добре розуміємо, що у республіці ніде взяти грошей на підвищення зарплати в обсязі наших вимог. Ми ставимо питання перед центром про перерозподіл коштів між вугільними регіонами»¹⁵.

¹² Засідання Верховної Ради УРСР 22 березня 1991 р. [Електронний ресурс]: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/220391_28.htm

¹³ Российский государственный архив новейшей истории. – Ф.89. – Оп.28. – Д.32. – Л.86.

¹⁴ Цит. за: *Ледин И., Агапов В., Белобрагин Н.* Рождённый июльскими грозами: к 20-летию Независимого профсоюза горняков. – Павлоград; Донецк, 2010. – С.221.

¹⁵ *Романенко Е.* Донбасс: Стачка продолжается // Московские новости. – 1991. – 10 марта.

У Москві ніякої державної комісії для переговорів із гірниками створено не було. Голова уряду СРСР доручив М.Щадову доповісти про виконання постанови №608. Доповідь повинна була відбутися у присутності представників шахт, але тільки після закінчення страйку. Колективи відповідних підприємств витримали психологічний тиск із боку міністра вугільної промисловості СРСР. М.Щадов закликав гірників відновити видобуток, залякував банкрутством шахт, їх консервацією та безробіттям. На першому етапі страйку (до квітня 1991 р.) абсолютна більшість колективів політичних вимог не висувала. Американські дослідники Л.Зігельбаум і Д.Валькович пояснювали відповідну нейтральність гірників УРСР їх більшою залежністю порівняно з шахтарями Воркути й Кузбасу від державних субсидій¹⁶. На наш погляд, ці автори не врахували іншої, не менш важливої обставини: українська радянська бюрократія на відміну від російської не перебувала у стані відкритої боротьби із союзною владою та робила все можливе для запобігання або мінімізації страйку в УРСР.

Шахтарі Донбасу для виходу з конфлікту двічі безрезультатно намагалися зустрітися з М.Горбачовим. Відкритість, яку той привніс у радянську політичну практику, залишилася в минулому. Президент СРСР не переймався проблемами гірників, хоча зовсім недавно переконував їх у тому, що «досягти кардинальних змін можливо, тільки об'єднуючи зусилля – і уряду, і самих шахтарів. Ми з вами вирішуємо одне й те ж саме завдання»¹⁷. В першому випадку делегація Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу змогла отримати аудієнцію у віце-президента СРСР Г.Янаєва, котрий виявився некомпетентним у шахтарській справі та запропонував гірникам чекати завершення процесу формування нового складу союзного уряду. У другому шахтарі, що входили до складу Луганського обласного страйккому, змогли зустрітися тільки з представниками уряду. 13 березня заступник його голови із питань паливно-енергетичного комплексу Л.Рябев узагалі відмовився зустрітися з делегацією страйкарів. На цей момент позицію центру вже було визначено. Уряд формально визнавав свою відповідальність за виконання постанови № 608, але не мав наміру обговорювати це питання, оскільки воно не входило до його компетенції. Вимоги Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу щодо підвищення зарплати уряд задовольнити відмовився, посилаючись на відсутність фінансових можливостей (для її підвищення в 2–2,5 рази необхідно було збільшити дефіцит союзного бюджету на 13 млрд руб.¹⁸) і загрозу ланцюгової реакції – домагань щодо її зростання робітникам інших галузей. Розпочатий страйк був кваліфікований як незаконний. У зв'язку з цим його дні уряд оплачувати не збирався. Передбачалося притягнути колективи страйкарів до адміністративної відповідальності. Переговори влади із ними могли відбутися лише за умови відновлення виробництва на шахтах.

¹⁶ Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989–1992 [Електронний ресурс]: http://books.google.ru/books?id=zsDExU_Oji0C&pg=PA89&lpg=PA89&q=miners+strike+1991+in+Donbass+foreign+workers&source

¹⁷ Телеграма М.С.Горбачёва делегатам II съезда шахтёров СССР // Социалистический Донбасс. – 1990. – 23 октября.

¹⁸ Диалог с шахтёрами // Там же. – 1991. – 4 апреля.

Страйк, що почався, сприяв посиленню в Москві активності прибічників жорсткого внутрішньополітичного курсу. Л.Кравчук згадував: «Я відчував: будь-яка надзвичайна ситуація здатна спровокувати центр на силове вирішення «українського питання»¹⁹. У нього були підстави передбачати такий розвиток подій. У 1990 р. в Кремлі у зв'язку з акціями в Прибалтиці, Закавказзі та у регіонах із високою страйковою активністю ідея впровадження надзвичайного стану неодноразово обговорювалася. Правоохоронні органи отримували від М.Горбачова вказівки бути готовими до таких дій. Можливості діалогу гірників з урядом мінімізувалися у зв'язку з поширенням в їх середовищі політичних вимог щодо відставки президента СРСР і розпуску Верховної Ради. 4 березня донецький страйкком оголосив страйк на шахтах «Жовтневій» та ім. Челюскінців, унаслідок чого він був перенесений у виробниче об'єднання «Донецьквугілля». Зазначені вимоги страйковий комітет розглядав як першочергові. До включення в страйк гірників Червонограда (11 березня) й Нововолинська (13 березня) шахтарі вищезазначених підприємств Донецька були єдиними, які виступали за відставку М.Горбачова і вищих органів влади СРСР. Інші страйкуючі колективи передбачали висунути політичні вимоги у разі, якщо вони відмовляться виконати економічні. Парадокс й історична закономірність полягали в тому, що двома роками раніше у Донецьку на зустрічі з гірниками М.Горбачов закликав: «Ви не чекайте, а самі беріть та робіть. Того, хто стоїть на шляху перебудови, незалежно від того, яке займає крісло, треба усунути»²⁰. У 1991 р., на думку багатьох шахтарів, перешкоджав «перебудові» сам президент, і гірники його «усували».

О.Додонов зазначав, що «зادля позбавлення від горбачовщини почали солідаризуватися буквально всі політичні партії й рухи, усі верстви населення»²¹. На наш погляд, в УРСР такої тотальної кампанії не було. У шахтарських колективах ставлення до М.Горбачова було суперечливим. Період народної любові до нього минув. Із його діяльністю почали пов'язувати всі невдачі у соціальній, економічній, національній та зовнішній політиці. Ставлення до лідера держави, на нашу думку, влучно описав помічник президента СРСР А.Черняев: «Його вже не сприймають із повагою, з інтересом, у кращому разі жаліють. Він пережив те, що ним було зроблене. Біди і прорахунки лише посилюють роздратування»²². Але потрібно підкреслити, що на сході республіки більшість людей – носіїв інтернаціоналістичної свідомості – готова була змиритися з президентством М.Горбачова. Соціологічне дослідження в Луганській області показало, що за його відставку висловлювалися лише 30% респондентів, 60% були проти, боячись, що з усуненням його від влади буде зруйновано СРСР²³. Частина гірників продовжувала з повагою ставитися до ініціатора «перебудови» як до політика, що розпочав

¹⁹ Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. – К., 2002. – С.72 .

²⁰ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.326. – Оп.136. – Од.зб.115. – Арк.52.

²¹ Додонов А. Политическое поведение рабочих в 1961–1991 гг. – Запорожье, 1998. – С.59.

²² Черняев А.С. 1991 год: Дневник помощника президента СССР. 1997 [Електронний ресурс]: <http://resinos.ru/lib/policy/a/5550.25.html>

²³ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.179. – Оп.81. – Од.зб.36. – Арк.3.

рух суспільства до демократії й гуманістичних цінностей. Механік шахти ім. В.Менжинського ВО «Первомайськвугілля» О.Бойко у полеміці з прихильниками відставки президента СРСР своїм опонентам поставив запитання: «Яку допомогу на початку перебудови ви надали першому генсекові, який серед корумпованої бюрократії, партократії виголосив демократію, багатопартійність, гласність, і ми у змові вголос казати правду про все? [...] Яку допомогу ми надали людині, яка повернула нам Великдень, Різдво, священиків, А.Сахарова, Г.Ахматову, Б.Пастернака?»²⁴. Водночас прихильність М.Горбачова до соціалістичного вибору, його намагання зберегти СРСР відштовхували від нього гірників західних областей республіки. Шахтарі виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» вимагали не просто його відставки, а скасування інституту президента СРСР як органу, що стоїть на перешкоді республікам на шляху до створення незалежних держав.

Протистояння гірників та влади посилилося після того, як Спілка трудівників Кузбасу оголосила про початок із 12 березня політичного страйку «до переможного кінця». Солідаризуючись із шахтарськими лідерами цього регіону, Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу заявила про відновлення страйку, припиненого в липні 1989 р., хоча він уже відбувався у трьох виробничих об'єднаннях Донбасу та у Червонограді, і висунула політичні вимоги, аналогічні кузбасівським, а також щодо надання УРСР повного економічного та політичного суверенітету. Загальна кількість страйкуючих колективів наближалася до півсотні. Починати діалог із ними союзний центр не збирався. Ультиматум Ради робітничих комітетів Кузбасу про складання М.Горбачовим із себе повноважень до 12-ї години 11 березня був проігнорований. Голова радянського уряду В.Павлов припускав можливість повторення лінії поведінки М.Тетчер, котру вона продемонструвала під час масових виступів англійських гірників у 1984–1985 рр. Влада зажадала від генеральних директорів виробничих об'єднань звернутися до суду з вимогою визнати дії шахтарів незаконними.

Але президент СРСР та уряд не були вільними у своїх діях. Страйк поглиблював економічну кризу. У першому кварталі вуглевидобуток у країні скоротився на 11%, зокрема у Донецькій області – на 19,6%²⁵. В УРСР було зупинено 6 енергоблоків. Через недопостачання коксу лихоманило всі металургійні заводи. У суспільстві зростала тривога через руйнівні наслідки страйку. Керівництву держави доводилося враховувати позицію республіканських, регіональних і місцевих органів влади, брати до уваги громадську думку, оцінку своїх дій міжнародною спільнотою. До Москви надходили телеграми з вимогою почати діалог зі страйкуючими. Територіальні комітети (теркоми) профспілки робітників вугільної промисловості вимагали від влади розпочати переговори із шахтарями. Запорізька міська рада народних депутатів звернулася до Верховної Ради СРСР з вимогою негайно припинити обговорення всіх інших питань та вжити невідкладних заходів щодо стабілізації

²⁴ Страйк: День за днем // Гвардієць праці (орган партійної, профспілкової організації і дирекції шахти ім. В.Менжинського ВО «Первомайськвугілля»). – 1991. – 12 квітня.

²⁵ ДАДО. – Ф.2794. – Оп.2. – Од.зб.6478. – Арк.86.

ситуації (на комбінаті «Запоріжсталь» із п'яти доменних печей було зупинено дві). Учасники конференції представників трудових колективів Донецької області наполягали на приїзді В.Павлова. Гірник О.Ляхов із Первомайська писав М.Горбачову: «Як пересічний комуніст зі сльозами на очах благаю Вас як генерального секретаря ЦК КПРС зустрітися зі страйкуючими шахтарями. Конфронтація між Вами й ними знову зумовлює утиски КПРС та руйнує державу»²⁶. Страйк ставав чинником світової політики. Посольство США в Москві заявило про те, що надасть його учасникам гуманітарну допомогу. Президент найбільшого профспілкового об'єднання Сполучених Штатів – Американської федерації праці – Конгресу виробничих профспілок (АФП–КВП) – пообіцяв гірникам допомогу в розмірах і формах, аналогічних тій, що була надана польській «Солідарності». Заокеанські шахтарі звернулися до профспілок світу із закликом зібрати кошти для гірників СРСР.

Реакцією Верховної Ради СРСР на ці обставини стала постанова «Про страйки шахтарів» (21 березня), де вона наголосила, що категорично не погоджується з ультимативними політичними вимогами. Гірникам було запропоновано відмовитися від страйків, а органам виконавчої влади, обласним та міським радам народних депутатів наказано обговорити стан справ у вугільній промисловості за участю шахтарських представників. Комітети ВР отримали вказівку проаналізувати виконання постанови №608²⁷. Уряд СРСР і профільне міністерство опинилися у становищі тих, кого перевіряють та контролюють. Центр зажадав від мінвуглепрому доповісти про виконання постанови уряду СРСР №608. У вугільні регіони виїхали представники урядових комісій. До Донбасу на чолі групи фахівців прибув заступник міністра вугільної промисловості А.Фісун.

Моральний осуд Верховною Радою СРСР страйку на гірників впливу не справив не тільки тому, що не було виконано вимоги його учасників. Протиборство між М.Горбачовим та Б.Єльциним дедалі загострювалося. 28 березня в Москві мав розпочати роботу III позачерговий з'їзд народних депутатів РРФСР, на котрому передбачалося вирішити питання щодо запровадження посади президента Російської Федерації, а депутати – члени Компартії Росії мали намір відсторонити Б.Єльцина від влади. М.Горбачов заборонив проведення у столиці з 26 березня по 15 квітня мітингів та демонстрацій. Почалося протистояння їх учасників з армією, КДБ і МВС. 26 березня загін міліції особливого призначення розігнав пікети шахтарів Кузбасу в центрі Москви. Як висловився один із них, «відбулася своєрідна проба м'язів. Опозиції показали, що вона зустрінеється із силою»²⁸. Керівники відповідних структур обговорювали з М.Горбачовим можливість проведення під будь-яким приводом арештів серед лідерів гірників.

Суспільство було збентежене. Генеральні директори виробничих об'єднань, теркоми Профспілки робітників вугільної промисловості Луганської

²⁶ Ткаченко М., Трахановський Л. Страйк: День за днем // Гвардієць праці. – 1991. – 29 березня.

²⁷ Постановление ВС СССР от 21 марта 1991 г. №2042-1 «О забастовках шахтёров» [Електронний ресурс]: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss0367.htm>

²⁸ Крючков В. Личное дело. Три дня и вся жизнь. – Москва, 2001. – С.345.

області у зверненні до М.Горбачова й В.Павлова попередили, що ситуація в будь-який момент може вийти з-під контролю, що «уряду годі сподіватися на розсудливість шахтарів та настав час розглянути їхні справедливі вимоги»²⁹. Попередження владі надійшло від центральної ради Профспілки робітників вугільної промисловості, котра повідомила, що в разі їх невиконання щодо підвищення зарплати вона оголосить страйк і очолить його. Донецька обласна рада народних депутатів зажадала від Верховної Ради прискорити роботу щодо укладення нового союзного договору й відповідно до нього провести всенародні альтернативні вибори президента СРСР. Керівництво американської профспілки АФП–КВП закликала демократичні держави припинити продаж вугілля у СРСР.

У день розгону пікети гірників у Москві (26 березня) Верховна Рада СРСР ухвалила постанову «Про припинення страйків на підприємствах вугільної промисловості країни»³⁰. Вона намагалася стати «третейським суддею», спробувала піднятися над конфліктом та зайняти позицію, незалежну від президента й уряду. Верховна Рада відповідно до закону СРСР «Про порядок вирішення трудових суперечок (конфліктів)» зобов'язала шахтарів на два місяці припинити страйки, утриматися від їх проведення до кінця 1991 р., ширше використовувати в конфліктних ситуаціях комісії з примирення, трудовий арбітраж та колективні договори. Орган законодавчої влади відмовився від адміністративно-примусового варіанту вирішення конфлікту й відкинув пропозиції розібратися з його учасниками за допомогою правоохоронних органів. Також він відхилив пропозиції уряду СРСР запровадити кримінальну відповідальність за участь у страйках у вигляді виправних робіт терміном до 2-х років або штрафу в розмірі 3 тис. руб., переривати їх учасникам виробничий стаж, позбавляти доплат за вислугу років, додаткових відпусток, звільняти з підприємств без згоди профкому. Верховна Рада відкинула також вимоги компенсувати завдані економіці збитки із фондів соціального страхування і тих профспілок, які підтримали страйк. Вона зобов'язала уряд СРСР та республіканську владу негайно розпочати розгляд пакету економічних і соціальних вимог страйккомів та виробити узгоджені заходи щодо поліпшення умов праці й матеріального становища гірників. До 30 квітня влада повинна була відзвітувати про виконану роботу.

Унаслідок адміністративного і психологічного тиску вийшли зі страйку підприємства виробничих об'єднань «Донбасантрацит» («Красний Луч»), «Краснодонвугілля», «Добропіллявугілля», «Свердловантрацит», «Комуніст» (ВО «Шахтарськвугілля»), «Павлоградська» (ВО «Павлоградвугілля»). Позиція страйкуючих колективів стала більш жорсткою. Вони заявили: якщо влада не почне розгляд їхніх вимог, то вони залишають за собою право припинити всі роботи щодо життєзабезпечення шахт. Постанова Верховної

²⁹ Обращение к Президенту СССР М.С.Горбачёву и председателю Кабинета Министров СССР В.Павлову // Товарищ (орган ПО «Антрацит» и теркома профсоюза работников угольной промышленности). – 1991. – 23 марта.

³⁰ Постановление ВС СССР «О приостановлении забастовок на предприятиях угольной промышленности страны» // Социалистический Донбасс. – 1991. – 29 марта.

Ради підштовхнула уряд до вирішення вимог гірників. На всі без винятку шахти надійшло запрошення делегувати до Москви своїх представників. Центр не заперечував, щоб до столиці прибули представники страйкуючих колективів, хоча попереджав, що не буде вести з ними переговори щодо політичних питань, пообіцявши створити декілька комісій за участю гірників, щоб врахувати їхні пропозиції. Делегати до Москви обиралися через процедуру альтернативного таємного голосування. Спілка трудівників Кузбасу запропонувала бойкотувати зустріч у столиці, але ця ідея серед страйкарів УРСР підтримки не знайшла.

Починаючи діалог із шахтарями, М.Горбачову й В.Павлову необхідно було враховувати нові політичні реалії. На III позачерговому з'їзді народних депутатів РРФСР Б.Єльцин зробив крок щодо об'єднання опозиційних сил. Він поставив завдання сформувати широку демократичну коаліцію за участю робітничих рухів усіх республік. За рішенням з'їзду було створено Міжреспубліканську парламентську комісію, до якої ввійшли представники національно-патріотичних сил одинадцяти республік, а також Міжрегіональну раду страйкових та робітничих комітетів, куди входили й українські шахтарі. Остання довірила цій комісії розробку механізму реалізації політичних вимог страйкарів і надала їй повноваження щодо їх виконання. Міжрегіональна рада страйкових і робітничих комітетів і виконавче бюро Незалежної профспілки гірників ставали «тіньовим» міністерством вуглепрому. 1 квітня 1991 р. представники страйкуючих колективів шахт СРСР та Незалежної профспілки гірників підтвердили свої політичні вимоги: відставка президента СРСР, розпуск з'їзду народних депутатів, створення коаліційного уряду народної довіри через «круглий стіл» політичних сил за участю шахтарів. Оцінюючи цю ситуацію, союзна влада дійшла висновку, що вона має справу із зусиллями, що координуються як ззовні, так і всередині країни, мета котрих полягає у зруйнуванні державних структур, а також поділі СРСР та перетворенні його на третьорозрядну державу.

Влада прийняла рішення задовольнити економічні вимоги гірників, висунуті на початку страйку. Для цього дотацію вугільній галузі на 1991 р. потрібно було збільшити на 35%. Ішли на це, не маючи ресурсів. Протягом першого кварталу бюджетний дефіцит СРСР становив 31,1 млрд руб. Перспектива отримання зовнішніх позик була мізерною.

2 квітня в Москві зібралися 200 шахтарів і директорів підприємств, четверта частина яких була з УРСР. 30 осіб представляли страйкуючі шахти. Гірники привезли із собою вимоги колективів, що їх делегували, переважно економічні. Тільки делегація ВО «Укрзахіддугілля» мала суто політичні вимоги. Обговорення пропозицій страйкарів відбувалося за участю міністра М.Щадова й народних депутатів СРСР. Директори об'єднань і шахт були позбавлені можливості висловитися щодо змісту проблем, що багато у чому зумовило результат дискусії. Гірники не шукали шляхів виходу з кризи, можливостей раціонального використання бюджетних коштів, збереження своєї участі в управлінні виробництвом, не наполягали на вдосконаленні трудового законодавства. Шахтарі навіть не порушили питання про

необхідність відмови від підрядно-преміальної форми оплати праці, котра була головною причиною смертельного травматизму. Дискусія зосередилася на обговоренні можливостей і величини зростання грошових прибутків гірників, поліпшенні продовольчого забезпечення, збільшенні лімітів на будівництво об'єктів соціально-культурного призначення. Завдяки представникам страйкуючих підприємств до десяти основних питань, що мали бути обговорені за участю В.Павлова, було включене питання про Генеральну типову тарифну угоду.

Заява, яку від імені Міжрегіональної ради страйкових та робітничих комітетів оголосив голова страйккому ВО «Красноармійськвугілля» О.Мріль, включала дві тези: політичні й економічні вимоги повинні розглядатися в єдиному пакеті; питання щодо усунення М.Горбачова від влади потрібно вирішити на цьому зібранні. Висунуті пропозиції більшість присутніх відхилила. Під час зустрічі з В.Павловим було підписано постанови і розпорядження, серед котрих головними були такі:

1. «Про заходи щодо підвищення заробітної плати працівникам вугільної (сланцевої) промисловості у 1991–1992 рр.». Документ було прийнято, незважаючи на опір В.Павлова, який погоджувався на її зростання тільки з 1992 р., після проведення реформи цін. Схвалений компромісний варіант упроваджував поетапне підвищення зарплати через зростаючу розрахункову ціну тонни вугілля. Порівняно з відповідними періодами попереднього року вона повинна була зрости у квітні – червні на 25%, липні – вересні – на 50%, жовтні – грудні – на 75%, січні – березні 1992 р. – на 100%. Доплата встановлювалася за кожну тонну за умови виконання планів³¹. Ця умова розчарувала гірників, що працювали на шахтах, де не виконувалися виробничі завдання, а таких була більшість. Частина їх мала необґрунтовано завищені обсяги держзамовлення. Навіть на тих підприємствах, де воно на 1991 р. зменшилося, унаслідок розвалу системи матеріально-технічного забезпечення виробничі завдання часто були нездійсненими. Наприклад із 15 шахт виробничого об'єднання «Стахановвугілля», котре в основному стабільно працювало (короткотривалі страйки відбулися лише на двох підприємствах), тільки чотири колективи могли претендувати на збільшену зарплату. Не сподівалися на її підвищення страйкуючі підприємства, оскільки вони, як правило, не досягали колишнього рівня вуглевидобутку. Урядова постанова створювала серйозну проблему для влади УРСР. Фонд споживання шахт дотувався значною мірою з республіканського бюджету, і до кінця року республіканському урядові необхідно було знайти додатково 2068,8 млн руб.³²

2. «Про доповнення списку робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку при зайнятості на них не менше 25 років». Це рішення також було ухвалене у результаті жорсткої полеміки. Небажання уряду СРСР

³¹ Кабинет Министров СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г. «О мерах по повышению заработной платы работников угольной (сланцевой) промышленности в 1991–1992 гг.» // Там же. – 1991. – 6 апреля.

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-2. – Оп.15. – Од.зб.1858. – Арк.162–163.

розширити список мало свої причини: внаслідок пільгового виходу на пенсію збільшувався дефіцит підземних робітників (на початку 1991 р. на шахтах УРСР їх не вистачало 92 тис.) та ще більше зростало навантаження на фонд соціального страхування, який і без того через відсутність надходжень із проблемних республік був на межі дефолту. До позитивного вирішення цієї вимоги гірників центр підштовхувала республіканська влада, повідомивши, що в разі відмови розширити список професій вимогу українських шахтарів усе одно буде виконано після ухвалення закону УРСР «Про пенсійне забезпечення громадян». Завдяки прийнятій у Москві постанові робітники п'ятнадцяти підземних спеціальностей (машиністи підземних установок та електровозів, електрослюсарі, начальники підготовчих ділянок, їх заступники і помічники тощо) отримали право пільгового виходу на пенсію. Поза цим списком залишилися тільки гірники маркшейдерських відділів³³.

3. «Про дозвіл підприємствам вугільної промисловості реалізації частини вугілля за договірними цінами». За цим документом підприємства вуглепрому одержали право реалізовувати на внутрішньому та зовнішньому ринку до 7% видобутого енергетичного вугілля й до 5% коксівного. Розпорядження усувало бюрократичні перепони, пов'язані з отриманням ліцензій і численних узгоджень щодо здійснення експортних операцій³⁴. Чиновники міністерства вугільної промисловості наполягали на тому, щоби дозвіл надавався за умови виконання шахтами держзамовлення, що викликало незадоволення гірників. Із ними погодився В.Павлов. У підписанні цього документа більше був зацікавлений союзний уряд, ніж українські шахтарі. Така поступливість пояснюється тим, що напередодні 27 березня центр остаточно сформулював свою економічну політику: «Відвантаження продукції на експорт є одним із головних завдань стабілізації економіки й має здійснюватися в першочерговому порядку незалежно від рівня виконання планів виробництва та постачання іншим споживачам»³⁵. Уряд припускав, що розширення зовнішньої торгівлі вугіллям дозволило б частково зняти проблему продовольчого забезпечення гірників. Союзний мінвуглепром наполягав, щоби 50% отриманих коштів використовувалися на закупівлю продуктів харчування. Для шахтарів більш актуальною була проблема полегшення податкового навантаження на торговельні операції, оскільки в розпорядженні трудових колективів залишалося 6% від отриманих сум. Це питання остаточно вирішене не було.

2 квітня уряд своїм розпорядженням припинив діяльність державно-громадської комісії з контролю за виконанням постанови №608, оскільки значну частину її положень уже було здійснено; пропозиції, що поступили від ЦР Профспілки робітників вугільної промисловості, міністерства вугільної промисловості, Державного комітету з праці й соціальної політики

³³ Кабинет Министров СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г. «О дополнении списка работ и профессий, дающих право на пенсию, независимо от возраста при занятости на этих работах не менее 25 лет» // Социалистический Донбасс. – 1991. – 6 апреля.

³⁴ Кабинет Министров СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г. «О разрешении предприятиям угольной промышленности реализации части угля по договорным ценам» // Там же.

³⁵ ДАДО. – Ф.2794. – Оп.2. – Од.зб.6463. – Арк.91.

СРСР, було підтримано Загальною конфедерацією праці (колишня ВЦРПС) і Радою Міністрів УРСР. Справжня ж причина лежала на поверхні – багато членів державно-громадської комісії були серед організаторів страйку. Вони мали повернутися на свої робочі місця.

Ухвалені рішення не були одностайно сприйняті делегатами – з 68, що брали участь в їх підготовці, 14 відмовилися підписувати ці документи. З метою продовження пошуку компромісу було створено комісію з 70 гірників, яка повинна була продовжити роботу в Москві. У зустрічі із ними взяв участь М.Горбачов. Президент СРСР почув традиційні звинувачення стосовно своєї діяльності, вимогу відставки з посади. Представник Червонограда запропонував йому дати розпорядження про звільнення з в'язниці в Києві одного з лідерів українського національно-демократичного руху С.Хмари. Лідери страйкуючих колективів вручили М.Горбачову свої політичні вимоги.

Результат зустрічі полягав у тому, що економічні вимоги страйкарів в основному були виконані. Починалося суттєве підвищення зарплати, усім підземним робітникам було надане право пільгового виходу на пенсію. Уряд погодився підписати тарифну угоду, котра передбачала індексацію заробітної плати. Лідери страйкуючих колективів вимагали від влади гарантій не переслідувати страйкарів, відкликання всіх судових позовів (зокрема, у Донецькому обласному суді було зареєстровано шість позовів від адміністрації ВО «Красноармійськвугілля», Луганському – три від виробничого об'єднання «Первомайськвугілля»), а також скасування прийнятого 21 березня колегією з цивільних справ Дніпропетровського облсуду рішення про незаконність страйку шахтарів ВО «Павлоградвугілля». В.Павлов запевнив, що переслідувань та штрафів не буде. Але уряд був не у змозі розв'язати болюче питання матеріального забезпечення вуглевидобутку, насамперед деревиною. Постачальники – лісозаготівельні організації Комі АРСР, Архангельської, Вологодської, Кіровської, Пермської, Тюменської, Свердловської, Красноярської, Томської й Читинської областей – союзному урядові фактично були непідвладні.

Рішення, які позитивно були сприйняті у працюючих колективах, не могли задовольнити гірників страйкуючих підприємств, оскільки в документах не було визначено умов виходу зі страйку. Невиконаними залишалися вимоги шахтарів видати заробітну плату за дні простою, провести корегування планів за березень, усіх виробничих показників на 1991 р., компенсувати коштом держбюджету збитки страйкуючих підприємств. Лідери гірників вирішили продовжувати боротьбу, доки уряд не сяде з ними за стіл переговорів. Члени страйккомів Донецька, Первомайська, Красноармійська, Селидогова, Павлограда, Червонограда та інших регіонів СРСР після закінчення зустрічі підписали документ, в якому заявили про відсутність перспектив вирішення економічних вимог шахтарів у рамках існуючої системи, підтвердили рішучість добиватися виконання політичних вимог, передачі влади Верховним Радам та урядам республік. На наш погляд, М.Горбачов і В.Павлов, що мали намір «кістлявою рукою голоду» збити страйкове напруження, проводячи відповідну політику блокування руху, та поставили «поза законом» членів державно-громадської комісії – організаторів

страйку – зробили політичну помилку. Існувала інша парадигма: лідери країни мали зустрітися з делегатами страйкуючих підприємств, увести їх у курс складних державних проблем і спробувати знайти з ними компроміс, задовольнивши деякі з невиконаних економічних вимог. Ціна питання була надзвичайно висока: збереження перспективи еволюційного розвитку суспільства, того позитивного досвіду, який був нагромаджений народами СРСР протягом 70-річного періоду «соціалістичного й комуністичного будівництва», збереження в державній власності рентабельних підприємств та банківської системи, прибуток котрих міг би перерозподілятися для підтримки вугільної галузі, що реформувалася. Ситуація вимагала того, щоб у квітні 1991 р. профінансувати витратні статті бюджету мінвуглепрому СРСР із метою припинення страйку. Цього зроблено не було.

3 квітня розпочалося нове піднесення страйкової боротьби, що стало реакцією трудящих на реформу цін, які на деякі товари зросли на 200%. Так, на окремі види продовольчих товарів, одяг і взуття ціни збільшилися в 2–4 рази, на лікарські препарати – у 16 разів. Вартість послуг пасажирського транспорту підвищилася на 52%. Ціни на авто- й електротранспортні послуги зросли в 3 рази³⁶. Відбулися стихійні страйки на шахтах ім. С.Кірова та «Голубівська» виробничого об'єднання «Стахановвугілля», ім. К.Румянцева, ім. М.Ізотова й ім. В.Леніна ВО «Артемвугілля». У них включалися все нові колективи виробничих об'єднань «Донецьквугілля», «Доброшлілявугілля», «Макіїввугілля» і «Селидоввугілля». Президентів СРСР колектив працюючої шахти ім. О.Засядька ВО «Донецьквугілля» телеграфував: «Ми обурені так званою реформою цін. Вважаємо, що ніяка це не реформа. Наявне безсоромне та до того ж узаконене пограбування людей. Ми виголошуємо свій протест проти антинародної антидемократичної діяльності керівної групи»³⁷. Небажання влади сісти за стіл переговорів призвело до ще більшої політизації страйків. На мітингах гірників з'явилося гасло: «Припинити відрахування коштів з України до союзного бюджету!».

9 квітня Верховна Рада у закритому режимі розглянула стан справ у народному господарстві в зв'язку зі страйками, що посилювалися. М.Горбачов попередив депутатів про те, що країна наближається до краху, і наполягав на необхідності встановити мораторій на всі страйки, мітинги та демонстрації. Він запропонував комплекс заходів із метою порятунку економіки, включаючи продаж невеликих державних підприємств. Верховна Рада СРСР у першому читанні схвалила поправки до законів, які унеможлилювали проведення страйків. Шахтарі заявили, що не підкорятимуться цій заброні, оскільки вона суперечить радянській Конституції. До них готові були приєднатися й металурги. Застрайкували, зокрема, робітники Горлівського ртутного комбінату, залізничного цеху Донецького металургійного заводу та одного з цехів Макіївського труболиварного заводу. Страйкками було створено у всіх цехах Макіївського металургійного комбінату. Парткоми

³⁶ Цены берут за горло // Политика и время. – 1991. – №13. – С.47.

³⁷ Звернення // За передову шахту (газета трудового колективу шахти ім. О.Ф.Засядька ВО «Донецьквугілля»). – 1991. – 3 квітня.

дніпропетровських металургійних заводів ім. Г.Петровського та ім. В.Леніна звернулися з відкритим листом до М.Горбачова, в якому підтримали політичні вимоги гірників. 15 квітня застрайкував Донецький бавовняно-паперовий комбінат. Національно-патріотичні сили УРСР планували проведення 16 квітня попереджувального всеукраїнського політичного страйку і його відновлення 1 травня. Аналогічний процес відбувався й у РРФСР. 16 квітня Рада робітничих комітетів Кузбасу закликала всіх громадян Росії 1 травня взяти участь у політичному страйку. Того ж дня В.Павлов оголосив його «акцією американських спецслужб», метою котрого нібито є «зміна державного ладу». Президент та голова уряду СРСР доручили міністрові вугільної промисловості негайно виконати майже всі економічні вимоги страйккомів, окрім двох – влада не мала наміру оплачувати дні страйку і відновлювати за бюджетні кошти виробничий процес. Завершення 18 квітня переговорів між лідерами страйкуючих колективів республіки та Верховною Радою УРСР (було підписано взаємоузгоджений протокол між парламентською комісією, республіканським урядом та представниками ради страйкуючих колективів, створеною після розпаду Регіональної спілки страйккомів Донбасу у березні 1991 р. в місті Димитрові) створювало передумови для згасання конфлікту. Однак рішення про припинення страйку мала ухвалити Міжрегіональна рада страйкових та робітничих комітетів і виконавче бюро Незалежної профспілки гірників у Москві.

23 квітня відбулася зустріч М.Горбачова з лідерами дев'яти республік. УРСР представляв В.Фокін. Її необхідність обумовлювалася тим, що 25 квітня мав відбутися пленум ЦК КПРС, де перші секретарі ЦК КП Білорусії, ЦК КП Литви, Московського міськкому КПРС (усього 45 осіб) мали намір висунути ультиматум М.Горбачову – або він оголошує у державі режим надзвичайного стану, або складає із себе повноваження генерального секретаря ЦК КПРС, що могло спричинити усунення його із посади президента СРСР. У цій критичній ситуації, коли шахтарські страйки могли стати приводом для антидемократичного перевороту, було досягнуто компромісу. Б.Єльцин, В.Фокін та інші учасники зустрічі погодилися підписати заяву, в якій вони засуджувалися і встановлювався мораторій на їх проведення. Керівники республік погодилися з вимогою М.Горбачова щодо встановлення на підприємствах вуглепрому особливого режиму. Зі своєї сторони він зобов'язався у новому союзному договорі суттєво розширити права республік, котрі повинні були скласти економічну федерацію, а також погодився на президентські вибори в них. М.Горбачов узяв на себе зобов'язання частково виконати вимоги, що озвучувалися на мітингах гірників. Президент наголосив, що після прийняття нової Конституції будуть розпущені з'їзд народних депутатів, Верховна Рада, проведені прямі президентські вибори та вибори органу законодавчої влади СРСР. Але 25 квітня на пленумі, «виходячи з вищих інтересів країни, народу, партії»³⁸, було знято з розгляду висунуту М.Горбачовим пропозицію про його відставку з посади генсека ЦК КПРС.

³⁸ Информационное сообщение об объединённом пленуме ЦК КПСС и ЦКК КПСС // Правда Украины. – 1991. – 27 апреля.

Домовленості М.Горбачова та Б.Єльцина сприяли згортанню страйків. 25 квітня вирішив відновити вуглевидобуток страйкком шахти ім. В.Менжинського виробничого об'єднання «Первомайськвугілля», наступного дня на підприємствах ВО «Красноармійськвугілля» розпочалися ремонтні роботи й виробництво продукції. З травня майже всі шахти УРСР, які страйкували, відновили видобуток вугілля. Економічні поступки з боку влади, психологічна втома колективів гірників зумовили деяку стабілізацію у галузі. Партійним функціонерам здавалося, що «стихають словесні баталії. Країна все більше починає розмовляти мовою реалізму»³⁹. Б.Єльцин передав психологічний стан людей після страйку словами: «Суспільство підійшло до червня 1991 р. з відчуттям фіналу радянської історії»⁴⁰.

В історичній літературі утверджується погляд, згідно з яким весняний «страйк був спровокований союзним урядом із метою випускання пари невдоволення економічною політикою та завдання превентивного удару по демократичних силах України»⁴¹. Здійснене нами дослідження дозволяє зазначити про лише часткову обґрунтованість цієї тези. Дійсно, центр залишив прогалини у законодавстві, котрі дозволяли проведення як галузевого, так і політичного страйків. Ухиляючись від діалогу з їх учасниками, ігноруючи вимогу страйкуючих колективів підвищити зарплату, компенсувати завданий шахтам збиток та матеріальні втрати гірників, президент і уряд СРСР підштовхували останніх до розширення географії страйків, проведення агітаційної роботи на працюючих шахтах із метою припинення роботи. Зросла чисельність гірників, що підтримували політичні вимоги страйкарів. Своїми діями М.Горбачов та В.Павлов об'єктивно сприяли розширенню соціальної бази опозиційних рухів, зміцненню їх позиції та авторитету в суспільстві. Але, на нашу думку, центр не переслідував мету завдання превентивного удару по демократичних силах УРСР, як і не мав наміру підвищувати авторитет Б.Єльцина та Народного руху України за перебудову. Мотиви поведінки влади СРСР слід шукати в економічній сфері. Катастрофічний стан фінансової системи, мізерні відрахування до союзного бюджету позбавляли центр можливості задовольнити економічні вимоги страйкуючих. Політичні висловлювання та ультиматуми шахтарів, їх підтримка Б.Єльциним створювали психологічні перешкоди для М.Горбачова щодо діалогу з гірниками.

1991 р. займає особливе місце у взаємовідносинах між шахтарськими колективами, з одного боку, та президентом, Верховною Радою й урядом СРСР – з іншого. Ці взаємини кардинально відрізнялися від тих, що існували у другій половині 1989 р., коли громадсько-політичні організації гірників, їх лідери були союзниками «виконробів перебудови». У квітні 1991 р. шахтарі, що страйкували, боролися за усунення від влади М.Горбачова, за демонтаж основних інститутів союзної держави, за перехід реальної влади до республіканських центрів. Якщо взяти до уваги ступінь конфліктності у стосунках між гірниками та центральною владою, можна виділити наступні моменти:

³⁹ ДАЛО. – Ф.179. – Оп.81. – Од.зб.3. – Арк.50.

⁴⁰ *Ельцин Б.* Записки президента. – С.52.

⁴¹ *Бойко О.* Історія України: Навч. посіб., 3-те вид. – К., 2008. – С.570.

1) січень – лютий: у шахтарських колективах визрівала ідея й вимоги страйку, а центр при цьому здійснював заходи з метою його уникнення; у той час завершилося формування класичної, згідно з марксистсько-ленінською методологією, революційної ситуації – низи в особі гірників не хотіли жити по-старому, а верхи не могли керувати по-новому; 2) березень: початок страйку, котрий відбувався переважно з метою домогтися виконання владою економічних вимог його учасників; центр під тиском громадської думки поступово схилявся до компромісного вирішення конфлікту; 3) перша половина квітня: страйк досяг апогею; московська нарада 2–4 квітня продемонструвала межу готовності центру прийняти умови його учасників; підвищення цін спровокувало поглиблення кризи у стосунках між владою та шахтарями; політичні вимоги висували або підтримували всі страйкуючі колективи; 4) друга половина квітня – початок травня: згасання страйку; центр «пішов у тінь» і доручив завершення переговорного процесу Верховній Раді УРСР; заява «9+1» багато у чому стала реальним результатом політичної боротьби гірників.

Боротьба частини шахтарських колективів із центральною владою стала їх спробою реалізувати своє право на реальну участь у державному управлінні, заявити про себе як про повноправного учасника політичного процесу. Колективи, що страйкували, завдяки наявності в них керівного ядра були соціальною групою, котра усвідомлювала єдність своїх професійних, економічних, соціальних та політичних інтересів. У боротьбі з центром відбувався процес самоідентифікації, усвідомлення гірниками себе як специфічного загону робітничого класу, власної ролі у житті суспільства. На новий рівень піднялася їх політична культура. Аналізовані події стали можливими не лише завдяки активності шахтарських лідерів і політичної опозиції, а й особливостям радянської політичної системи та специфіці соціалістичної демократії, що досягла свого апогею в період горбачовської перебудови. Саме завдяки цим обставинам стали можливими нелегітимні страйки, пряма участь гірників у вирішенні державних проблем (нарада в Москві 2–4 квітня), висунення шахтарськими лідерами політичних вимог, котрі суперечили Конституції держави. До методів боротьби з незаконними страйками на підприємствах, які широко застосовуються у демократичних країнах (масові звільнення їх учасників, штрафи, використання штрейкбрехерів, закриття шахт із високою страйковою активністю), носії вищої державної влади СРСР через своє «нове політичне мислення» вдатися не могли. Відзначаючи заслуги гірників, слід оцінити їх внесок у досягнення державної незалежності України.

The article deals with the analysis of relations between miner's groups and USSR higher organs of government on the eve, during and after spring strike in 1991. The author retraces a conflict growth, finds out Moscow measures as for its overcoming, reasons of President resignation demands arising in miners' environment of USSR and USSR Verkhovna Rada dissolution.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С.В.КУЛЬЧИЦЬКИЙ*

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

У статті аналізуються методи структурування вітчизняної історії, починаючи зі схеми М.Грушевського. У центрі аналізу – підходи до періодизації історичного процесу, які застосовувалися у працях Інституту історії України НАНУ на різних етапах його існування. Особлива увага звертається на сучасний доробок науковців інституту в цій ділянці.

Щоб зрозуміти минуле, ми робимо темпоральні позначки, між якими утворюється часовий відрізок – період. Одні з позначок накладаються на всю історію людства, інші – на минуле групи країн (цивілізацію), окремої країни, регіону, місцевості, нарешті – на біографію конкретної людини. Залежно від масштабу історичний період називають епохою, добою, етапом.

Існує немало спроб структурування історичного процесу. Найбільшого поширення набули темпоральні макровимірники К.Маркса й А.Тойнбі. Марксова періодизація ґрунтується на еволюції одного вимірника – власності, тобто сукупності правомочностей на володіння, користування та розпорядження ресурсами, які забезпечують існування людини. У «Німецькій ідеології», написаній К.Марксом спільно з Ф.Енгельсом в 1845–1846 рр., уперше було зроблено «нарізку» історичних епох залежно від пануючих у них форм власності. На зорі історії панувала, за їх уявленнями, примітивно-комуністична власність, коли люди спільно користувалися всіма ресурсами на території розселення. Апогеем розвитку вони вважали виникнення комуністичної форми власності, коли засоби виробництва, що забезпечують споживання за потребами у планетарному масштабі, повинні належати всім і кожному.

У праці К.Маркса «До критики політичної економії» (1859 р.) уперше подавалося розгорнуте визначення суспільно-економічної формації як сукупності продуктивних сил і виробничих відносин (базису), на яку накладалася відповідна надбудова. До продуктивних сил К.Маркс відносив предмети і засоби праці (засоби виробництва), а також саму людину з її вміннями та знаннями як виробника матеріальних благ. Під виробничими відносинами розумілися відносини між людьми з приводу власності, а також відносини

---

* Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

за розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ. До надбудови були віднесені державні установи, ідеологічні, політичні, культурні, релігійні та інші організації, а також суспільна свідомість (включно з національними почуттями та історичною пам'яттю).

Напередодні європейських революцій 1848–1849 рр. з'явилася брошура К.Маркса та Ф.Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», в якій коротко і вичерпно характеризувалася суть революційного марксизму: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹. Надалі, однак, під впливом еволюції західноєвропейського суспільства комуністи перетворилися на соціал-демократів, тобто політиків, налаштованих добиватися поставлених цілей демократичними, а не силовими засобами. У своїй головній праці «Капітал» К.Маркс сформулював фундаментальний висновок: «Суспільство не може ані перескочити через природні фази розвитку, ані скасувати їх декретами»². Це означало, серед іншого, що приватна власність не піддавалася нищенню (на відміну від власника) простим декретом про націоналізацію. Будучи категорією об'єктивною, вона не змінювала своєї суті, тобто залишалася приватною після перекладення на нового власника функцій володіння, користування і розпорядження засобами виробництва. Силова націоналізація (усуспільнення) засобів виробництва провадила до встановлення економічної диктатури держави над суспільством. Російські революціонери-ленінці, які перетворилися у 1917 р. із соціал-демократів на комуністів, створили унікальний за глибиною тоталітарності лад. Концентрація людських і матеріальних ресурсів у руках купки комуністичних вождів могла сприяти перетворенню відсталого в господарському плані країни на наддержаву. Але гасло споживання за потребами тут було приречене залишатися порожнім ідеологічним лозунгом навіть у віддаленій перспективі.

У СРСР формаційний підхід до минулого закріпився у спрощеному і вульгаризованому вигляді. У центрі всесвітньої історії була поставлена Європа, а в центрі європейської – Росія. Тривалість формацій стали датувати з точністю до однієї доби. Для історії Азії, яка не вписувалася в рамки рабовласництва або феодалізму, класики марксизму винайшли окрему формацію – азійський спосіб виробництва. Через те, що він досить точно описував закономірності саме російської історії, йому не знайшлося місця у формаційній п'ятичленці. Керманічі Кремля навіть у добу глибокої системної кризи ленінсько-сталінського ладу намагалися представити історію своєї країни як магістральний шлях усього людства до комунізму.

У пострадянську добу в нас набув популярності інший спосіб об'єднання сукупності подій та явищ в певну цілісність – за цивілізаціями. Якщо К.Маркс та Ф.Енгельс покладали в основу періодизації тільки ступінь розвитку ринкових відносин, А.Тойнбі застосував для визначення тих форм суспільного розвитку, які принципово розрізнялися характером матеріальної і духовної культури, комбінацію численних показників – не менше десятка. Так сформувалося поняття цивілізації.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – С.422.

² Там само. – Т.23. – С.12.

Якщо підійти до історичного процесу без гамівної сорочки формацій або цивілізацій, то ми краще зрозуміли б розквіт демократії в Афінах V ст. до Різдва Христового або рабовласництво на Міссісіпі у середині XIX ст. Плин часу доцільно вивчати не тільки як суцільний потік історичного буття, спрямований із минулого в майбутнє, але й за окремими тематичними вимірами. Існує з півдесятка вимірів, з якими має справу історик, – технічний, економічний, політичний, етносоціальний, просторовий. Не варто тільки окремо виділяти культурний вимір. Матеріальна культура входить у технічний вимір історичного процесу. Наука як органічна частина історичного процесу розподіляється за своїми галузями по всіх перелічених вимірах. Здобутки духовної культури – заповіді Біблії, філософія Аристотеля, картини Рафаеля, музика Моцарта – є надбанням людства на всі часи.

Окремі виміри у плині часу пов'язані між собою, унаслідок чого об'єктивно існують такі поняття, як епоха і лад. Однак у кожного з них своя динаміка розвитку. Технічний вимір можна поділити на три етапи: доіндустріальне (аграрне), індустріальне й постіндустріальне суспільства. Економічний вимір характеризується ступенем розвитку товарно-грошових відносин і ринку, а політичний – рухом від традиційного до громадянського суспільства. Етнічну і соціальну характеристики доцільно розглядати як цілісний вимір. Етнічне походження і соціальний статус – це одночасно існуючі характеристики кожної людини. Тривалий шлях еволюції людства від первісної орди до громадянського суспільства завершується появою етнонаціональних спільнот – політичних націй у рамках національних або федеративних держав. Просторовий вимір пов'язаний із переміщеннями населення (колонізаційні процеси, міграції, депортації).

Звичайна схема руської історії М.Грушевського

Судження про етапи вітчизняної історії стають доказовими при накладенні їх на періодизацію всесвітньої історії. Розгляд цих етапів слід починати з доробку М.Грушевського.

Опублікована в 1904 р. у петербурзькому слов'янознавчому збірнику невелика стаття відомого історика під назвою «Звичайна схема руської історії» – і досі активно цитована праця³. В.Потульницький помиляється, називаючи її незавершеність суттєвою вадою⁴. Справді, М.Грушевський довів свою періодизацію у цій статті тільки до кінця XVIII ст. Однак у 1904–1913 рр. він чотири рази видавав у Санкт-Петербурзі російською мовою книгу «Нарис історії українського народу». Тобто ми знаємо, як учений поділяв вітчизняну історію на етапи аж до початку XX ст.

³ Грушевський М. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Сборник статей по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1904. – С.298–304.

⁴ Потульницький В. Схеми і періодизації історії України в українській історіографії XIX–XX ст.: проблеми теорії та методології // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5: Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10: Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія. – Ч.2. – К., 2000. – С.434.

«Звичайна схема» М.Грушевського протистояла канонам російської історіографії, згідно з якими російський народ (великороси, малороси й білоруси) був творцем російської держави на всій території Східної Європи. Поява трьох окремих східнослов'янських народів датувалася у схемі цілком правильно – XIV–XV ст. Як відомо, формування сучасних західноєвропейських народів (англійців, французів, іспанців) відбувалося саме у ці століття. Та завдяки тому, що династія Рюриковичів збереглася в Московській державі, великоросійську народність історики Росії удревнювали до епохи Київської Русі, а українська і білоруська народності зависали у повітрі з того моменту, як позначили свою присутність у джерелах.

Логіка боротьби з канонізованою російськими істориками схемою змусила М.Грушевського вибудовувати не територіальну, а народницьку схему вітчизняної історії. Давньоруська держава, яка займала майже весь східноєвропейський простір, ставала для нього Україною-Руссю. Водночас, як справедливо вказує І.Колесник, «звичайна схема» М.Грушевського мала всі ознаки телеологічності, будучи спрямованою на утвердження ідеї незалежної держави з відтворенням цілісності українських земель, поділених між Російською і Австро-Угорською імперіями⁵.

У західноєвропейських історичних курсах критерієм вітчизняності була територія, яку займала держава. Французькі або англійські історики починали досліджувати минуле своїх народів задовго до їх сформування у цілісній народності. Такий же підхід у канонізованій історії Росії позбавляв власного минулого інші народи імперії. Особливо це відчувалося щодо української історії, яка служила будівельним матеріалом для розбудови будь-яких схем російської історії. «Звичайна схема» М.Грушевського і канонізована історія Росії ужитися між собою не могли.

І.Лисяк-Рудницький бачив краще, ніж інші, що новітню Україну позбавляють її історичних підвалин. Як фахівець у галузі східноєвропейської історії у північноамериканському університетському середовищі, він розумів, чому українці гостро виступають проти загарбання своєї законної історичної спадщини, а тому задавався запитанням: що можна зробити, щоб виправити ситуацію? Вердикт був такий: «Українські історики, а ще більше публіцисти під впливом зрозумілого почуття фрустрації часто реагують на цю ситуацію у спосіб помилковий із погляду науки і водночас приречений на поразку з погляду бажаного практичного результату. Роблячи сумнівні і необґрунтовані заяви, ми тільки шкодимо своїй власній добрій справі»⁶.

Із цього вердикту випливав висновок: «До таких перебільшених заяв я зараховую теорію, що проголошує Київську Русь лише українською і відмовляє росіянам і білорусам у будь-якій частці цієї спадщини. Логічним наслідком цього є твердження, згідно з яким у середньовічну, домонгольську добу вже існувала виразна диференціація східних слов'ян на три відмінні національні гілки»⁷.

⁵ Колесник І. Український гранд-нарратив: ретроспективи і перспективи // Ейдос. – Вип.3. – Ч.1. – К., 2008. – С.158.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Його ж. Історичне есе. – Т.1. – К., 1994. – С.44.

⁷ Там само. – С.44–45.

Цікаво, хоч це вже не стосується розглядуваної проблеми, що російські та українські історики робили у цьому дискусійному питанні протилежні висновки, користуючись практично однаковим доказовим матеріалом. Перші заявили про існування у ранньому середньовіччі єдиної давньоруської народності, а другі змушували українців народитися на кілька століть раніше англійців, французів або іспанців.

Повертаючись до періодизації М.Грушевського, слід зазначити, що вчений не надавав їй особливого значення, іноді розподіляючи матеріал між томами «Історії України-Руси» без прив'язки до ключових дат. Наприклад, 4-й том він завершував найбільш важливою подією – Люблінською унією 1569 р., а 8-й починав із розгляду подій після Куруківської угоди 1625 р. і закінчував подіями 1650 р. Така ключова дата, як початок визвольної війни українського народу (1648 р.), у цьому томі губилася десь усередині.

Вивчаючи «Нарис історії українського народу», можна бачити, що вчений виділяв у минулому України додержавний період, а потім – три етапи в історії Київської держави: процес творення (IX–X ст.), поступовий розклад (XI–XII ст.), етап удільної роздробленості з окремим розглядом історії Галицько-Волинської держави (XIII–XIV ст.). Далі він зупинявся на переході українських земель під владу Великого князівства Литовського і Корони Польської (XIV–XV ст.) та на «збиранні» українських земель Польським королівством (XV–XVI ст.). Окремо досліджувалося питання про походження і розвиток козацтва (до 1648 р.). У двох розділах розглядалася визвольна війна під проводом Б.Хмельницького і події в Україні після смерті гетьмана, аж до Бахчисарайського перемир'я, укладеного в 1680 р. між Російською державою, Османською імперією і Кримським ханством. Наступні розділи присвячувалися періоду 1681–1708 рр. і діяльності останніх гетьманів аж до ліквідації в 1764 р. інституту гетьманства. Нарешті, аналізувався віковий процес українського відродження в Російській і Австрійській імперіях (до 60-х рр. XIX ст. включно), а також останні десятиліття української історії (із 1870-х рр.). Таким чином, схема М.Грушевського була поділена на структурні частини, які відділялися одна від одної найбільш доленосними подіями в житті українського народу⁸.

«Нариси з історії України»

Наступна спроба періодизувати український історичний процес була здійснена взимку 1936–1937 рр. у новоутвореному Інституті історії України АН УРСР. Невеликий колектив установи одразу приступив до підготовки і публікації «Нарисів з історії України», побудованих за хронологічним принципом. Було визначено 17 випусків, і перший із них опублікований уже в 1937 р.: «Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст.» (К.Гуслистый, Ф.Ястребов). План випуску «Нарисів...» був відкорегований у 1938 р. згідно зі структурою сталінської «Історії ВКП(б)». Перед війною встигли побачити світ тільки перші випуски, не пов'язані за періодизацією з цим нормативним коротким курсом. Зокрема, у 1939 р. з'явився вип.2 – «Україна під литовським

⁸ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.

пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.)» К.Гуслистою; вип.4 – «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.)» М.Петровського; вип.8 – «Україна в першій половині XIX ст.» Ф.Ястребова. У 1941 р. К.Гуслистім надрукував вип.3 – «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.». Тоді ж з'явився сигнальний примірник вип.6 авторства О.Оглобліна – «Україна в кінці XVII – першій чверті XVIII ст.». Під час війни, 1944 р., Ф.Лось надрукував вип.11 – «Україна в роки столипінської реакції». У 1951 р. поза рамками вже призабутого видавничого проекту «Нарисів...» побачила світ книга М.Супруненка «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.)». За опублікованими випусками можна встановити хронологію неопублікованих: вип.5 – з 1655 р. до кінця XVII ст., вип.7 – з другої чверті до кінця XVIII ст., вип.9 – друга половина XIX ст., вип.10 – 1900–1907 рр.

Вплив періодизації М.Грушевського відчувався тільки у випусках «Нарисів...», присвячених давній історії України. Вип.6–9 науковці будували за датами правління російських царів, а періодизація XX ст. цілком визначалася коротким курсом «Історії ВКП(б)».

Важливою характеристикою періодизації є поділ епохи, що вивчається, на різні за тривалістю етапи. Застосовуючи збільшувальне або зменшувальне скло в аналізі подій за тривалий час, можна загострити або відвернути увагу від фактів, що видаються важливими чи другорядними. Як правило, у загальних курсах історії рівень узагальнення матеріалу зменшується в міру наближення до сучасності. Це пояснюється не стільки відсутністю масових джерел у віддалених епохах, скільки більшою зацікавленістю суспільства або держави в осмисленні недавнього минулого.

В історичній схемі М.Грушевського, яка охоплювала понад тисячу років української історії, перші вісім віків були поділені на чотири, а доленосне XVII ст. (включно з повстанням І.Мазепи проти царя Петра в 1708 р.) – теж на чотири етапи. XVIII–XIX ст. поділялися в сукупності на три етапи. Періодизація «Нарисів...» була принципово іншою. Перші вісім віків охоплювалися двома випусками, окремий випуск присвячувався другій половині XVI – першій половині XVII ст., два випуски – другій половині XVII ст., по два – XVIII і XIX ст. і, нарешті, вісім випусків (якщо користуватися первинним планом незавершених «Нарисів...») припадало на першу половину XX ст. Ця грандіозна праця повинна була закріпити в національній пам'яті прихід до влади партії більшовиків та її соціально-економічні перетворення.

Курси, засновані на формаційній теорії

Під час короткого перебування при владі у повоєнній Україні Л.Каганович звернув особливу увагу на ідеологічні проблеми. 29 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У з його подачі ухвалив постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Підготовлені співробітниками інституту праці кваліфікувалися як антимарксистські, оскільки не спиралися на фундамент формаційної теорії.

Перед інститутом висувалося завдання підготувати «Короткий курс історії України». Московським історикам доручалося надати йому допомогу в розробці концепції нормативного курсу (включно з періодизацією) на базі вчення про соціально-економічні формації⁹.

Підготовка такого курсу розтягнулася у часі. Як можна зрозуміти з виступу директора Інституту історії України О.Касименка на партійній конференції АН УРСР (28 грудня 1949 р.), ніхто не бажав брати на себе відповідальність за тексти вже підготовленого курсу з історії України. Цей курс уже не був коротким. Третій макет, який мав, як і два попередніх, форму книги, являв собою двотомник з обсягом кожного тому до 500 сторінок¹⁰.

Небажання нести особисту відповідальність за підготовлені істориками тексти стосувалося керівників усіх рівнів. Перший секретар ЦК КП(б)У Л.Мельников у листопаді 1951 р. уже вкотре надав двотомнику статус макета і запланував нове його обговорення із метою створити у майбутньому «добрий сталінський підручник з історії України»¹¹. Перший том обговорювався у квітні 1952 р. із таким же результатом: рецензенти знайшли в ньому купу ідеологічних помилок. Він був надрукований масовим тиражем тільки в 1953 р. Його знову довелося переробляти і випускати в 1955 р. другим виданням у зв'язку з необхідністю внести виправлення в текст, пов'язані зі змінами в політичній ситуації після смерті Й.Сталіна. Ці виправлення, однак, не торкнулися періодизації.

Макет другого тому так само багаторазово перероблявся, постійно збільшуючись в обсязі. Остання ґрунтовна переробка була здійснена після XX з'їзду КПРС, внаслідок чого том теж мав два видання – 1956 і 1957 рр. Двотомник загальним обсягом 1685 сторінок став взірцевим. На ньому в УРСР базувалася вся агітмасова робота, підготовка підручників для школи, пов'язана з історичною тематикою творчість майстрів культури тощо. Головна функціональна роль двотомника полягала в тому, щоб служити підручником для студентів історичних факультетів.

Перший том «Історії Української РСР» видань 1953 і 1956 рр. (за редакцією О.Касименка) завершувався Лютневою революцією. Другий том починався із Жовтневої революції, яку історики більшовицької партії штучно відокремили від всеросійського революційного процесу й об'єднали в єдине ціле з комуністичною революцією, розпочатою в радянській Росії з 1918 р., а в Україні – з 1919 р. Унаслідок цього виклад загальносоюзної та української історії поділився на два макроперіоди – «дожовтневий» і радянський із кількісним співвідношенням текстів 50 х 50.

У першому томі «Історії Української РСР» налічувалося 15 хронологічних періодів-розділів. Перша третина розділів охоплювала історичний час від первіснообщинного ладу до козацько-селянської війни під проводом Б.Хмельницького. Заключна третина розділів присвячувалася подіям

⁹ Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і мат. – К., 1994. – С.291–296.

¹⁰ У лещатах тоталітаризму. Перше двадцятиріччя Інституту історії України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат. – Ч.2. – К., 1996. – С.129–130.

¹¹ Там само. – С.155.

другої половини ХІХ і початку ХХ ст. Назви цієї третини копіювали назви структурних частин короткого курсу «Історії ВКП(б)». Третина розділів виділялася на історичний час від середини ХVІІ ст. до першої половини ХІХ ст.

Назви розділів першого тому були витримані в дусі формаційної теорії. Червоною ниткою проходила теза про посилення від століття до століття феодально-кріпосницького визиску народних мас. Тема боротьби проти національного гноблення закінчувалася на визвольній війні проти польського панування.

Радянська доба в другому томі «Історії Української РСР» поділялася на 9 розділів, назви яких збігалися з директивною історико-партійною періодизацією. Зокрема, події 1917 р., за винятком Лютневої революції, розглядалися в 1-му розділі під назвою «Підготовка і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Встановлення радянської влади на Україні». Розпад Російської імперії після повалення самодержавства і революційні процеси в її національних регіонах радянською історіографією ігнорувалися. Тому діяльність Центральної Ради зображалася в томі максимально стисло і в карикатурному вигляді.

Другий розділ мав назву «Українська РСР в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918–1920 рр.» Відповідно до вимог історико-партійної періодизації вся діяльність Української Держави гетьмана П.Скоропадського зводилася до кількох абзаців у тексті, присвячених боротьбі робітників і селян під керівництвом більшовиків (всі інші політичні сили ігнорувалися) проти австро-німецьких окупантів. Так само ігнорувалася історія УНР доби Директорії та історія ЗУНР. Події 1919–1920 рр. описувалися суто як боротьба білих і червоних на території України.

Хоч короткий курс «Історії ВКП(б)» був вилучений з обігу одразу після смерті Й.Сталіна, продиктована ним періодизація залишалася чинною. Єдиним винятком були зміни в назві поточного історичного періоду, пов'язані з кризою комуністичної перспективи.

На відміну від інших мислителів свого часу, К.Маркс розглядав соціалізм як першу фазу комунізму (комунізм виробництва) і у зв'язку з цим допускав наявність певної відстані у часі між соціалізмом і повним комунізмом (комунізм споживання). Тому після провалу першого комуністичного штурму В.Ленін заявив, що найближча мета партії – будівництво соціалізму. Комунізм як суспільство, в якому кожна людина споживатиме матеріальні блага за потребами, відсувався на певну, але не надто віддалену, відстань. ХVІІІ з'їзд ВКП(б) 1939 р. оголосив, що соціалізм у СРСР вже побудований, і взяв курс на перехід до комунізму. 1938–1941 рр. почали характеризувати як «період боротьби за завершення соціалістичного будівництва і поступовий перехід до комунізму».

У перевиданому російською мовою в 1969 р. двотомнику «Історія Української РСР» (за редакцією К.Дубини) назва розділу, в якому розглядався період 1938–1941 рр., звучала вже по-іншому: «УРСР в період зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного суспільства». Останній розділ цього тому формулювався коротко і рішуче: «На шляху до комунізму». Прийнята у жовтні 1961 р. ХХІІ з'їздом КПРС партійна програма обіцяла встановлення комунізму у 1980 р. Тому для інших формулювань не залишалося місця.

Восьмитомна (у 10 кн.) «Історія Української РСР» (роки видання – 1977–1979) і її десяти томна російськомовна версія (1981–1985 рр.), які друкувалися за редакцією Ю.Кондуфора, не відрізнялися за періодизацією від двотомника, що в мукках народжувався після постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. Авторському колективу цієї праці навіть на думку не спадало, що усталені в історіографії хронологічні періоди можуть бути іншими. Ініціативу в корегуванні назв могли виявити тільки відповідальні працівники ЦК КПРС. І вони її виявили.

В українському і російському виданнях багатотомного курсу вітчизняної історії вже використовувалася рятівна концепція «розвинутого соціалізму». Кремлівські ідеологи зрозуміли, що надійшов час якомога далі відсунути зобов'язання державної партії розподіляти матеріальні блага за потребами, а тому поставили між соціалізмом і повним комунізмом ще один етап невідзначеної тривалості – розвинутий соціалізм. Друга книга останнього тому мала назву «Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті рр.)». Нарешті, під час перевидання багатотомної праці російською мовою термін «комунізм» відсунувся в далеку перспективу. Десятий том російськомовної «Історії Української РСР» мав таку назву: «УРСР в умовах розвинутого соціалізму (60-ті – початок 80-х рр.)».

Відродження схеми М.Грушевського

Горбачовська «перебудова» для істориків почалася з 1988 р. Рубежем, який відділив ритуальне повторення прописних істин короткого курсу «Історії ВКП(б)» від вільного творчого пошуку, стало офіційне визнання факту голоду 1932–1933 рр. у СРСР. Це змушений був зробити В.Щербицький в ювілейній доповіді, проголошеній у грудні 1987 р. з приводу 70-річчя встановлення радянської влади в республіці.

Працюючи в архівах над «білими плямами» радянського минулого, ми не могли на рубежі 1980–1990-х рр. об'єднати свої локальні відкриття в цілісний курс вітчизняної історії. Під час наукової конференції «Україна під Сталіним» (Торонто, березень 1990 р.) молодий канадський професор Орест Субтельний подарував мені свою працю «Україна: історія», яку Торонтський університет видав у 1988 р. для студентів і всієї української діаспори в Північній Америці. Це був курс вітчизняної історії, потреба в якому гостро відчувалася в Україні. Такий висновок я зробив у рецензії на книгу, яку опублікував авторитетний у ті часи суспільно-політичний журнал¹². Українська діаспора знайшла кошти на переклад книги з англійської мови. У 1991 р. видавництво «Либідь» видало 100 тис. її примірників, а потім додруковувало величезними накладками в 1992, 1993 і російською мовою – в 1994 рр. Можна вважати, що в першій половині 1990-х рр. О.Субтельний цілком панував на українському книжковому ринку, в університетах і загальноосвітніх школах.

¹² *Кульчицький С.В.* Погляд з-за океану на наше минуле. Про «Історію України» Ореста Субтельного // Під прапором ленінізму. – 1990. – №12. – С.72–79.

Книзі О.Субтельного приділено тут так багато уваги через те, що вона незрівнянно більшою мірою, ніж будь-які інші видання, вплинула на утвердження в українському соціумі розробленої М.Грушевським періодизації вітчизняної історії. Питання в тому, чи можна оцінювати цей вплив однозначно позитивно?

Тут треба повернутися до есе І.Лисяка-Рудницького «Проблеми термінології та періодизації в українській історії», створеного на підставі доповіді, яку він виголосив у травні 1978 р. у Канадському інституті українських студій. Учений відкидав, зрозуміла річ, формаційну «п'ятичленку», але й досить критично висловлювався з приводу «звичайної схеми» М.Грушевського, яка панувала в українській зарубіжній історіографії ХХ ст.: «Такі поняття, як “княжа доба” і “козацька держава”, що їх не можна поширити на інші країни, штучно ізолюють український історичний процес від ширшого контексту»¹³.

І.Лисяк-Рудницький уважав, що немає потреби вигадувати окрему періодизацію вітчизняної історії, оскільки загальноєвропейська модель цілком пристосовується до української, – лише з невеликими поправками. Справді, стародавня історія України хоча б маргінально, але була частиною того минулого, яке втілювалося у грецькій та елліністично-романській цивілізації. Історія середньовічної України поділялася на докиївський період (VI–IX ст.), київський і галицько-волинський періоди (X – середина XIV ст.) й добу литовського панування (із середини XIV ст. до Люблінської унії 1569 р.). Ці поділи відповідали європейському ранньому, зрілому і пізньому середньовіччю, хоч в Україні середньовічна доба тривала довше, ніж на Заході, і закінчилася лише з її поглиненням Польським королівством. Європейський ранньоновітній час тривав в Україні від Люблінської унії до кінця XVII ст. Окремо слід було розглядати XVIII і XIX ст. (останнє – до 1914 р.). Така схема періодизації, на думку І.Лисяка-Рудницького, ґрунтувалася на реальній структурі самого історичного процесу, органічно вписувала українську історію у загальноєвропейський контекст і водночас являла собою незаперечний факт відносної відсталості й маргінальності України порівняно з географічним ядром західної цивілізації¹⁴.

Із І.Лисяком-Рудницьким можна погоджуватися на макрорівні. На рівні окремих історичних етапів періодизація вітчизняної історії повинна була відрізнитися від європейської. Власне, це розумів і він сам. Думки цього вченого почали впливати на вітчизняну історіографію лише із середини 1990-х рр., тобто після появи у 1994 р. двотомника його есе, упорядкованого молодим львівським істориком Я.Грицаком. Проте творче переосмислення періодизації М.Грушевського, яка завдяки книзі О.Субтельного почала витіснити радянську формаційну схему з української історіографії, більшою мірою відбувалося під впливом фундаментальних колективних праць Інституту історії України НАНУ.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії. – С.42.

¹⁴ Там само. – С.42–43.

Новітня схема періодизації вітчизняної історії

Популярність книги О.Субтельного в Україні пояснювалася двома обставинами. По-перше, відсутністю фразеології в душі формаційної теорії, яка цілком дискредитувала себе, доводячи невідворотність комунізму. По-друге, присутністю фактичного матеріалу, запозиченого автором із невідомих у нас зарубіжних праць. З'ясувалося, однак, що канадський історик не зміг урахувати у своїй книзі «білих плям», які вже виявили українські історики після того, як здобули доступ до архівів. Через це його книга почала поступово зникати з повсякденного ужитку завдяки появі видань, створених під грифом Інституту історії України НАНУ. Ідеться передусім про двотомник «Історія України: нове бачення» (1995–1996 рр., за редакцією В.Смолія), в якому містилося чимало новацій.

По-перше, замість Російської революції, яка в радянській історіографії була штучно поділена на Лютневу і Жовтневу, у центрі подій 1917 р. опинилася Українська революція. Поряд із радянською формою державності, яка в грудні 1917 р. була тільки проголошена, аналізувалися за період 1917–1920 рр. інші форми національної державності: УНР доби Центральної Ради, Українська держава гетьмана П.Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР.

По-друге, замість відбудовного періоду 1921–1925 рр. виокремлювався період нової економічної політики 1921–1928 рр., яка відділяла два комуністичні штурми – ленінський і сталінський. Історія радянської України досліджувалася в рамках комуністичного штурму, замаскованого В.Леніним 1921 р. під політику воєнного комунізму, нібито нав'язану радянській владі внутрішньою контрреволюцією та інтервентами. У цьому світлі концепція непу набувала зовсім інших рис, ніж та, що панувала в радянській історіографії. В історії комуністичного будівництва період 1921–1928 рр. заслуговував на аналіз історичних процесів у його власних хронологічних рамках. Відбудовний процес, який ще не закінчився після затвердження XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. генеральної лінії на індустріалізацію, ставав лише однією з рис непу.

По-третє, чотири етапи історико-партійної періодизації (від 1929 до 1940 рр.) об'єднувалися у цілісний історичний період сталінської «революції згори» (1929–1938 рр.). У двотомнику цей період фігурував під назвою «Великий перелом». Так називалася стаття Й.Сталіна в газеті «Правда», яка стала сигналом для здійснення примусової суцільної колективізації сільського господарства.

По-четверте, у двотомнику фігурувала Друга світова війна, а не тільки Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу з нацистською Німеччиною та її союзниками. Західна Україна зі своїм багатомільйонним населенням потрапила у вир Другої світової війни з першого її дня – 1 вересня 1939 р.

Запропонована авторським колективом двотомника періодизація була використана в одностомнику «Історія України: нове бачення». Ця книга створювалася в основному тим же авторським колективом під керівництвом того ж відповідального редактора. Вона мала офіційний статус навчального

посібника і видавалася тричі – у 1997, 2000 і 2002 рр. На підставі цієї періодизації було побудоване і в 1998–2000 рр. побачило світ 15-томне зібрання авторських монографій «Україна крізь віки» (удостоєне Державної премії України в галузі науки і техніки за 2001 р.).

Істотне оновлення періодизації історичного процесу, запроваджене у колективних працях під грифом Інституту історії України НАНУ, супроводжувалося радикальною зміною співвідношення між «дожовтневим» і радянським макроперіодами. Це особливо чітко простежується на прикладі 14-томного зібрання авторських монографій «Україна крізь віки» (15-й том вийшов за межі хронологічного ряду). Тематика томів визначалася на підставі існуючих у світі вимог – аналізувати не тільки минуле власного народу, але й історію інших народів на його території. Якщо М.Грушевський починав свою «Історію України-Руси» з теми розселення слов'ян на території, яку займав український етнос, то зібрання монографій «Україна крізь віки» відкривало перед читачами більш давні темпоральні горизонти. К.Бунятян, В.Мурзін і О.Симоненко стали авторами монографії «На світанку історії», в якій розповідалося про населення на сучасній території України від палеоліту до пізніх скіфів. С.Крижицький, В.Зубар і А.Русяєва підготували наступну книгу – «Античні держави Північного Причорномор'я». Історії радянської України у цьому зібранні присвячувалося повністю лише три книги з чотирнадцяти наявних.

У 2011 р. під грифом Інституту історії України НАНУ побачив світ двотомник «Економічна історія України». У цьому історико-економічному дослідженні структурно виділено всі історичні періоди (за вже усталеною у попередніх працях інституту періодизацією), усі українські землі з особливою долею і більшість протодержавних та державних утворень, які існували на сучасній території України. На жаль, стан історичної науки не дозволив розповісти читачам про економіку і побут деяких народів і створених ними держав, які у минулому існували на нашій землі. Відповідальний редактор В.Смолій і колектив із 38 авторів (із них 28 – співробітники інституту) побудували частини двотомника за прийнятою в Європі шестичленною періодизацією: прадавня, давня і середньовічна історія, ранній новий час, модерна доба і новітня епоха. Остання має приблизно однаковий обсяг з усіма попередніми епохами, разом узятими, що пояснюється підвищеною увагою суспільства до історії ХХ – початку ХХІ ст.

Дискусія про багатотомну «Історію України»

Поряд із рутинною науково-дослідною роботою академічний інститут просто-таки зобов'язаний мати проект національного значення. Це розумів новий директор Інституту історії України НАНУ В.Смолій, коли очолив його у грудні 1993 р. Першою і зрозумілою для всіх ідеєю було відтворення на новому рівні багатотомного курсу вітчизняної історії. Останній том десяти томної російськомовної «Історії Української РСР» побачив світ у 1985 р., коли у СРСР уже починалися спроби реформ. Із відкриттям архівів для

істориків стало зрозуміло, що це видання безнадійно застаріло. Майже одразу виявилася і методологічна безпорадність текстів, над якими колектив інституту працював майже півтора десятиліття. Однак спроби підійти до створення планів-проспектів нового багатотомника показали, що така мета для колективу є невідомою. Власне, усвідомлення цього саме по собі виявилось неабияким досягненням. У ті буремні часи вчені позбувалися стереотипів, в яких виховувалися майже від народження.

Замість багатотомної праці зусилля колективу інституту було зосереджено на підготовці монографічних і синтетичних праць у тих напрямках вітчизняної історії, які могли б у майбутньому послужити фундаментом для багатотомної «Історії України». Виникла також думка проінвентаризувати наявні історичні знання шляхом підготовки ґрунтовної енциклопедичної праці.

У червні 1997 р. Президія НАН України обговорила пропозиції інституту про створення 5-томної «Енциклопедії історії України» і прийняла з цього національного проекту відповідну постанову. Підготовка видання повинна була здійснюватися шляхом державного замовлення. Пізніше кількість томів подвоїлася. Це більш надійно забезпечувало опрацювання «ЕІУ» як джерела не тільки для широкого кола читачів (при 5-тисячному накладі), але й для фахових істориків. Останній, десятий, том енциклопедії має побачити світ у 2013 р.

Паралельно з підготовкою «ЕІУ» (задіяно близько 1000 фахівців) в Інституті історії України НАНУ досліджуються окремі виміри історичного процесу як у монографічній формі, тобто на певних його відрізках, так і у формі колективних узагальнюючих праць – із воєнної, політичної, економічної, повсякденної історії. Усе це створює той фундамент, на якому стане можливим опрацювання нового національного проекту – багатотомної «Історії України».

Група фахівців інституту вже працює над планом-проспектом цього видання. Визначена кількість томів – п'ять. Періодизація відповідає європейській: у першому досліджується прадавня і давня історія, у другому – середньовіччя, у третьому – ранній новий час, у четвертому – модерна доба, у п'ятому – новітня епоха. Деякі томи складатимуться із двох – трьох книг, усього їх може бути до десяти. Періодизація томів стане предметом окремої дискусії.

The article analyses the structuring methods of native history beginning with M.Hrushevs'kyi scheme. Approaches to the periodization of historical process are in the thick of analysis, which were used in the works of Institute of the History of Ukraine of NASU at various stages of its existence. Special attention is drawn to contemporary works of scientists of the Institute in this field.

Г.В.ПАПАКІН*

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ІНСТИТУЦІЄЗНАВСТВО: СПЕЦИФІКА НАУКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА**

У статті подано дискусійні міркування щодо специфічної науки історичного циклу – інституцієзнавства, її місця серед інших наук гуманітарного спрямування, особливостей джерельної бази, зроблено спробу запровадити власну схему загальної видової й тематичної класифікації цих джерел, виходячи з оцінки їх значення для розкриття історії державних установ України.

За сучасними уявленнями, історична наука представляє собою динамічну систему знань про людський досвід і, за визначенням відомого теоретика джерелознавства Я.Калакури, «складається з двох великих, взаємозумовлених і тісно пов'язаних між собою підсистем»¹. Першу (основну) формують окремі науки історичного циклу – історії політична, соціальна, економічна, гендерна, регіональна тощо. Другу (спеціальну) становлять значна кількість історичних дисциплін, що всебічно досліджують джерела, в яких відбився цей досвід (архіво-, документо-, музеє-, пам'яткознавство, картографія та ін.), а також пропонують спеціальні методики для його дослідження (наприклад, хронологія, історичні географія та інформатика, герменевтика). Кожна з цих двох підсистем має власні підсистеми. До історичної науки щільно примикають інші гуманітарні науки, які теж досліджують досвід, накопичений людськими спільнотами: соціологія, політологія, етнологія, культурологія та ін.

Проте досі не визначено місце в такій системі знань, і взагалі серед наук історико-гуманітарного циклу, для такої специфічної дисципліни, як історичне інституцієзнавство (або ж історія державних установ, історія урядуючих інституцій, інституційна історія тощо). З одного боку, її, на наш погляд, не слід відносити до спеціальних історичних дисциплін, адже їй не притаманні такі засадничі ознаки, виділені Я.Калакурою, як спеціальне призначення та практичне (прикладне) значення. Тому не дивно, що в останньому довіднику «Спеціальні історичні дисципліни»², де представлено 62 такі науки переважно історико-джерелознавчого циклу, для історичного інституцієзнавства не знайшлося відповідного місця. Але однозначно воно таки має інші ознаки таких дисциплін: історичне спрямування, міждисциплінарність (інтегративна функція) тощо.

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

E-mail: hrapakin@gmail.com

** Стаття друкується в порядку дискусії.

¹ Калакура Я. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – Вип.11. – Ч.1. – К., 2004. – С.37.

² Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко та ін. – К., 2008. – 520 с.

Своею чергою, визнати історичне інституцієзнавство повноцінною окремою наукою історичного циклу досі заважав той факт, що державні установи виступають формуючою та формоутворюючою системою для таких спеціальних дисциплін, як архіво- та документознавство, історія діловодства й узагалі переважної більшості спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого спрямування, адже джерела, що вивчаються ними, створюються внаслідок діяльності державних установ.

З іншого боку, на заваді розвитку саме вітчизняного історичного інституцієзнавства стоять такі вагомні фактори, як тривалі бездержавні періоди існування України, позірні розірваність вітчизняних інституцієтворчих традицій, коли процес державного управління на її території здійснювався установами інших держав, від імені закордонного суверена. Таким чином, українськими не визнаються урядуючі інституції Давньої Русі, адже України як держави тоді формально не існувало; відмовляється у праві називатися українськими інституціям та установам часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московського царства, Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій тощо, попри те, що вони управляли саме українським населенням, а служили там переважно місцеві люди.

Нарешті виокремленню історичного інституцієзнавства заважали його очевидні системні зв'язки з іншими науками та історичними дисциплінами. Історія державних установ нерозривно пов'язана з політичною історією. Держава через адміністративну діяльність своїх центральних та регіональних установ реалізує функції управління та контролю за всіма процесами життєдіяльності суспільств, тому знання історії держустанов є базовими для розуміння закономірностей та специфічних особливостей історичного процесу в цілому. Так саме вона зв'язана з економічною історією, адже економічна політика будь-якої держави реалізується через діяльність її урядових інституцій. Із регіональною історією інституцієзнавство пов'язує увага до специфіки функціонування та особливостей створення урядуючих інституцій у різних регіонах держави. Різнить же історичне інституцієзнавство від згаданих історичних наук те, що воно зосереджується на вивченні лише однієї форми організації та діяльності людського суспільства (але найважливішої) – держави та її інституцій у різних аспектах їх функціонування. Історія державних установ пов'язана також із низкою спеціальних наук джерелознавчого циклу – архіво- та джерелознавством, історичним документознавством, історією діловодства тощо.

Із названими науками її поєднує історизм у поясненні закономірностей і явищ, застосування ретроспективного аналізу, зв'язок із конкретними історичними обставинами, надзвичайна увага до першоджерел – історичних документів усіх видів, спільні методи їх дослідження. Більше того, ці науки доповнюють одна одну. Дослідження історії державних інституцій дозволяє з'ясувати процеси формування документних систем у контексті діяльності установ та їх реорганізацій, простежити рух документів і документальних комплексів у просторі й часі, зрозуміти системність та спадковість у формуванні документних систем і шляхів документообігу в суспільстві, чим суттєво

вдосконалює методи архівної та документознавчої евристики і герменевтики, проведення реконструкції втрачених архівних документних комплексів, камерально-археографічного описування документів, класифікаційного аналізу джерел, вдосконалення сучасного науково-довідкового апарату архівів тощо. Водночас інституцізнавство зосереджується на вивченні творців історичних джерел, а не на їх змісті та засадничій специфіці.

З історією держави і права – галуззю правознавства – спільним є об'єкт вивчення, тобто політичні та правові інститути суспільства. Водночас історію державних установ відрізняє специфіка підходів. Історія держави і права вивчає «еволюцію української державності у цілому; розвиток механізмів державної влади; зародження та функціонування правової системи у цілому й окремих галузей права»³. Історії ж державних установ притаманні особливості ретроспективного аналізу, а також значно ширша джерельна база, яка враховує не лише правові та нормативні акти, але передусім діловодну документацію установи, епістолярні, мемуарні, наративні джерела, матеріали преси, що пов'язано з намаганням вивчити інститути державного управління у реальній динаміці розвитку, дослідити їх справжні, а не лише нормативні сфери впливу та компетенцію. І, звичайно ж, правова система в рамках інституцізнавства або взагалі не аналізується, або ж залучається суто для з'ясування віддзеркалення у правових нормах сфери компетенції та особливостей діяльності певних державних установ. Історію держустанов відрізняє також врахування багатоманітності економічних, соціальних, політичних, ідеологічних факторів та взаємовпливів (приміром, взаємозв'язку держапарату з політичними партіями, громадськими організаціями) та, що особливо важливо, – надзвичайна увага до персоналістської, кадрової сторони організації діяльності конкретних установ.

Історія державних установ дуже наближена до політології та історії політичної думки. Очевидно, що спільними або близькими для цих дисциплін є предмет, а також основний понятійний апарат. Предмет політології – це аналіз політичних інститутів, інституцій держави, керівництва й управління, функціонування структурних елементів політичної системи, їх історія⁴. Але такі терміни, як «державна установа», «система державних установ», «відомство», «бюрократія» тощо, змістовно та науково розкриваються тільки в рамках історії державних інституцій, оскільки становлять її стрижень.

Досить цікавими виглядають взаємини історичного інституцізнавства з історією державної служби та державного управління. Предмети цих наук близькі, але не тотожні. Державна служба розглядається як державний правовий і соціальний інститут, який здійснює в рамках своєї компетенції реалізацію цілей та функцій органів влади та управління шляхом професійного виконання службовцями своїх посадових обов'язків і повноважень, що забезпечують взаємодію держави і громадян у реалізації їх інтересів, прав і обов'язків. Предметом науки державного управління є

³ Див.: Музиченько П. Історія держави і права України: Навч. посіб. – К., 2007. – С.11.

⁴ Див.: Кухта Б., Красівський О., Ліпенцев А. Політологія: Історія і теорія політичної науки: Курс лекцій. – Л., 2004. – С.59.

правовідносини державних органів між собою, державних органів та приватних осіб, державних органів та державних службовців, а також система державної служби, її державно-управлінська структура, принципи функціонування державної служби та управління нею⁵. Державна служба водночас є суспільно-політичним інститутом, сферою професійної діяльності, системою правил роботи з реалізації функцій держави, а також – персоналом, спроможним ефективно виконувати всі ці функції.

Таким чином, державне управління – це дисципліна, що розглядає закладні принципи, основи та методи здійснення процесу державного управління, тоді як історичне інституцієзнавство досліджує його механізми і важелі, історичну долю тих конкретних органів, через які та завдяки яким здійснюється державне управління. Йому притаманна власна дослідницька специфіка, обумовлена системністю і детальністю аналізу всіх основних характеристик державного апарату в цілому та конкретної установи зокрема – зміни у функціях, компетенції, методах діяльності, організаційній структурі, штатах, персональному складі, принципах, джерелах та обсягах фінансування тощо.

Цей список можна значно розширити за рахунок інших соціогуманітарних наук. Так, інституцієзнавство пов'язане із соціологією, яка вивчає суспільство у цілому та його соціальні інститути у зв'язку із суспільством, а держава з її органами виступає найбільшим таким інститутом. З етнологією історію урядуючих інституцій пов'язує дослідження тих владних структур, що діяли за звичаєвим правом і на підставі суспільної традиції. Таким же способом інституцієзнавство пов'язується з культурологією та українознавством, оскільки ми говоримо про українські державні інституції. Відтак потрібно виокремити власний предмет згаданої науки.

На нашу думку, історичне інституцієзнавство як окрема наука історичного циклу досліджує загальний процес становлення та еволюції державного апарату, водночас розглядаючи внутрішню організацію, практичну діяльність, питому вагу конкретних установ у реалізації завдань державного управління і системі зв'язків держава – суспільство; воно виявляє соціально-економічні та політичні умови становлення державного апарату в цілому та окремих установ, з'ясовує організаційну будову державних інституцій, напрями та ефективність їх діяльності, аналізує процес реформування державного апарату. Водночас досліджує внутрішню організацію державних установ, їх компетенцію, завдання, обсяги повноважень, функції, а також місце кожної такої інституції у системі державного управління.

Глибоку традицію інституцієзнавчих досліджень мають насамперед держави Європи та Північної Америки з тривалою та безперервною інституційною історією. Для визначення такої науки англомовний світ користується кількома поняттями: «Institutional History» (дуже широке, охоплює історію установ, корпорацій, організацій, спілок, рухів, партій тощо), «History of State Institutions», «History of Governmental Institutions», «History of Public

⁵ Див.: Черноног С.С. Державна служба: Історія, теорія і практика: Навч. посіб. – К., 2008. – С.21.

Institutions» або «History of Public Bodies». Кожен із цих термінів має свої особливості, змістові нюанси. Найбільш уживані для визначення інституцієзнавства – два останні. Американські історики приділяють багато уваги дослідженню цієї тематики, про що свідчить створення при Університеті Берклі (Каліфорнія) спеціального інституту урядових досліджень (Institute of Governmental Studies), який здійснює розвідки з історії державних інституцій як у США, так і в інших державах. Аналогічні дослідження проводяться у Пенсільванському та Стенфордському (Каліфорнія) університетах.

Широко відома школа російських інституцієзнавців. Ще з XIX ст. у цій країні сформувалася плеяда істориків – дослідників історії установ центральної та місцевої адміністрації Московського царства / Російської імперії XV–XVIII ст., серед яких Ю.Готье, А.Градовський, В.Ключевський, В.Романовський, А.Славатинський. Історії державних органів XIX ст. присвячена ціла низка праць російських учених, першим серед яких слід назвати визначного інституцієзнавця П.Зайончковського. За радянських часів історію державних установ Росії та СРСР вивчала школа істориків Московського державного історико-архівного інституту (М.Єрошкін, О.Степанський, Т.Коржихіна, В.Куликов). Нині їх справу успішно продовжують М.Бабич, А.Бахтуріна, Л.Писарькова.

Водночас слід зазначити, що цілком закономірно предметом досліджень російських істориків є суто діяльність центральних та місцевих державних інституцій на російських теренах. Натомість історія створення системи місцевих установ Московського царства / Російської імперії / СРСР на національних окраїнах, особливості їх функціонування, як правило, залишаються поза їхньою увагою.

На жаль, українські інституцієзнавчі студії на сьогодні повністю вичерпуються дослідженням історії створення і функціонування державних інституцій переважно XVII–XVIII ст., вагомим науковим доробком В.Шандри з історії російських генерал-губернаторств XIX ст. в Україні, деякими розвідками з історії українського державотворення та інституцій на початку XX ст. Усі вони є дослідженнями важливих складових загального національного інституційного процесу, але комплексної й повноцінної його картини не відтворюють. Лише останнім часом можна констатувати різке зростання інтересу науковців до дотичних тем, що відбилося в низці видань з історії державної служби та окремих владних інститутів⁶.

До певної міри неусталена навіть назва самої науки. «Історія державних установ» – це цілковита калька з російської мови, що зрозуміле в умовах недостатнього розвитку вітчизняних досліджень. Проте, на наш погляд, доцільніше було б уживати власну терміносистему. Пропонуємо ввести до суспільно-наукового обігу таку назву цієї науки, як історичне інституцієзнавство. Однак оскільки термін «інституція» дуже емний, включає всі суспільні

⁶ Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – 536 с.; Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – 271 с.; *Котляр М.Ф., Ричка В.М.* Княжий двір Південної Русі X–XII ст. – К., 2008; *Ричка В.М.* «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К., 2009.

інститути, а не тільки створені державою, то спеціально для цього випадку доцільно вживати й інший – «історія урядуючих інституцій».

На користь цього – лінгвістичні та змістові аргументи. Історичну етимологію слова «уряд» в українській мові розглянув сучасний дослідник В.Поліщук, дійшовши висновку, що за часів Київської Русі такого поняття для позначення влади чи представників влади ще не існувало. Давньоруська літописна мова знала «уряд» у значенні «умова, договір», і утворювала з нього дієслово «урядити» у значенні «встановити, облаштувати, заснувати, визначити, полагодити» тощо. Історик стверджує: «Згідно з цими значеннями, «уряд» початково означав установлену наперед домовленість (договір), засновану на полагодженні справ та умов, що утворюють певний *порядок* (*право*) та його *правила*». Він констатує збіг західноєвропейського латиномовного терміна *officium* з руським *оуряд/врад* в офіційній мові Великого князівства Литовського (під впливом чеської актові мови), а з XV ст. – як усталене визначення посад, отримуваних шляхтою в умовах станово-територіальної моделі панування⁷. Нашу пропозицію щодо назви науки можна обґрунтувати ще й тим незаперечним фактом, що, власне, державні установи на українських теренах з'явилися досить пізно, у XVIII–XIX ст.; а навіть і тоді продовжував існувати запроваджений спеціально для України інститут генерал-губернаторства як «посади-установи». Тому сміливо треба говорити про тривалу українську традицію здійснення функцій державного управління через окремі постаті, посади, а не повноцінні державні установи, отже – і про урядуючі інституції (як посадових осіб, так і установи).

Невтішне становище з вітчизняним інституцієзнавством, окреслене вище, спонукало нас підготувати перше в Україні видання з історії українських урядуючих інституцій. Воно базується на навчальному курсі, читаному студентам Державної (нині – Національної) академії керівних кадрів культури і мистецтва та Київського національного університету культури і мистецтв за авторською програмою й методикою. Книга не претендує на повне висвітлення всіх проблем історичного інституцієзнавства, насамперед теоретичних. Фактично це лише перша частина великого навчального курсу, що охоплює історію українського інституцієтворчого процесу від виникнення першої документально та історично засвідченої національної держави – Давньої Русі-України та її урядуючих органів (IX ст.) – до перших визвольних змагань початку XX ст. і створення новітньої української держави – Української Народної Республіки⁸.

Ми вже згадували, що історичне інституцієзнавство має власну джерельну базу, яка частково збігається з джерельною базою наук історико-гуманітарного циклу та інших спеціальних галузей історичного знання (політична історія, історія державності, державної служби та державного управління, історія держави і права, архіво-, документознавства тощо), але

⁷ Див.: Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – №2. – С.4.

⁸ Папакін Г. Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. – К., 2010. – 243 с.

за певними, визначальними, ознаками – є специфічною. Свої особливості має і класифікація історичних джерел, які розкривають історію створення та особливості функціонування, завдання, сфери відповідальності й ефективності діяльності державних установ в Україні. Вітчизняні дослідники ґрунтовно цим ще не займалися. Можна навіть стверджувати, що це питання досі залишається нерозробленим. Винятків, що підтверджують цю тезу, лише декілька⁹. Слід відзначити навчально-методичний посібник з історії державної служби, який містить термінологічний словник, добірку документів про державну службу з XII по XX ст. як узагалі першу спробу представити джерела з означеної теми¹⁰. Інші джерелознавчі праці стосуються конкретних історичних періодів та установ. Це насамперед монографія О.Купчинського із дослідженням усього корпусу актів і документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. як найдавнішого періоду давньоруської документалістики, від якого збереглися автентичні писемні джерела. Але специфіка цієї праці суттєво вплинула на застосовану автором класифікацію джерел, оскільки він виділив такі чотири їх групи: автентичні акти та документи, які збереглися в оригіналах і списках оригіналів; реконструйовані з інших джерел акти й документи; неавтентичні документи (фальсифікати); згадки про акти та документи Галицько-Волинського князівства в інших джерелах¹¹. Також у своїй праці О.Купчинський використав поділ усіх досліджених джерел на рукописні й друковані¹². При цьому автор не порушував питання про специфіку документування діяльності тогочасних урядуючих інституцій, починаючи від князя і закінчуючи його дрібним урядовцем.

Обов'язково слід згадати цикл фундаментальних праць В.Шандри, яка уважно і вичерпно дослідила джерельну базу процесу створення та діяльності спочатку Малоросійського генерал-губернаторства¹³, а потім комплексно – трьох російських генерал-губернаторств (Малоросійського / Харківського, Новоросійського й Бессарабського, Київського, Подільського та Волинського) на українських теренах у XIX – на початку XX ст. Головну увагу автор звернула на документальний склад архіву канцелярій генерал-губернаторів¹⁴. Водночас в її працях досліджувалися також інші джерела, що у своїй цілісності складають комплекс матеріалів для вивчення історії діяльності російських генерал-губернаторів та підвладних їм установ в

⁹ Можна назвати єдиний на сьогодні навчальний посібник із такої теми, підготовлений Чернігівським центром перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій: *Бойко В.* Джерела до історії державного управління та місцевого самоврядування України. – Чернігів, 2005. – 56 с.

¹⁰ Історія державного управління України: термінологічний словник, збірник документів і матеріалів (XII–XX ст.), схеми та інтернет-довідник: Навч.-метод. вид. з курсу «Теорія та історія державного управління». – К., 2004. – 400 с.

¹¹ *Купчинський О.* Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження, тексти. – Л., 2004. – С.30–36.

¹² Там само. – С.42–45.

¹³ *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001.

¹⁴ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.7–23, 137–163, 229–264, 339–370.

Україні. В.Шандра розробила власну схему класифікації джерел з історії державних інституцій Російської імперії в Україні, виділивши три великі їх групи: діловодна документація, законодавчі акти та джерела особового походження¹⁵.

Спробу подати авторську схему класифікації джерел з історії місцевих органів державної влади та управління в Російській імперії другої половини XIX ст. здійснила Р.Воробей у спеціальному розділі своєї монографії. Вона згрупувала всі джерела незалежно від їх походження у чотири основні тематично-видові групи: нормативно-правові акти всіх рівнів, різноманітні архівні документи, друковані матеріали (маються на увазі матеріали губернської офіційної преси та статистичні збірники), мемуари сучасників¹⁶.

Не претендуючи на створення альтернативної джерелознавчої класифікаційної системи, придатної для українського інституцієзнавства, лише зауважимо, що запропоновану згаданими науковцями типологію не завжди можна поширити на весь історичний період існування державних установ України. До того ж, не охоплює вона і всього комплексу історичних джерел, створених унаслідок діяльності урядуючих інституцій. Відтак, на наш погляд, слід виходити із засадничої особливості джерел з їх історії, адже найголовніша форма здійснення ними своїх функцій полягала в оприлюдненні ухвалених актів, чи принаймні у доведенні їх до виконавців. А отже весь комплекс писемних історичних джерел, що висвітлюють проблеми створення, функціонування, компетенції державних установ, доцільно розділити на дві великі групи: опубліковані та неопубліковані (архівні). Щоправда відомі джерелознавці виступають проти такої класифікації, вважаючи її занадто спрощеною, що вказує лише на зовнішні ознаки, місце зберігання джерел, а не на їх види і типи¹⁷. Підтримуючи таке твердження стосовно загальноісторичних джерел, маємо зробити виняток саме для джерел інституційної історії, адже визначальна ознака публікації у даному випадку виступає не зовнішньо-формальною, а суттєвою характеристикою писемного джерела, свідчить про його актуалізацію, поширеність та оприлюднення, а також (але вже в останню чергу) і про стан вивчення.

Ознака опублікованості (оприлюднення) має нами розглядатися принаймні у трьох видах: оприлюднення сучасниками з метою організації виконання та контролю за дотриманням законодавства (наприклад, офіційні сенатські публікації актів або тогочасні неофіційні збірники чинних законів); оприлюднення вже після завершення діяльності даної установи з інформаційно-довідковою метою (неофіційне видання польського законодавства «*Volumina Legum*» уже після ліквідації Речі Посполитої); нарешті історико-археографічні наукові публікації («Український дипломатарій»).

¹⁵ Там само. – С.7.

¹⁶ Див.: Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. – Чернівці, 2009. – С.31–38.

¹⁷ Див.: Історичне джерелознавство: Підруч. / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К., 2002. – С.93, 96–97; Макаруч С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Л., 1999. – С.10–11.

Надалі у зв'язку з неможливістю подати детальну характеристику всіх джерел вестимемо мову про приклади кожної видово-тематичної групи. Першу категорію опублікованих писемних джерел складають видання актів, які регулювали діяльність урядової інституції, чи стали наслідком її діяльності. Вони могли побачити світ ще за часів діяльності установи, а також після її ліквідації. До них належать насамперед законодавчо-нормативні акти, що регулюють питання створення, ліквідації та межі повноважень певних державних установ. За ієрархічною структурою це *Конституція (Основний закон)*, де подаються відомості про найвищі державні установи, окреслюються їх повноваження та сфери діяльності.

Для Давньоруської держави (Київської Русі та її спадкоємців) таким основним джерелом державного та приватного права, що були на той час нероздільними, виступає, безперечно, «Правда руська» в усіх її редакціях як зведений правовий кодекс XI–XIII ст., а також церковно-правові пам'ятки: «Устави» князів Володимира та Ярослава, Володимира Мономаха. Насамперед ідеться про ті статті згаданих правових актів, що намагалися регулювати питання державного управління, містили згадки про урядовців великокнязівської та місцевої адміністрації. Згодом Перший (або Старий; 1529 р.), Волинський (1566 р.) та Другий (Новий; 1588 р.) литовські статuti ввібрали значну кількість давньоруських правових норм, доповнивши їх новими, що відбивали особливості державного устрою Великого князівства Литовського. Для XVI – половини XVII ст. – це польські сеймові конституції, в яких відбивалися права і привілеї мешканців українських земель, що підтверджувалися кожним королем Речі Посполитої; згадувалися установи-уряди, що здійснювали управління краєм або ж його регіонами. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. була, власне, за своєю формою подібною до згаданих сеймових конституцій, але водночас – першою суто українською національною конституцією, що вноrmовувала взаємини гетьмана, старшини, Війська Запорозького Низового та інших суб'єктів тогочасної української держави у правовому полі. Звичайно, ми не говоримо про тогочасну публікацію – адже це було навіть технічно неможливо – але про оприлюднення, копіювання і поширення рукописних списків згаданих пам'яток давньоруської та литовської доби.

Слід згадати також про основні закони Австрійської та Австро-Угорської імперії, якими регулювався статус українських земель, що входили до її складу (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття), встановлювалися повноваження державних інституцій, які діяли на українських теренах. Перші такі конституції (т.зв. Піллерсдорфа від 25 квітня 1848 р. та друга, октройована, – від 4 березня 1849 р.) були запроваджені під час революції 1848–1849 рр.; потім їх замінив австро-угорський Компроміс 1867 р. Із 1850 р. діяла й окрема крайова конституція для Галичини та Буковини. За часів Української революції 1917–1921 рр. найвищими державними актами

були універсали Української Центральної Ради¹⁸, «Законои про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. (октройований конституційний акт доби Української Держави)¹⁹, «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії» від 13 листопада 1918 р. (Конституція Західноукраїнської Народної Республіки)²⁰, Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 березня 1919 р.²¹, «Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р.²² тощо.

На другому місці по низхідній знаходяться найважливіші законодавчі акти: закони, укази, декрети, постанови і розпорядження урядів, що регулювали створення та діяльність конкретних державних установ. Як правило, вони друкувалися в офіційних парламентських і урядових виданнях газетного чи журнального типу – вісниках, або ж окремими виданнями (зводами законів). За кінець XVIII – початок XX ст. це були «Повне зібрання законів Російської імперії»²³, або його коротка версія – «Звід законів Російської імперії»²⁴. У XIX ст. в кожній губернії Російської імперії видавалися «Губернские ведомости» – офіційний орган губернського присутствія. Газета поділялася на два відділи: загальний (офіційний) та місцевий (неофіційний). У першому вміщувалися укази та обіжники губернатора, що видавалися до загального виконання чи відома, щомісячні відомості про стан діловодства у присутствіях, оголошення про вакантні місця та нові посади в адміністрації, приймання, переміщення, звільнення та нагороди службовців місцевих установ, випадки порушення законодавства і стягнення

¹⁸ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №5 (червень); Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – №2 (23 листопада); Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – №3 (13 січня).

¹⁹ Державний вістник. – 1918. – №1 (16 травня).

²⁰ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західноукраїнської Народної Республіки. – Станіславів, 1918. – С.3–4.

²¹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 2-е изд. – 1919, 1–30 июня. – №19. – С.274–280.

²² Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1920. – №2 (19 листопада).

²³ «Полное собрание законов Российской империи» – найповніший збірник законодавчих актів, розміщених за хронологічною ознакою, за номерами затвердження кожного акту царем. До 1917 р. вийшло друком три видання «ПЗЗ»: 1-ше – 1830 р., понад 30 тис. законодавчих актів за 1649 – 12 грудня 1825 рр., 45 томів; 2-ге – 1830–1884 рр., понад 60 тис. законодавчих актів за грудень 1825 – лютий 1881 рр., 55 томів; 3-тє – 1884–1916 рр., 40 тис. законодавчих актів за березень 1881 – грудень 1913 рр., 33 томи.

²⁴ «Звід законів Російської імперії» – офіційне зібрання чинних законодавчих актів Росії, розташованих у тематичному порядку. Перше видання 1832 р. і наступні видання 1842 і 1857 рр. склалися з 15 томів (1885 р. був доданий 16-й том із процесуальним законодавством). Між виданнями «Зводу законів...» виходили його продовження (щорічні та зведені); після 1857 р. він повністю не перевидавався, а виходили лише окремі томи (т.зв. неповні видання). До «Зводу законів...» не включалися акти військові та військово-морські, закони регіонального значення (для прибалтійських губерній, Царства Польського та Бессарабії), частково публікувалися акти відомства імператорського двору, іноземних справ та православного віросповідання.

за них, списки осіб, які мали право участі у земських виборчих зібраннях, списки гласних повітових земських зібрань, затверджені земські та міські кошториси тощо²⁵.

Після 1917 р. існували такі офіційні видання законодавчо-нормативних актів: «Вістник Генерального Секретаріату України» як офіційний орган першого уряду України²⁶, «Державний вістник» (за Української Держави), «Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західноукраїнської Народної Республіки» та «Вісник державних законів і розпорядків Західної Облaсті УНР». За радянських часів нормативні акти щодо створення і діяльності державних установ в Україні вміщувалися у зібраннях законів СРСР²⁷, збірниках узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР/УРСР²⁸. Аналогічні зібрання законодавчих актів друкувалися в інших державах, до складу яких у певні історичні періоди входили українські землі: «Вісник законів державних для королівств і країв в державній думі заступлених» – для Австрійської / Австро-Угорської імперії²⁹, а також видання крайових законів цієї ж імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.³⁰ Офіційні вісники законодавчих актів існували також у міжвоєнних Польщі («Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej»), Румунії («Codul Administrativ al României»), Угорщині («Magyar törvénytar») та Чехословаччині («Sbirka zákonů a nařízení Státu Československého»).

Крім таких офіційних видань законодавчих актів про державні установи видавалися й неофіційні збірники, підготовлені з ініціативи

²⁵ Див.: *Воробей Р.Б.* Система місцевих органів влади та управління в другій половині ХІХ ст. (на прикладі Чернігівської губернії). – Чернігів, 2004. – С.36–37.

²⁶ Виходив із листопада 1917 по травень 1918 рр., друкував матеріали державно-урядового характеру; кілька разів змінював назви: «Вістник Генерального Секретаріату УНР», «Вістник Ради Народних Міністрів УНР».

²⁷ «Собрание законов СССР» – у 1924–1937 рр. офіційне видання управління справами Ради Народних комісарів СРСР, в якому публікувалися декрети і постанови ЦВК СРСР, його президії, РНК, Ради праці та оборони СРСР, а також договори, угоди та конвенції з іноземними державами.

²⁸ «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України» (до 1920 р. – «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины»; 1920–1921 рр. – «Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР»; 1922–1928 рр. – «Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України») – офіційне видання Наркомату юстиції УСРР/УРСР, в якому впродовж 1919–1937 рр. уміщувалися маніфести, декрети, закони, постанови, інструкції, обіжники, інші акти ВУЦВК, РНК, Наркоміату та наркоматів радянської України.

²⁹ Офіційне видання законів Австрійської та Австро-Угорської імперії виходило німецькою («Reiches – Gesetz – Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1853–1918»), польською («Dziennik Ustaw dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych, 1870–1917») та українською мовами впродовж 1883–1917 рр.

³⁰ «Вісник крайових законів і розпоряджень для Королівства Галичина і Лодомерія разом із Великим князівством Краківським» (у 1868–1918 рр. виходив українською, польською та німецькими мовами), а також попередні видання: «Вісник Крайового правительства для управительственной області Наместничества в Львові» (1854–1857 рр.), «Вісник ряду крайового для адміністраційної області Наместничества в Львові» (1858–1859 рр.), «Всеобщий дневник земських законів і правительства для коронної області Галиції і Володимирії з княжествами Освенцимським і Заторським і з Великим княжеством Краківським» (1848–1849 рр.) тощо. Крім загальноімперських офіційних видань, у Габсбурзькій монархії впродовж 1849–1866 рр. видавався «Вісник для русинів Австрійської держави» – спеціальний урядовий часопис українською (русинською) мовою для публікації офіційних актів уряду.

окремих правників³¹. Найзначнішим із таких неофіційних збірників законодавчих актів Польсько-Литовської держави від XIV до XVIII ст. слід вважати «*Volumina Legum*» (повна назва: «*Volumina Legum. Leges, statua, constitutiones et privilegia Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae. Omniumque provinciarum annexarum, a commitiis visliciae anno 1347 celebratis usque ad ultima regni comitia*», тобто «Права, конституції і привілеї Королівства Польського, Великого князівства Литовського і всіх провінцій, затверджених на загальних сеймах коронних від сейму 1347 р. до останнього») – перший польсько-литовський збірник конституційних та законодавчих актів 1347–1793 рр. Підготовка його розпочалася ще 1732 р. з ініціативи київського єпископа Юзефа Залеського. Перші вісім томів побачили світ у XVIII ст., а решта – XIX та навіть XX ст. (т.10 видано 1952 р. у Познані). У другій половині XIX ст. заходами відомого юриста і видавця Йосафата Огрізка томи, видрукувані у XVIII ст., були перевидані³². Такі видання набували статусу історичних, інформаційно-довідкових, оскільки вміщували здебільшого акти, які вже втратили чинність, або в яких йшлося про ліквідовані інституції. Але вони не були науково-археографічними, позаяк видавці й упорядники не ставили перед собою такої мети.

Історію діяльності кожної установи віддзеркалюють три основні нормативні документи: акти щодо її створення, реформування та ліквідації. Причому це міг бути акт про створення конкретної установи або ж групи державних установ одного рівня, компетенції та статусу (міністерств, колегій, губернських інституцій). Як зразки таких документів першої групи з організації установ можна назвати указ Сенату Російської імперії від 4 січня 1840 р. про центральну депутатську комісію з ревізування дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній, створеної на базі відповідних губернських комісій, або ж інший указ Сенату від 25 жовтня 1767 р. про заснування Слобідсько-Українського вотчинного департаменту для контролю за правами землевласників та розмежування їх земель; декрет імператриці Марії-Терезії від 13 травня 1773 р. про створення крайового губернаторства Галичини та Лодомерії – центрального органу політичної та адміністративної влади на західноукраїнських землях тощо. Ліквідації таких установ були присвячені, приміром, указ Верховної таємної ради Російської імперії від 22 серпня 1728 р. про скасування Малоросійської колегії; або ж указ російської імператриці Єлизавети про ліквідацію Правління гетьманського уряду в Україні у зв'язку з обранням гетьмана Кирила Розумовського. Другу групу репрезентує, наприклад, законодавчий акт імператриці Єкатерини II «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» від 7 листопада 1775 р., що послужив підставою для створення цілої низки установ губернського та повітового рівнів; спільна постанова міністерств внутрішніх справ, юстиції та фінансів Австрійської

³¹ Див., наприклад: *Савчак Д.* Збірник законів адміністраційних. – Л., 1893; *Храпко І.* Збірник законів і постанов Українського Правительства відносно закордонних інституцій. – Ч.1. – Відень, 1919.

³² *Volumina Legum.* – Т.1. – Petersburg, 1859 (та ін. томи).

імперії від 19 січня 1853 р. про створення мішаних повітових управ, що здійснювали місцеве управління на території Буковини. Прикладом акта щодо ліквідації цілої групи установ служить указ російського імператора Павла І від 30 листопада 1796 р., яким було скасовано намісництва й проведено реформу місцевого управління.

Повсякденну діяльність державних інституцій досить повно відбивають нормативні та регуляторні акти самої установи – накази, розпорядження, інструкції, що публікувалися у збірниках нормативних актів або офіційних бюлетенях, які друкувалися згаданими установами³³. Найважливіші акти видавалися також у вигляді окремих брошур із метою ознайомлення відповідної аудиторії (насамперед виконавців) з нормативними документами, що регулювали певні сторони повсякденного життя суспільства³⁴. Такі джерела надають інформацію про основні завдання, обсяги повноважень, компетенцію державної установи, заплановані нею шляхи розвитку та вирішення назрілих проблем.

Важливе значення мають різного роду звітно-статистичні матеріали, що розповідають про діяльність установ. Насамперед це грошові звіти та кошториси, які в обов'язковому порядку оприлюднювалися державними і громадсько-державними інституціями (у Російській імперії – земствами³⁵), а також зведені матеріали щодо діяльності державної інституції впродовж певного звітного періоду³⁶. Цінним, але не завжди об'єктивним, джерелом виступають офіційні дослідження з історії державних установ, які часто-густо готувалися до різних ювілеїв та пам'ятних дат³⁷. Про ставлення суспільства до діяльності і повноважень певної державної установи можна дізнатися з публікацій у засобах масової інформації (оглядових та аналітичних статей, інформаційних повідомлень, заміток, матеріалів журналістських розслідувань тощо).

Основними писемними джерелами інформації про внутрішній устрій України-Русі ІХ–ХІІІ ст. у зв'язку з повною відсутністю всіх інших виступають літописи, створені київськими монахами і потім багато разів перероблені їхніми наступниками у Новгороді, Суздалі, Москві. Насамперед це

³³ Приміром, «Вісник Державного секретаріату військових справ» за часів ЗУНР.

³⁴ Приклад такого видання офіційних документів див.: Сборник циркуляров по Юго-Западному краю киевского, подольского и волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н.В.Клейгельсона. – К., 1905.

³⁵ Див.: Денежный отчёт за 1913 г. [Подільського губерньського земства]. – Каменець-Подольський, 1915; Денежный отчёт Волчанской земской управы за 1914 г. – Волчанск, 1915 та ін.

³⁶ Всеподданнейший отчёт киевского, подольского и волынского генерал-губернатора за 1889–1893 гг. – [К., 1893]; Деятельность Совета народных комиссаров и Совета труда и обороны: сводные материалы за IV квартал 1924–1925 гг. – Москва, 1925. – 21 с.; Деятельность областных и местных военно-промышленных комитетов. – Ч.1. – Петроград, 1916.

³⁷ Див., наприклад, нариси історії вищого адміністративно-юридичного органу Російської імперії: История Правительствующего Сената за 200 лет. 1711–1911. – Т.1–2. – Санкт-Петербург, 1911; уряду Російської імперії у ХІХ ст.: *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – Санкт-Петербург. – Т.1–2; Державної ради: Государственный Совет: 1801–1901. – Санкт-Петербург, 1901, або історичний нарис міністерства: Министерство внутренних дел: Ист. очерк. – Санкт-Петербург, 1901; Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за сто лет его существования (1798–1898). – Санкт-Петербург, 1898; Столетие учреждения Лесного департамента: 1798–1898. – Санкт-Петербург, 1898. Приклад із нашого часу: Уряди України у ХХ ст.: Науково-довідкове видання – К., 2001.

«Начальний (Початковий) літопис» настоятеля Києво-Печерського монастиря Никона Великого, «Повість временних літ» печерського ченця Нестора, «Лаврентіївський літописний ізвод (звід)», «Іпатіївський ізвод (звід)», пізніші зведені літописи – Київський, Галицький (Львівський) та ін. Літописи Авраамки, Баркулабівський, Супрасльський є основними джерелами також з історії державного устрою й урядуючих інституцій Великого князівства Литовського. До історії державних установ мають стосунок також пам'ятки давньоруської церковної й світської літератури: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «житія» давньоруських святих, «Повчання» та «Устав» великого князя Володимира Мономаха тощо.

Об'єктивне уявлення про будь-яку установу неможливо скласти, не аналізуючи опубліковані спогади³⁸, щоденники³⁹ і листування її очільників, співробітників або уважних спостерігачів, в яких віддзеркалилася діяльність даної державної інституції. Найбільшим опублікованим корпусом епістолярної спадщини російських високопосадовців ХІХ ст. став «Архів князя Воронцова»⁴⁰, в якому серед інших фамільних документів цього відомого роду вміщено листування князя М.Воронцова періоду перебування його на посаді новоросійського та бессарабського генерал-губернатора. Українська археографія знає інший різновид таких публікації – засновану в 1990-х рр. серію «Український дипломатарій», де публікувалися офіційні акти та листи найвищих урядовців Гетьманщини. Друком уже вийшли універсали Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та інших гетьманів кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.⁴¹ Утім такі документи, зокрема 109 універсалів гетьмана Данила Апостола дійсно загальнодержавного, а не приватно-правового, змісту почав публікувати ще в середині ХІХ ст. відомий археограф М.Судієнко⁴². Ще однією групою опублікованих джерел є документальні збірники з історії державних установ – як офіційні, так і історичні публікації⁴³.

³⁸ Бош Е.Б. Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – Москва; Ленинград, 1925; Винниченко В.К. Відродження нації. – Т.1–3. – К.; Відень, 1920; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. (1914–1920). – Ч.3–4. – Л., 1923; Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995; Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1969 та ін.

³⁹ Дневник П.А.Валуева, министра внутренних дел: В 2 т. – Москва, 1961; Дневник государственного секретаря А.А.Половцова: В 2 т. – Москва, 1966; Дневник Д.А.Милютинина. – Т.1–4. – Москва, 1948–1950; Винниченко В.К. Щоденник. – Т.1: 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980.

⁴⁰ «Архів князя Воронцова» – багатотомний збірник документів (автобіографічні записки, листування, офіційні документи) фамільного архіву графів (з 1845 р. – князів) Воронцових, який видавався у 1870–1895 рр. за редакцією П.Бартенева. Друком вийшло 40 томів. Кожен мав власну назву, але нумерація була загальною.

⁴¹ Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1998; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Кн.1. – К.; Л., 2002; Кн.2. – К., 2004; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004; Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008.

⁴² Судієнко М. Матеріали для отечественной истории. – Т.1. – К., 1853.

⁴³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996–1997; Директорія, Рада Народних Міністрів УНР: Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. / Упор. В.Верстюк (кер.) та ін. – К., 2006.

Іншу групу опублікованих джерел, дотичних історії урядуючих інституцій, становлять частини колишніх діловодних архівів установ у вигляді документальних комплексів та регестів документів, які видані в наш час. Такі публікації мають суто науковий характер, але за змістеними в них документами відтворюються функції, повноваження, специфіка діяльності державних установ певного часу. Можна навести кілька прикладів: книги Литовської, Руської (Волинської), Коронної Метрики як регести державних архівів канцелярій Великого князівства Литовського та Речі Посполитої⁴⁴; корпусне видання архіву Коша Нової Запорозької Січі, що його вже впродовж багатьох років видають Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ та Центральний державний історичний архів України, м.Київ⁴⁵. У цьому списку слід згадати і видання «залишків архівного фонду» канцелярії Новосербського корпусу як джерела з історії її діяльності в середині XVIII ст.⁴⁶

Останнім видом опублікованих джерел, що містять відомості про історію державних установ, є нарративні. Для давнього періоду української історії це ті ж літописи, створені київськими, галицькими, волинськими монахи-книжниками, а також так звані «козацькі літописи» XVII–XVIII ст. Це ще й хроніки європейських авторів (німецьких, польських, румунських, угорських тощо), де йшлося про створення та діяльність українських державних установ та установ інших держав, через які здійснювалося управління українськими землями.

Друга велика категорія джерел, тих, що зберігаються в державних архівах та архівних установах інших форм власності, і в повному обсязі ще не стали надбанням широкої громадськості, представлена переважно документацією самої установи, тим первісним пластом діловодних документів, які створювали колись її діловодний архів. Там із різним ступенем достовірності задокументована внутрішня і зовнішня діяльність установи. За визнанням сучасних істориків, «документи діловодного походження є відносно достовірним і репрезентативним джерелом як про діяльність державної установи, так і про ті процеси, якими вона управляла». Прикладом може служити фонд канцелярії полтавського цивільного губернатора за 1847–1918 рр., що зберігається в Держархіві Полтавської області. У чотирьох його описах представлено документи про діяльність поліцейських та жандармських відділень, повітових справників, листування з аналогічними установами інших губерній, відомості про становище у повітах, вибори до російської Держдуми; донесення городничих, дворянських маршалків,

⁴⁴ Руська (Волинська) Метрика: Регести документів коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства 1586–1673) / Упор. Г.Боряк, Г.Вайс, К.Вислобов, Л.Демченко, П.К.Грімстед, В.Кравченко, В.Страшко, Н.Яковенко. – К., 2002.; Литовська Метрика. Кн.561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підг. В.Кравченко. – К., 2005.

⁴⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т.1–4. – К., 1998–2006.

⁴⁶ Канцелярія Новосербського корпусу / Упор. В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т.7. – Запоріжжя, 2005.

земських комісарів, поліцмейстерів, тематичні справи (про формування малоросійських кінно-козацьких полків під час Кримської війни 1855–1856 рр., відзначення 200-річчя Полтавської битви), інформація господарського характеру (про благоустрій, розвиток бджолярства, вівчарства, врожаї) тощо⁴⁷.

Окремо слід згадати документацію ліквідаційних органів, яка виступає важливим джерелом для аналізу ефективності виконання покладених на установу функцій⁴⁸. Цінні відомості містяться в документах з особового складу, які дозволяють висвітлити постаті конкретних провідників державної політики, що втілювалася в діяльності установ (соціальний, гендерний склад, освітній рівень, фах тощо). Докладного аналізу потребують скарги, петиції і пропозиції, які надходили до установи, що дозволяє оцінювати її авторитет серед населення, а також ефективність виконання покладених на установу завдань. Уважного розгляду вимагає також уся планово-звітна документація, яка зберігається у фондах вищих за рангом державних установ, і нормативно-розпорядча документація, що відклалася в нижчих установах⁴⁹. Аналіз родо-видового складу діловодної документації надає можливість встановити, на які саме соціальні, політичні та економічні явища й процеси звертали головну увагу державні установи, здійснюючи свої адміністративні функції.

Значна за обсягом та цікава за змістом інформація наявна у фондах особового походження, насамперед фамільних, родових та родинних керівників установи, провідних її співробітників. Тут відклалася різні документи з діловодства, а також представлено плани, проекти, замітки щодо її діяльності за певний історичний час. Для аналізу ефективності функціонування установ важлива її оцінка сучасниками та учасниками історичних подій, що давалася у листах, щоденниках, спогадах відомих історичних постатей, рядових чиновників, усіх тих, хто у своєму повсякденному житті мали справу з даною установою, зверталися до неї або ж чули про неї чи про її керівників. Залучення епістолярних і мемуарних джерел, в яких фіксувалися внутрішній світ людини, мотиви поведінки, переконання чиновників і серед них – визначних сановників, значно розширює наші відомості про державні установи, надає можливість скласти уявлення про внутрішні механізми, «привідні ремені» та приховані важелі, що

⁴⁷ Див.: Державний архів Полтавської області: Анотований реєстр описів. – Т.1: Фонди дорядянського періоду. – Полтава, 2004. – С.6–7.

⁴⁸ Наприклад, фонд Комісії з питань ліквідації австрійських установ на Буковині за 1919–1923 рр. або Комісії з питань уніфікації австрійських адміністративних установ на Буковині за 1920–1923 рр.: Державний архів Чернівецької області: Путівник. – Т.1: Фонди дорядянського періоду. – К.; Чернівці, 2006. – С.139.

⁴⁹ Приміром, у фонді Галицької крайової комісії з розподілу службовців окружних управлінь ХІХ ст., яка підпорядковувалася Галицькому намісництву Австрійської імперії, зберігаються розпорядження та обіжники самого намісництва; у фонді Крайової комісії з персональних питань службовців повітових управлінь міститься листування з повітовими управліннями щодо призначення, переміщення та звільнення службовців, звіти про перевірку роботи службовців таких управлінь (див.: Центральний державний історичний архів України, м.Львів: Путівник. – Л.; К., 2001. – С.39–40).

визначали напрями розвитку державних установ, позначалися на виконанні ними своїх функцій⁵⁰.

Таким чином, джерельна база історичного інституцізнавства є специфічною, надзвичайно великою, охоплює значну кількість видів історичних писемних джерел, незалежно від оприлюдненості, дослідження, місця їх зберігання. Кожен із періодів історії урядуючих інституцій має власну джерельну специфіку, і далеко не всі вони достатньо повно представлені наявними джерелами. Загальна тенденція така: чим ближче до нас період існування установи, тим більше джерел щодо її створення, діяльності та ліквідації доступні для вивчення.

---

⁵⁰ Див. досі неопубліковані спогади начальника особистого штабу гетьмана всієї України і військ козацьких Б.Стеллецького «Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г.: от Грушевского до Петлюрь» (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1–2), або мемуари міністра внутрішніх справ Української Держави В.Рейнбота «Четыре месяца в кресле министра гетманского правительства: Записки бывшего министра» (Государственный архив Российской Федерации. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.443). Значна частина таких спогадів писалася з метою наступної публікації, що наближує цей вид джерел до опублікованих. Проте оприлюднити їх вдавалося не завжди, і в такому випадку архівний примірник мемуарів має неабияку цінність.

The article represents the discussional thinking on the Ukrainian institutional history as the specific historical science, it's place in the circle of humanitarian science, a review of it's special sources base. It was made an attempt to introduce the author's scheme of general type and subject classification of these sources based on the estimation of there value for the disclosure of the Governmental institutions of Ukraine history.

Я.О.ФЕДУРУК*

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА КРИЗА СЕРЕДИНИ XVII ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті обговорюється проблема вивчення політичної кризи у Східній Європі, спричиненої вторгненням шведського короля Карла X Густава до Речі Посполитої у липні 1655 р. Автор зосереджує свою увагу на двох головних питаннях, пов'язаних із цією тематикою, що розглядалися в історичних творах від середини XIX ст. до сьогодення – коли саме шведський король ухвалив рішення напасти на Яна Казимира та дискусії, чи не було це спричинене насамперед прагненнями перешикодити Росії встановити свій контроль над балтійським узбережжям, зокрема в Курляндії та Лівонії? Розглядаються праці деяких визначних шведських, українських, британських, російських, французьких, польських, німецьких істориків, у тому числі Ф.Ф.Карлсона, Н.Едена, Е.Омана, Б.Кентржинського, М.Робертса, Б.Осарда, Л.Заборовського, А.Статте, Т.Новака, О.Кобзареві та ін.

Проблематика східноєвропейської політичної кризи середини XVII ст. – одна з найцікавіших тем, що обговорювалася у світовій історіографії другої половини XX ст. Започаткована французькими істориками на початку 1950-х рр., ця дискусія швидко перенеслася в англomовний світ, де набула найбільшого розвитку на шпальтах оксфордського часопису «Past and Present». Конференція, організована у Лондоні у липні 1957 р. під назвою «Seventeenth Century Revolutions», була першою у серії влаштованих цим журналом щорічних наукових зустрічей¹, давши поштовх і ставши великим стимулом до вивчення такого феномену в історії Європи, яким стало сімнадцяте століття, наповнене одночасними революціями, що змінили світ.

У 1960–1970-х рр. ця проблематика була викладена у двох збірниках статей, перший з яких komponувався з матеріалів дискусії, що точилася на шпальтах згаданого часопису². У той період у світовій історичній науці великого розвитку набула тенденція розглядати ціле сімнадцяте століття як переломний етап в історії європейської цивілізації з погляду формування політики, економіки, культури, права та соціальних відносин³. Дуже

---

* Федорук Ярослав Александрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української історіографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.
E-mail: iarfedoruk@yahoo.com

¹ Seventeenth Century Revolutions // Past and Present. – 1958. – №13. – P.63; Le Goff J. Past and Present. Later History // Ibid. – 1983. – №100. – P.17; Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. – Москва, 1976. – С.426.

² Crisis in Europe 1560–1660: Essays from Past and Present / Ed. by T.Aston. – London, 1965. – 368 p.; The General Crisis of the Seventeenth Century / Ed. by G.Parker, L.M.Smith. – London; Henley; Boston, 1978. – 283 p.; 2nd ed. – London; New York, 1997. – 307 p.

³ Hill Ch. The Century of Revolution 1603–1714. – Edinburgh, 1961. – 340 p.; Maland D. Europe in the Seventeenth Century. – New York, 1966. – 466 p.; Ogg D. Europe in the Seventeenth Century. – 8th ed. – London, 1965. – 571 p.; Moote L. The Seventeenth Century Europe in Ferment. – Lexington, Mass., 1970. – 489 p.; Pennington D. Seventeenth-Century Europe. – Harlow, 1970. – 486 p.

влучну у цьому сенсі фразу свого часу кинув російський історик Г.Форстен: «Сімнадцяте століття загалом було блискучим століттям дипломатії»⁴.

Невід'ємною частиною цієї дискусії стала історія Швеції й слов'янських країн – України, Росії, Польщі та ін. Проте національні історіографії тут розвивалися здебільшого відокремлено від вивчення проблематики загальноєвропейської кризи у цілому. Це відбувалося незважаючи на окремі праці істориків із цих держав, які видавалися англійською, німецькою або французькою мовами, – шведа А.Аттмана, росіянина Б.Поршнева, поляка М.Маловіста та деяких інших.

Отже замкнутість історичної науки, з якою ми часто маємо справу в Україні, була притаманною багатьом національним історіографіям починаючи приблизно з перших десятиліть ХІХ ст. Якщо ж узяти, наприклад, шведських дослідників, тут узагалі можемо бачити досить парадоксальну річ, коли історики другої половини ХVІІ – середини ХІХ ст. були доступнішими для ширшої європейської наукової громадськості, ніж ті, які писали свої праці протягом ХХ ст. Згадаймо тут, насамперед, підставові для вивчення міжнародних відносин середини ХVІІ ст. праці С.Пуфендорфа, написані латиною й видані наприкінці ХVІІ ст.⁵, а також переклади його книжок англійською, французькою, російською та іншими мовами, що публікувалися у перших десятиліттях ХVІІІ ст. У 1830–1880-х рр. з'являлися друком німецько- та англійськомовні переклади праць видатних тогочасних шведських істориків Е.Г.Геєра і Ф.Ф.Карлсона, в яких багато місця було присвячено війнам ХVІІ ст. в Європі⁶.

Однак сучасна шведська наука у дослідженнях переломної для Швеції епохи, за незначним винятком, розвивається досить ізольовано від загальнослов'янського історичного дискурсу. Через це праці таких істориків ХХ ст., як Н.Еден, М.Карлон, Й.Карлбум, Б.Кентржинський, А.Стаде, С.Далгрєн та з десятків інших, без вивчення яких важко собі уявити будь-яке серйозне дослідження дипломатії Центрально-Східної Європи 1655–1657 рр., залишаються до кінця неочіненіми в українській, польській або російській науці, навіть незважаючи на поодинокі випадки їх використання або перекладів⁷. Один із провідних дослідників історії Швеції ХVІІ ст. – англійський історик М.Робертс – дуже добре розумів цю проблему, видаючи шведські джерела в англійському перекладі з додаванням рефестів лише з німецьких

⁴ Форстен Г. К внешней политике великого курфюрста Фридриха Вильгельма Бранденбургского // Журнал министерства народного просвещения (Санкт-Петербург; далі – ЖМНП). – 1900. – Ч.329 (июнь). – С.309.

⁵ Pufendorf S. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni, electoris Brandenburgici, commentariorum libri novendecim. – Berolini, 1695. – 728 p.; *Idem*. De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem. – Norimbergiae, 1696. – 626 p.

⁶ Geijer E.G. Geschichte Schwedens / Überz. von S.P.Leffler. – Hamburg, 1832–1836. – Bd.1–3; *Idem*. The History of the Swedes / Transl. by J.H.Turner. – London, 1845. – XVI, 348 p.; Carlson F.F. Geschichte Schwedens / Überz. von J.G.Petersen. – Gotha, 1855–1887. – Bd.4–7 (у серії «Geschichte der europäischen Staaten»). Про шведську історіографію ХІХ ст. див.: Smith L.F. The Scandinavian Countries // The Development of Historiography / Ed. by M.A.Fitzsimons, A.G.Pundt and Ch.E.Nowell. – Harrisburg, Pennsylvania, 1954. – P.279–283.

⁷ Див., напр.: Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1973. – Vol.19. – Cz.2. – S.19–91; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине ХVІІ в. – Москва, 1981. – С.7–9; Кобзарева Е.А. Дипломатическая борьба за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – Москва, 1998. – С.12.

документів. «[...] видається можливим, що більшість істориків мали б змогу читати їх у [німецькому] оригіналі (що не є такою справою стосовно депеш, написаних шведською мовою) [...]», – писав він у передмові до свого збірника⁸.

До кінця 1980-х рр. німецька історична наука, наприклад, залишалася осторонь від головних суперечок, пов'язаних із кризою середини XVII ст. Однак причиною тут був не мовний бар'єр, що стояв на заваді використанню джерел, як це маємо у випадку із залученням європейськими дослідниками до наукового обігу матеріалів шведського або слов'янського походження, а надмірна популярність тематики, пов'язаної з впливами на історію Німеччини Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. Для німецьких науковців, як уважалося, ця епоха справила настільки глибокий вплив на подальшу історію, що вона ввібрала у себе ціле XVII ст. Через це наступний період, також дуже важливий для країни, залишився без належної уваги. «Усі ці теорії (про європейську кризу середини XVII ст. – *Я.Ф.*) мають одну спільну рису: вони залишають поза собою Німеччину», – писала у 1992 р. британська дослідниця Ш.Огілві⁹. Приводом до загострення її уваги став вихід друком у 1978 р. згаданого збірника статей «The General Crisis of the Seventeenth Century», що мав велике значення для цієї дискусії і в якому не було представлено тематики з німецької історії. Відтак у другому, доповненому, виданні цієї книжки матеріал про кризу середини XVII ст. в Німеччині вже було вміщено¹⁰.

Українській проблематиці у цій загальноєвропейській дискусії поталанило трохи більше, оскільки вона розвивалася великою мірою завдяки працям Б.Кентржинського – українського історика, який жив і працював в еміграції, у Швеції. Його ґрунтовні статті почали з'являтися у другій половині 1950-х рр. – саме тоді, коли дискусія на шпальтах часопису «Past and Present» була у розпалі¹¹. Уже самою назвою своєї першої розвідки на цю тему – «Карл X Густав перед кризою на сході 1654–1655 рр.», виданої у 1956 р., автор залучався до обговорень, котрі набирали обертів в європейській історіографії. Характеристику епохи, що стосувалася впливу Української революції середини XVII ст. на шведсько-російські відносини у 1655–1656 рр., Б.Кентржинський найвиразніше подав у праці, опублікованій 1966 р. Природно, що верхню хронологічну межу цього дослідження історик визначив першими місяцями 1656 р., коли 17 (27) травня Росія оголосила війну Швеції. Тут знаходимо важливу інформацію про діяльність

⁸ Roberts M. Introduction // *Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde* / Ed. by M.Roberts. – London, 1988. – P.3. Див. також: *Sweden as a Great Power 1611–1697: (Government. Society. Foreign Policy)* / Ed. by M.Roberts. – New York, 1968. – 184 p.

⁹ Ogilvie Sh. Germany and the Seventeenth-Century Crisis // *The Historical Journal*. – 1992. – Vol.35. – №2 (Jun.). – P.421.

¹⁰ Ним став передрук статті Ш.Огілві, див.: *The General Crisis of the Seventeenth Century* / Ed. by G.Parker, L.M.Smith. – 2nd ed. – P.57–86. У передмові упорядників цього видання див. також згадку про інші збірники на тему європейської кризи XVII ст.; розділ III, «A Political Crisis», присвячено цій темі (Ibid. – P.4, 13–17).

¹¹ *Kentrschynskij B. Karl X Gustav inför krisen i öster 1654–1655* // *Karolinska förbundets årsbok*. – Stockholm, 1956. – S.1–140; *Idem. Till den karolinska Ukraina-politikens förhistoria* // Ibid. – Stockholm, 1959. – S.121–179 (розділ «Sverige och den ukrainska revolutionen» на с.165–178); *Idem. Rebelldiplomati och vasallaktivism i östeuropa vid 1600-talets mitt* // Ibid. – Stockholm, 1965. – S.10–33 (аналіз зв'язків Богдана Хмельницького з Кримом, Семигородом, Молдавією та Османською імперією).

шведського великого посольства у Москві, претензії російських дипломатів до Швеції тощо. Як відомо, однією із них було листування Карла X Густава з Богданом Хмельницьким та Іваном Золотаренком восени 1655 р.¹² І хоч історик друкував ці розвідки шведською мовою (плани видати їх українською в авторській редакції так і не були реалізовані¹³), вони мали настільки великий вплив на дослідників, що обійти увагою проблеми, які в них заторкувалися, його наступники не могли.

Розпочинаючи свої наукові пошуки, історик виходив, однак, не з епохи Карла X Густава, а його онука – із зацікавлень зв'язками Карла XII з Іваном Мазепою. У 1951 р. під керівництвом Б.Крупницького в Українському вільному університеті у Мюнхені він захистив дисертацію «Союз Карла XII з Мазепою в наświetленні найновішої шведської історіографії»¹⁴. Намагаючись простежити, як розвивалися українсько-шведські відносини на початку XVIII ст., дослідник дедалі більше звертав свій інтерес до їх витоків, джерел першої половини й середини XVII ст.¹⁵ І лише після того, як Б.Кентржинський ґрунтовно дослідив зв'язки України та Швеції в епоху Б.Хмельницького, він знову повернувся до І.Мазепи, написавши блискучу монографію про цього гетьмана, яка й сьогодні має надзвичайно великий вплив на історичну науку.

У шведській історіографії праці Б.Кентржинського про Карла X Густава порівнювали з творами видатних його попередників середини XIX – початку XX ст. Ф.Ф.Карлсона та Н.Едена, вплив яких на історичну науку у вивченні епохи середини XVII ст. був винятковим. При цьому зазначалося широке використання істориком східноєвропейської наукової літератури¹⁶. Високих оцінок він удостоївся також і в англійській науці¹⁷.

Отже великою мірою завдяки Б.Кентржинському тематика війни Б.Хмельницького та її вплив на міжнародну політику середини XVII ст. була відносно добре представлена в європейських наукових історичних дискусіях 1950–1970-х рр.

***

Глибоку політичну кризу середини 1650-х рр. у Центрально-Східній Європі, природно, пов'язують із початком шведського вторгнення до Речі Посполитої у липні 1655 р. Подія ця великою мірою вплинула на інтереси

¹² *Kentrschynskij B.* Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // *Ibid.* – Stockholm, 1966. – S.65–86.

¹³ *О.Жд. [Жданович О.]* Велика ревізія поглядів: [Про доповідь Б.Кентржинського в Академічному товаристві в Парижі на тему «Українська політика Швеції в XVII і XVIII ст.»] // *Українське слово* (Париж). – 1957. – №794. – 27 січня.

¹⁴ *Г.Н.* Промоція д-ра Б.Кентржинського // *Українські вісті* (Новий Ульм). – 1951. – Ч.78. – 30 вересня.

¹⁵ *О.Жд. [Жданович О.]* Велика ревізія поглядів...; *Д-вич О.* Історія шведсько-українських відносин в новому світі // *Свобода* (Джерсі-Сіті; Нью-Йорк). – 1957. – Ч.29. – 13 лютого. – С.2; *Kentrschynskij B.* Till den karolinska Ukraina-politikens förhistoria. – S.121–122.

¹⁶ *Asard B.* Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. Till frågan om krigets mål och medel // *Karolinska förbundets årsbok*. – Stockholm, 1970. – S.7 (прим.1).

¹⁷ *Roberts M.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration // *Idem.* From Oxenstierna to Charles XII: Four Studies. – Cambridge; New York, 1991. – P.104–105.

й позиції всіх європейських країн та Османської імперії, змінивши їх політику. Без перебільшення можна твердити, що через Північну війну 1655–1660 рр. європейська дипломатія безпосередньо чи опосередковано сплелася в єдиний клубок міжнародних відносин, якими кожна з країн намагалася маніпулювати з найбільшою користю для себе.

Важливість цієї події, що віщувала великі зміни у політиці всієї Європи, відчули вже навіть сучасники. Відомості про це знаходимо в кількох джерелах, датованих серединою 1655 р. «[...] бачу на око, що раді-не-раді вони [шведи] мусять вплутатися нашою війною до народів цілої Європи, бо ані французи, ані голландці [...], ані навіть англійці не можуть бажати шведам щастя у тій війні [...]», – описував зі Стокгольма свої передчуття польський дипломат – ленчицький воевода Ян Лещинський¹⁸. Шведський надзвичайний посол Крістер Бунде висловлював на одній з аудієнцій в Олівера Кромвелля такі ж переконання, «[...] що ця польська війна може легко призвести [в Європі] до якихось нових конфронтацій [...]»¹⁹.

Тож не дивно, що ця проблематика здавна хвилювала істориків. У цій статті хотілося б зупинитися, зокрема, на двох ключових для розуміння східноєвропейської політичної кризи середини XVII ст. проблемах, які порушувалися в історіографії: 1) визначення у наукових працях хронологічної межі, відколи Швеція ухвалила рішення напасти на Річ Посполиту; 2) окреслення самого об'єкта агресії Карла X Густава – початок війни в Речі Посполитій дійсно скеровувався проти Яна Казимира, а чи, можливо, у глибшому підтексті метою цього вторгнення було недопущення повного завоювання Польсько-Литовської держави московським царем Олексієм Михайловичем?

I

Дискусії про те, коли саме шведський король ухвалив остаточне рішення напасти на Річ Посполиту, напевно, належать до одних із найцікавіших у дослідженнях зі східноєвропейської історії середини XVII ст. Полярність думок істориків тут досить велика: від визначення початку такого курсу в 1652 р., який від коронації Карла X у червні 1654 р. лише розвинувся, до рішень на засіданнях ріксдагу в Стокгольмі у березні й квітні 1655 р. Як уже зазначалося, у шведській науці найбільший вплив тут мали дослідження Ф.Ф.Карлсона, Н.Едена та Б.Кентржинського²⁰.

¹⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Sygn.384/IV. – Fol.250; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. – Ф.5. – Од.зб. 5769/III. – Арк.1151 (лист до Януша Радзивілла від 16 липня).

¹⁹ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656... – Doc.XIV. – P.165.

²⁰ Про огляди цієї проблематики у шведській історіографії див.: *Asard B. Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655.* – S.7–8, 16, 20–21; *Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w 1655 r.* – S.22–27, 59, 77–78, 88–90; *Заборовский Л.В.* Политика Швеции накануне Первой Северной войны: (Вторая половина 1654 – середина 1655 г.) // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – Москва, 1973. – С.207; *Kirby D. Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772.* – London; New York, 1990. – P.184–185; *Roberts M. Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration.* – P.102–103; *Далгерен С.* Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: Историография и источники // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва, 2000. – С.82–87.

Ф.Ф.Карлсон, зокрема, вважав, що попри рішення грудневого стокгольмського ріксроду напасти на Річ Посполиту, лист шведського канцлера Еріка Оксеншерни до генерал-губернатора Лівляндії Густава Горна від 24 грудня 1654 р. (3 січня 1655 р.) свідчив, нібито король усе ще не вирішив розпочати війну²¹. «Наш найбільший інтерес – відвернути московита від Балтійського моря та щоб він не утвердився в Курляндії [...]», – писав канцлер у цьому листі уже після того, як грудневий ріксрод завершив свою роботу²².

Невелика, але змістовна стаття шведського історика та політика початку ХХ ст. Н.Едена стала етапною у вивченні цієї теми. Дослідник заперечував твердження, що Карл X Густав намагався напасти на Річ Посполиту від самого початку свого правління, зазначаючи навіть, що у 1654 р. польський напрям зовнішньої політики Швеції не був домінуючим. Переконавання, що війна повинна початися саме проти польського короля, формувалося у Карла X поступово протягом другої половини 1654 р. і на початок роботи грудневого ріксроду вже було виразно окреслене. Як зауважував Н.Еден, найбільший вплив на шведського монарха при цьому мали донесення його послів, яких він напередодні відправляв до Польщі, – Йогана Кока та Йогана Маера Лілієнталя²³.

Як і інші історики, Б.Кентржинський також уважав грудневі засідання ріксроду 1654 р. етапними у виборі зовнішньої політики Швеції. Проте навіть після цього шлях до примирення з Річчю Посполитою не було перекрито, а Карл X Густав вагався, проти кого виступити найближчим часом – російського царя чи польського короля? На думку Б.Кентржинського, вирішальним етапом, коли почало переважати рішення про оголошення війни Янові Казимиру, став березень 1655 р., що було пов'язане з відкриттям риксдагу 12 (22) березня й засіданням його таємної комісії²⁴. Остаточне рішення напасти на польського короля у Карла X Густава визріло у другій половині квітня. Дослідник пов'язував це з інструкцією, виданою фельдмаршалові Арвіду Віттенбергу 21 квітня (1 травня) 1655 р., в якій наказувалося збирати війська в Померанії для майбутнього походу на Польщу²⁵.

Ці три історика дали сильний поштовх вивченню згаданої проблематики у Швеції. Ще одним впливовим дослідником причин вторгнення Карла X Густава до Речі Посполитої й водночас прискіпливим критиком

²¹ *Carlson F.F. Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset.* – Stockholm, 1855. – Del.1: Carl X Gustaf. – S.49–50. Характеристику цих поглядів історика див.: *Åsard B. Uppaktten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655.* – S.20, 35.

²² Цит. за: *Carlson F.F. Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset.* – Del.1. – S.49 (у німецькому перекладі: *Carlson F.F. Geschichte Schwedens.* – Gotha, 1855. – Bd.4. – S.42).

²³ *Edén N. Grunderna för Karl X Gustavs anfall på Polen // Historisk Tidskrift.* – Stockholm, 1906. – Årg.26. – S.18, 20–27. Про політичну діяльність Н.Едена як лідера ліберальної партії і прем'єр-міністра Швеції у 1917–1920 рр. див.: *Кан А.С. Шведская историография в XX веке: (Особенности и этапы) // Вопросы истории.* – 1971. – №11. – С.85.

²⁴ *Kentschynskij B. Karl X Gustav inför krisen i östen 1654–1655.* – S.101, 104, 109.

²⁵ *Ibid.* – S.111–112; *Kentschynskij B. Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656.* – S.62. Критику висновків Б.Кентржинського щодо впливу інструкції А.Віттенбергові на рішення короля вторгнутися у польські володіння див.: *Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r.* – S.79. Детальний аналіз цієї та інших інструкцій у розділі «Instruktionerna för Arvid Wittenberg» див.: *Åsard B. Uppaktten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655.* – S.39–46.

теорій Б.Кентржинського був Б.Осард. На відміну від своїх попередників, він широко використав документи військової колегії, що давало змогу подивитися на мілітарну активність Швеції, яка у 1654 р. розвивалася не лише перед грудневим ріксродом, а й навіть до зречення королеви Христини у червні²⁶. Своєю чергою, це дозволяло вважати, що напад на Річ Посполиту для Швеції був уже вирішеною справою ще на ріксдазі 1652 р., а протягом наступних двох років цей політичний курс лише зміцнювався внаслідок невдалих переговорів із польським королем у Любеку. На цьому історичному тлі дослідник стверджував, що питання про те, коли саме шведський король визначився з війною проти Яна Казимира, неважливе, адже Карл X Густав «[...] просто здійснював намічену політику», – зазначав Б.Осард²⁷.

Інший видатний шведський історик А.Стаде вважав, що до рубежу 1654–1655 рр. приготування шведського короля спрямовувалися проти Росії. Однак вони не були чітко спланованими через те, що незрозумілою залишалася позиція Речі Посполитої стосовно ймовірного союзу зі Швецією. Вибір напряму зовнішньої політики Швеції, за цим автором, у той час найбільше залежав від пропозицій польського посла, на прибуття якого з нетерпінням чекали (ним був, як відомо, Андрій Морштин)²⁸. Дослідник писав, що станом на кінець січня 1655 р. Карл X Густав твердо переконання щодо нападу на Польщу ще не мав. Однак він уважав «[...] січень за природний часовий пункт відліку наших дальших роздумів про прийняття рішення щодо війни з Польщею»²⁹.

Ще один відомий дослідник тієї епохи – С.Далгрєн – зазначав, що «вирішальний період у приготуваннях до польської війни може фіксуватися приблизно на Новий рік 1655 р.». У той період шведський король дійсно вживав рішучих заходів із метою залучення фінансових та військових ресурсів для наступальної акції³⁰. Однак у своїй творчості історик присвятив більше уваги економічним проблемам періоду правління Карла X Густава³¹, не зупиняючись спеціально на проблематиці військово-політичної історії Швеції. Виняток тут становить публікація в 2007 р. ґрунтовної добірки документів із періоду 1655–1657 рр.³²

З англomовних праць найпомітніші у цій ділянці дослідження британського історика М.Робертса, який відносив дату ухвалення шведським королем остаточного рішення про напад на Корону Польську до періоду середини – другої половини березня 1655 р. Приймаючи загалом висновки Б.Кентржинського, історик пов'язував це рішення з відкриттям 12 (22) березня шведського ріксдагу³³.

²⁶ Åsard B. Uptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. – S.22–35.

²⁷ Ibid. – S.55 (див. також с.11–17, параграф «Svensk-polska fredsdiskussioner»).

²⁸ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. – S.52.

²⁹ Ibid. – S.59–60.

³⁰ Dahlgren S. Charles X and the Constitution // Sweden's Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by M.Roberts. – London, 1973. – P.185.

³¹ Див. фундаментальне дослідження: Dahlgren S. Karl X Gustav och reduktionen. – Uppsala, 1964. – 481 s.

³² Dahlgren S. Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – Москва, 2007. – Док.1–22. – С.58–136.

³³ Roberts M. Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.135.

У німецькомовній історіографії також закріпилося твердження, що переломний момент у рішенні шведського короля напасти на Річ Посполиту настав у березні 1655 р. Із праць авторів, які репрезентують старшу історіографію, тут слід назвати статтю угорського історика Ш.Сілягі³⁴, а із сучасних дослідників тієї епохи – С.Требста, який пов'язував рішення Карла X Густава напасти на Яна Казимира з роботою ріксдагу в березні 1655 р., поверненням із Росії до Стокгольма шведського посла Удде Едли й початком вироблення у квітні інструкції для великих послів до царя для підтвердження Столбовського договору 1617 р.³⁵

Із польських істориків середини 1950-х рр. Т.Новак зазначав, що шведська державна рада у грудні 1654 р. не могла оголосити війну якійсь країні, оскільки спершу мало відбутися обговорення у ріксдазі. Його скликання на березень було оголошене декретом Карла X Густава від 30 грудня 1654 р. Через це «[...] на зламі 1654–1655 рр. шведський король ще не мав цілковитого рішення щодо агресії проти Польщі й остаточну резолюцію з цього приводу узалежнював від обставин», однак ріксрод прийняв ухвалу вести у країні інтенсивні мілітарні приготування³⁶. З.Вуйцик натомість дотримувався традиційного погляду, що остаточне рішення шведського короля напасти на Річ Посполиту було ухвалене на засіданні грудневого ріксроду 1654 р.³⁷

Попри те, що російська історіографія загалом не така багата на ці спостереження, як шведська, однак тут також можна назвати декілька вагомих праць, що справили великий вплив на вивчення цього питання. Насамперед ідеться про класичне на сьогодні дослідження Г.Форстена, який наприкінці XIX ст. писав, що під час обговорення Карлом X Густавом напрямів зовнішньої політики Швеції після зречення королеви Христини його погляди зупинилися на перспективах вторгнутися до «[...] слабкої, роз'єднаної Польщі». Приводом стали претензії польських королів на шведську корону й східне узбережжя Балтійського моря. На межі 1654–1655 рр. обставини для шведського короля напасти на Річ Посполиту, як уважав Г.Форстен, склалися якнайкраще³⁸.

Набагато більше місця цій проблематиці відведено у сучасних російських статтях і монографіях, які писалися під впливом дискусій у шведській історіографії про східноєвропейську кризу середини 1650-х рр. Ще 1973 р. Л.Заборовський опублікував статтю, яку охарактеризував, як свій «[...] творчий відгук на відносно недавні праці шведських учених»³⁹. Проте аналізуючи шведські дослідження, історик не висловився твердо з приводу часу,

³⁴ Szilágyi A. Siebenbürgen und der Krieg im Nord-Osten // Ungarische Revue. – 1892. – Bd.XII. – S.636.

³⁵ Troebst S. Handelskontrolle – «Derivation» – Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661. – Wiesbaden, 1997. – S.398, 400–401.

³⁶ Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т.1. – S.119–120.

³⁷ Wójcik Z. Akta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 // Teki Archiwalne. – Warszawa, 1957. – Т.5. – S.67.

³⁸ Форстен Г.В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII века: (1648–1700) // ЖМНП. – 1898. – Ч.315 (Февраль). – С.228–230.

³⁹ Заборовский Л.В. Политика Швеции накануне Первой Северной войны... – С.205.

коли Карл X Густав визначився з планами вторгнення до Речі Посполитої. На думку Л. Заборовського, хоч антипольські настрої у політиці Швеції були помітні (за Б. Осардом) ще з 1652 р. або й раніше, наприкінці 1654 р. політичний курс Карла X «[...] не був визначений остаточно»⁴⁰. У своїх пізніших працях дослідник писав із цього приводу з більшою точністю. Межею такого рішення шведського короля він уважав період середини – другої половини лютого 1655 р., коли після приїзду до Стокгольма польського посла Андрія Морштина при дворі Карла X стало зрозуміло, що з поляками не можна буде укласти мирного договору⁴¹.

У Г. Саніна натрапляємо на загальне твердження, що остаточне рішення шведського монарха розпочати війну з Річчю Посполитою виробилося на початку листопада 1654 р.⁴², проте історик не присвятив цій проблематиці спеціального дослідження і його думка залишилася без глибокої аргументації.

Велике значення у проблематиці російсько-шведських взаємин окресленого періоду мала монографія московської дослідниці О. Кобзарєвої. Проте авторка не зупинялася детальніше на шведсько-польських відносинах 1654–1655 рр., визначивши за об'єкт свого дослідження здебільшого проблематику відносин між Росією та Швецією напередодні оголошення Олексієм Михайловичем війни Карлові X Густаву (травень 1655 р.)⁴³.

Від себе зазначимо, що джерела шведського й польського походження донесли до нас багато важливих відомостей на цю тему. Насамперед тут можна відзначити, що на обговореннях грудневого ріксроду 1654 р., особливо у висловлюваннях шведського канцлера Еріка Оксеншерни, переважала не ідея розпочати війну саме з Річчю Посполитою, а заклик озброюватися та зробити вибір між двома країнами (не враховуючи Данії), проти яких ця війна найвірогідніше мала розв'язатися – між Московською державою й Річчю Посполитою. Остаточне рішення з цього приводу узалежнювалося від політики Яна Казимира найближчих місяців і його бажання прийняти вимоги Карла X Густава щодо шведських королівських титулів і територіальних поступок у Лівонії або Королівській Пруссії⁴⁴.

II

Серед науковців такі розрахунки шведського королівського двору іноді приводили до думки, що вироблення антипольських планів Стокгольма в першій половині 1655 р., як і вторгнення Карла X Густава до Речі Посполитої, насправді спрямовувалося не стільки проти Яна Казимира, скільки супроти

⁴⁰ Там же. – С. 208, 212.

⁴¹ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 116, 118; *Его же*. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование. – Москва, 1994. – С. 145.

⁴² Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – Москва, 1987. – С. 76.

⁴³ Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С. 19–57.

⁴⁴ Див.: Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI: (1654–1656) / Utgiv. genom P. Sondén. – S. 13, 16; Sweden as a Great Power 1611–1697: (Government: Society: Foreign Policy). – P. 163, 166.

Олексія Михайловича. У 1950–1960-х рр. великі дискусії на цю тему спричинила серія публікацій Б.Кентржинського, зокрема резонансна стаття, видана у 1956 р.⁴⁵ Ця та інші студії дослідника викликали серйозні обговорення в європейській історіографії⁴⁶, а заперечення його тверджень з'явилися як із боку польських, так і шведських істориків, до яких згодом долучилися й представники російської історичної науки⁴⁷. Заперечення ці іноді мали доволі гострий та необ'єктивний характер, зокрема Б.Кентржинському несправедливо закидали, що він нібито використовував у своїх працях лише скандинавські джерела⁴⁸. Однак, як знаємо, новизна досліджень цього історика, зокрема у шведській історіографії, полягала саме в тому, що поряд зі шведськими джерелами він широко використав численні матеріали слов'янського походження – українського, польського, російського. Цей факт неодноразово підкреслювався в європейській історіографії. Але особливо варто при цьому згадати такі високі оцінки у працях, що піддавали погляди Б.Кентржинського жорсткій критиці й обстоювали твердження, згідно з яким вторгнення шведського короля до Речі Посполитої у 1655 р. не мало у своїй основі антмосковського підтексту⁴⁹.

У шведській науці погляди Б.Кентржинського підтримав інший видатний історик – А.Стаде, який ще виразніше підкреслив «російський чинник» у політиці Карла X Густава на рубежі 1654–1655 рр.⁵⁰ Згодом до цих наукових суперечок приєдналися британський дослідник М.Робертс і німецький історик С.Требст, які дали ґрунтовні огляди проблематики⁵¹. На початку 2000-х рр. шведську літературу на цю тему зреферували С.Далґрен та А.Котлярчук⁵².

За гостротою такого дискурсу історики лише подекуди наголошували на тому важливому факті, що Б.Кентржинський не був першим у науці, хто висловлювався про те, що одним з інтересів Карла X Густава у Речі Посполитій стала його російська політика. У загальних фразах про попередників Б.Кентржинського говорив, наприклад, М.Робертс у своїй рецензії, зазначаючи, що український історик лише розвинув ці теорії в набагато

⁴⁵ *Kentrschynskyj B.* Karl X Gustav inför krisen i östen 1654–1655. – S.7–140.

⁴⁶ *Roberts M.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.104–105.

⁴⁷ Найдокладнішу критику Б.Кентржинського див. у статті Б.Осарда, виданій у 1970 р. (*Åsard B.* Uppaktaken till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. – S.7–56). Див. також: *Заборовский Л.В.* Политика Швеции накануне Первой Северной войны... – С.206.

⁴⁸ *Кобзарева Е.И.* Зарубежная историография о русско-шведских отношениях 1655–1661 годов // Отечественная история. – 1993. – №4. – С.121; *Её же.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. – С.12.

⁴⁹ *Åsard B.* Uppaktaken till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. – S.7 (прим.1).

⁵⁰ *Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. – S.89.

⁵¹ *Roberts M.* Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.106–136; *Troebst S.* Handelskontrolle – «Derivation» – Eindämmung... – S.396, 398, 400, 402 (прим.39). Щоправда М.Робертс ще у 1957 р. виступив із рецензією на дослідження Б.Кентржинського, в якій розвивалися ці погляди (див.: *The English Historical Review.* – 1957. – Vol.72. – №285 (October). – P.705–707), проте до ширшого аналізу проблеми він повернувся лише на початку 1990-х рр.

⁵² *Далґрен С.* Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: историография и источники. – С.81–90; *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке: Мат. Междунар. конф. – Санкт-Петербург, 2004. – С.90–107. Український переклад цієї статті див. у збірнику: *Гардаріки/Garðaríki / Ред. А.Гречило.* – Л., 2007. – №1. – С.24–37.

більшій перспективі, ніж це робили Ф.Ф.Карлсон, Н.Еден та Ґ.Віттрок⁵³. Намагаючись простежити генезу поглядів Б.Кентржинського, на цьому наголошував також і А.Стаде⁵⁴.

У цьому сенсі можемо відзначити головне твердження Ф.Ф.Карлсона, який писав, що наближення московських військ у 1654 р. впритул до шведської Лівонії після захоплення царем Полоцька, Вітебська та Смоленська спонукало Карла X Ґустава зміцнювати свої кордони, що неминуче вело до протистояння з Росією⁵⁵.

Своею чергою Ґ.Віттрок уважав, що Карл X Ґустав, на відміну від його дорадників, як-от Ґустава Горна, не хотів повертати зброю безпосередньо проти Росії, виступаючи тим самим як союзник Речі Посполитої. Однак загрозна ситуація, що склалася на кордонах із Лівонією в результаті наступу московського царя в 1654 р., змушувала його шукати опосередковані виходи з цієї кризи⁵⁶.

Огляд Н.Едена про причини нападу Швеції на Річ Посполиту мав виняткове значення для вивчення цієї теми. Аналізуючи наслідки московсько-польської війни 1654 р. для Шведського королівства, історик писав: «Польський безлад починав розвиватися у напрямі, який безпосередньо торкався балтійських провінцій Швеції». Автор доводив, що головним завданням для Карла X Ґустава було не дати Олексієві Михайловичу повністю завоювати Річ Посполиту, особливо її литовські та інфляндські землі. Крім того, король, згідно з твердженням цього історика, передбачав, що після загарбання Полоцька й Смоленська Москва може напасти безпосередньо на шведські володіння⁵⁷.

Від себе додамо, що у 1893 р., за кілька років до Н.Едена, на цьому наголошував також французький історик Е.Оман у своїй відомій монографії, яка й сьогодні має велике значення для вивчення цієї тематики⁵⁸. Тоді, після виходу друком цієї праці, подібне твердження викликало в істориків, зокрема в українських, глибокі сумніви⁵⁹, однак станом на середину ХХ ст. воно усталилося в науці досить міцно.

Дискусія, що велася наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., не набула великого розголосу й не вплинула на подальшу історіографію. Через це говорити, нібито Б.Кентржинський у 1950-х рр. запозичив твердження про те, що війна Карла X Ґустава проти Речі Посполитої у 1655 р. у підтексті

⁵³ The English Historical Review. – 1957. – Vol.72. – №285 (October). – P.705.

⁵⁴ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. – S.36.

⁵⁵ Carlson F.F. Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. – Del.1. – S.37–38, 49.

⁵⁶ Wittrock G. Karl X Gustav i Polen. Krigsmålet och allianserna // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1920. – S.6–7.

⁵⁷ Edén N. Grunderna för Karl X Gustavs anfall på Polen. – S.23, 25, 27.

⁵⁸ Haumant É. La guerre du Nord et la paix d'Oliva 1655–1660. – Paris, 1893. – P.18–26.

⁵⁹ Korduba M. [Рец.:] Haumant Émile. La guerre du Nord et la paix d'Oliva (1655–1660). Paris, 1894 [sic! Має бути 1893], 8°, str. XIV, 319 // Kwartalnik Historyczny. – 1896. – R.X. – S.406 («Важко погодитися з автором із приводу того, що до війни з Польщею Швецією спонукало прагнення не допустити Росію на Балтику [...]. І якщо вже під час війни явно проявилось бажання Карла Ґустава випередити московські війська, не давши їм заволодіти фортецями й зрештою Варшавою, то це стало лише наслідком несподіваного успіху короля та [його] думки про захоплення всієї Польщі»).

скеровувалася проти Росії, наприклад, в Е.Омана, було б неправомірно. Стаття Н.Едена, наприклад, мала на нього набагато більший вплив, але український історик зі Швеції цю гіпотезу все ж «відкрив заново», зробивши сильніші акценти на шведсько-російській проблематиці. Б.Кентржинський будував свої аргументи на численних джерелах, у тому числі й на віднайденій чернетці протоколу засідання державної ради від 17 (27) січня 1655 р., що не був включений до відомого видання протоколів ріксродів⁶⁰. Хоча, зрештою, правильніше тут буде сказати – нововіднайденій чернетці, оскільки згадку про місце зберігання цього документа на звороті листа шведського резидента в Об'єднаних Провінціях Гаральда Аппельбума від 4 (14) січня 1655 р. було наведено раніше у статті О.Ліндквіст, виданій 1941 р.⁶¹

Важливо також підкреслити, що починаючи з 1940-х рр. ця дискусія, якщо говорити про неї у ширшому контексті, вийшла за межі політичної історії. У той період дуже влучну характеристику економічних причин російсько-шведського протистояння, зокрема у середині XVII ст., дав А.Аттман, якого зараховують до т.зв. першого покоління шведських дослідників економічної історії⁶². Твердження про те, що головним рушієм шведської балтійської політики у XVII ст. було бажання заволодіти російськими ринками, історик обґрунтовував у змістовній брошурі, виданій 1985 р., яка за короткий час стала однією з найважливіших теоретичних праць європейської історіографії з історії економічної боротьби Швеції та Московської держави за Балтику в той період⁶³.

Отож надзвичайно насичене обговорення цієї проблематики, яке відбувалося в європейській науці в 1950-х рр. під впливом праць Б.Кентржинського, насправді сягає своїм корінням останніх десятиліть XIX ст.

***

Таким чином, ми бачимо, як в історіографії обговорювалися головні політичні проблеми, що вирішально вплинули на загострення міжнародних відносин у Центральній-Східній Європі у середині XVII ст. Ключовими питаннями тут були дискусії стосовно рішення Карла X Густава напасти на

⁶⁰ *Kentrschynskyj B. Karl X Gustav inför krisen i östen 1654–1655. – S.78–80* (на с.79 уміщено фоторепродукцію протоколу). Коментарі з цього приводу див.: *Roberts M. Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration. – P.132; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С.156* (прим.3).

⁶¹ *Lindqvist A. Svenskarna och de Byes beskickningar 1654–1655 // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1941. – S.19* (прим.1).

⁶² *Lindgren H. Scandinavian Business History at the End of 1990s: Its Prior Development, Present Situation, and Future // Business History around the World / Ed. by F.Amatori, G.Jones. – Cambridge, 2003. – P.149; Kirby D., Hinkkanen M.-L. The Baltic and the North Seas. – London; New York, 2000. – P.126. Про це див. також у рецензії на книжку С.Требста: *Novaký G. [Rev.: Troebst Stefan. Handelskontrolle – «Derivation» – Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661. – Wiesbaden, 1997] // Slavic Review. – 1999 (Autumn). – Vol.58. – №3. – P.685.**

⁶³ *Attman A. Swedish Aspirations and the Russian Market during the 17th Century [= Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humanoria, vol.24] / Transl. by Eva and Allan Green. – Göteborg, 1985. – P.18–25* (частина розділу «The Russian Market and Sweden's Baltic Policy»). Див. також: *Thompson M. [Rev.: Attman Artur. Swedish Aspirations and the Russian Market...] // Slavic Review. – 1987. – Vol.46. – №3/4 (Autumn – Winter). – P.595.*

Яна Казимира, і чи не задумував шведський король таким чином перешкодити Росії добратися до балтійських портів Речі Посполитої? Загострення цих проблем у шведській історіографії було пов'язане з творчістю Б.Кентржинського, котрий у низці підставових статей 1950–1960-х рр. обстоював ідеї, згідно з якими напад Карла X Густава на Річ Посполиту у підтексті мав антмосковський характер. Ці думки викликали велику критику з боку польських і деяких шведських істориків, проте у своїх дослідженнях Б.Кентржинський спирався на висновки попередників. Його думки були підтримані багатьма провідними істориками Швеції, Англії, Німеччини та інших країн.

This article discusses problems involved in studying the political crisis that arose in Eastern Europe when Charles X Gustavus of Sweden invaded the Polish-Lithuanian Commonwealth in July, 1655. The author focuses his attention on two main questions discussed in historical writings related to this topic from the mid-19th century to the present day. The first is the problem of establishing when the Swedish king decided to invade Poland. The second question is whether the Swedish invasion of the Commonwealth was undertaken primarily to prevent Russia from establishing control over the Baltic coast, particularly Courland and Livonia. The article reviews the works of some prominent Swedish, Ukrainian, British, Russian, French, Polish, German, and other historians. The most influential among them were Fredrick Ferdinand Carlson, Nils Edén, Emil Haumant, Bohdan Kentrschynskyj, Michael Roberts, Birger Åsard, Lev Zaborovsky, Arne Stade, Tadeusz Nowak, and Elena Kobzareva.

РЕЦЕНЗІЇ

Петренко І.М.
Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян
Російської держави XVIII ст.: У 2 ч. – Полтава: РВВ ПУЕТ,
2010. – Ч.1. – 276 с.; Ч.2. – 305 с.

На сучасному етапі розвитку науки соціальна історія стала одним із найбільш популярних та актуальних методологічних напрямів досліджень. Формування нової парадигми її студіювання викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіжних учених проблемами мікрорівнів. У цьому контексті актуальності набувають дослідження з минулого сімейних відносин, їх трансформації протягом історичного розвитку суспільства, форм та мотивацій укладання шлюбів, розлучень, народження й виховання дітей.

Слід зазначити, що брак студій з історії сім'ї гостро відчувається у сучасній українській історичній науці. Родинні відносини практично залишаються поза увагою вчених. Ця обставина актуалізує появу праці І.Петренко. Монографія авторки стала цілком логічним та очікуваним результатом її тривалих творчих пошуків.

Наукова новизна рецензованої праці полягає у тому, що вона є першим дослідженням згаданої проблеми крізь призму історії повсякденності. На основі залучення невідомих або маловідомих архівних документів епархіального рівня вперше в українській історіографії здійснено спробу комплексного історико-соціального аналізу внутрісімейних відносин мирян, на основі першоджерел проаналізовано етику шлюбних стосунків, норм відповідної поведінки тощо. Особливу увагу акцентовано на конфліктних ситуаціях, що виникали у родинній сфері життя людей, зокрема розлученнях. Підготовлена у проблемному плані праця враховує найсучасніші підходи до вирішення цього питання.

Монографія містить історичний аналіз і теоретичне узагальнення основних закономірностей становлення й розвитку шлюбно-сімейних відносин православного населення у Російській імперії в XVIII ст. Уперше докладно розглядається вплив церковного, світського та звичаєвого права на регулювання родинних стосунків, історична обумовленість становлення відповідного законодавства інтересами й політикою держави. Праця І.Петренко – одне з перших досліджень, де проаналізовано особливості уявлень мирян про шлюб і подружнє життя, їх трансформацію протягом даного історичного періоду.

Архітектоніка рецензованої книги не викликає принципових зауважень. Вона характеризується логічною завершеністю, ґрунтовними висновками й узагальненнями, а також має практичне значення. Монографія розрахована на істориків, краєзнавців, викладачів та студентів і всіх, хто цікавиться історією України, передусім її соціальними аспектами.

У першому розділі авторка проаналізувала історіографію й джерельну базу дослідження, зазначивши, що окремі аспекти шлюбно-сімейних відносин висвітлювалися у працях дореволюційних, радянських і сучасних учених. У зв'язку із поворотом до антропології та виникненням нового її напрямку – соціальної історії й повсякденності – це питання все частіше стає об'єктом зацікавлення вчених. Однак узагальнюючої фундаментальної монографії з проблеми досі не було написано. виправити таку ситуацію і покликана праця І.Петренко.

Джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі широкого кола пам'яток візантійського, давньоруського, литовського, польського, українського та російського права. Такий підхід дозволив з'ясувати і поглибити наявні в історико-правовій науці уявлення про основні інститути шлюбно-сімейного права, їх еволюцію протягом історичного розвитку суспільства. Порівняння різнопланового матеріалу дозволяє відтворити більш повну картину повсякденної шлюбно-сімейної культури мирян XVIII ст. Основним джерелом під час написання дослідження став комплекс архівних документів, зокрема фонди духовних консисторій – найвищих колегіальних органів у системі єпархіального управління, духовних правлінь – колегіальних органів єпархіальної влади на місцях та Синоду – найвищої інстанції в родинних справах.

У другому розділі монографії І.Петренко наголошує, що шлюб став одним із досягнень правових інститутів Давньої Русі. Спочатку сімейні відносини регулювалися язичницькими обрядами. Специфіка розуміння їх суті змінилася з прийняттям християнства. Зміст шлюбу в нових умовах суперечив розумінню його в язичництві, яке допускало свободу розлучень (с.100).

Норми права, що регулювали родинні стосунки в Росії, формувалися під впливом церковного, світського і звичаєвого права. Причому церковна норма (припис, канон) визначала правила належного поведіння, тобто такого, котре повинно бути в ідеальному варіанті. Звичаєве право регулювало традиційну, реальну, повсякденну поведінку людей. Натомість світське – виконувало функцію вирішення суперечностей між тим, якими мали бути шлюбно-сімейні відносини, і тим, якими вони були насправді, тобто між церковними приписами (пропагованою поведінкою) і традиційною (реальною) поведінкою людей.

І.Петренко твердить, що розвиток сімейних стосунків визначався тим, як вирішувалися основні родинні суперечності: між традиційними (заснованими на звичаєвому праві) поглядами на шлюб та розлучення й необхідністю враховувати настанови (приписи) православної церкви; між реальною буденною практикою і буквою закону; між канонічними та світськими нормами; між звичаєвим патріархальним шлюбним правом і законодавством XVIII ст.

У нормативній регуляції сімейних відносин церковне право визначало «вічні» ідеї шлюбу, таїнство його укладання й нерозривність родинних зв'язків; звичаєве право – правові дії (обряди, угоди) щодо укладання та розірвання; світське право – принципи і правила реалізації відповідних ідей у повсякденному житті людей.

Досить глибоким за змістом та дискусійним за формою викладу став здійснений авторкою рецензованої монографії аналіз шлюбно-сімейних відносин у період становлення Росії як імперії у XVIII ст., коли родина стала об'єктом її правового впливу. Цьому присвячено третій розділ монографії. Регульовані нормами світського й церковного права стосунки у сім'ї забезпечували умови реалізації на практиці державою своєї імперської влади.

Розвиток шлюбно-сімейного законодавства в Росії, починаючи з реформ Петра I, утілювався у прагненні забезпечити передусім соціально-політичні та економічні інтереси держави. Норми світського права разом із церковними приписами, що регулювали особисті відносини чоловіка й жінки, виступали інструментом захисту цих інтересів. Світське законодавство прагнуло ослабити та обмежити вплив церкви в суспільстві, підкорити родинну сферу цивільно-правовому регулюванню.

Незважаючи на те, що православна церква намагалася поставити під свій контроль сімейні відносини і робила це за допомогою законодавчих актів світської влади, котра перетворила духівництво на їх провідників та контролерів за виконанням народними масами, однак на побутовому, буденному рівні вони продовжували керуватися тими поглядами на шлюб, що ґрунтувалися на звичаєвому праві та усталених традиціях. Священнослужителі, котрі, як правило, були вихідцями із селян, також керувалися давніми уявленнями у родинній сфері, інколи тільки формально виконуючи певні урядові або синодальні розпорядження. Часто ієреї змушені були закривати очі на порушення парафіянами офіційних шлюбно-сімейних норм, адже нічого не могли з ними вдіяти.

У четвертому розділі І.Петренко привернула увагу до таких важливих проблем, як особливості внутрішніх відносин мирян, зокрема взаємостосунків подружжя, ставлення до дітей, девіантні прояви поведінки, як от дітозгубництво, з'ясувала причини поширеності самовільних розлучень чоловіків та жінок і побутування повторних шлюбів. Авторка наголосила на тому, що багато рис повсякденних внутрішніх відносин подружжя свідчать про те, що потрібно звільнитися від стереотипу романтично-ідилічних стосунків між чоловіками та жінками (с.277). Джерела зафіксували такі факти повсякденного життя, котрі не завжди викликають замилювання в очах сучасників, але ігнорувати їх не можна.

Документи свідчать зокрема про суперечливість і багатовимірність жіночого повсякдення. Побутові ситуації, сварки, внутрішні конфлікти давали підстави для розлучення, хоча церква неохоче йшла на такий радикальний крок. Здебільшого духовна влада намагалася примирити подружжя, застосовуючи поради, переконувала в нерозривності шлюбних зв'язків.

Риси патріархальності української культури у подружньому житті неоднозначні. З одного боку, головування чоловіка в родині не підлягало сумніву, а з іншого, – жінка мала шанс за певних обставин стати лідером у сім'ї. Ідеалом подружніх стосунків були злагода, співчуття та взаємодопомога. Утім виняткове право чоловіка застосовувати фізичні покарання щодо дружини, а також деякі риси повсякденного етикету були свідченням дискримінації жінки.

Не залишилися поза увагою дослідниці й питання про проблеми батьківства, адже джерела спростовують ідилічно-романтичні уявлення про материнство як етнокультурний феномен, що були поширені в українській етнографії, та розкривають неоднозначність зв'язку матері й дитини. Деконструкція міфологеми про «ідеальне материнство» і реконструкція його у повсякденних практиках дає змогу зрозуміти суперечливий та складний характер цієї теми у суспільстві. У ньому поєднані міцна соціокультурна настанова на народження й виховання дітей і проблеми контролю за народжуваністю, труднощі у догляді й вихованні дитини.

Народження позашлюбних дітей, що призводило до дітозгубництва, – важлива риса для характеристики сімейних відносин мирян. Незважаючи на девіантний характер, такі явища були невід'ємною рисою життя соціуму (с.335). Найбільше дітовбивств траплялося у сільській місцевості. Як правило, жертвами були позашлюбні діти, матері котрих таким чином намагалися врятуватися від сорому й публічного осуду.

В останньому, п'ятому, розділі І.Петренко дослідила процес припинення та розірвання шлюбу, визначила й детально проаналізувала найпоширеніші приводи для цього, проілюструвавши їх яскравими прикладами із тогочасної соціальної дійсності. Дослідниця показала, що розлучалися пари не лише з еліти, а й непривілейованих станів. Шлюборозлучний процес відобразив значний розрив між вищими та нижчими станами: перші, обізнані із законодавством і юридичними тонкощами, мали змогу організувати швидко розлучення або принаймні прискорити його; другим же було доволі складно розібратися у хитросплетіннях церковного правосуддя, що затягувало цей процес.

У шлюборозлучних справах був відчутний розрив між офіційним і народним поглядом на них. Якщо церква культивувала сакраментальний погляд на шлюб, то миряни дотримувалися того, що ґрунтувався на традиційних відносинах. Спроби православного кліру пропагувати його як одне із таїнств глибоко не вкоренилися у свідомості мирян, котрі продовжували послуговуватися традиціями (с.526).

Монографію завершують ґрунтовні висновки. Дослідниця показала, що аналізуючи родинні стосунки мирян у XVIII ст. слід враховувати той факт, що боротьба між церковними й народними поглядами на шлюб та розлучення помітна вже з перших віків існування християнства в Київській Русі. Канонічний погляд на сімейні справи раніше переміг у Московській державі, де його зміцненню сприяло панування візантійських юридичних норм у законодавстві, значно більший вплив церкви на народ і централізація

влади. В українських землях демократичні погляди на народно-юридичні норми побутували навіть ще у XVIII ст., а остаточно були знищені з утворенням Російської імперії та повною нівеляцією імперськими структурами місцевих особливостей.

Українське родинне право зазнало великого впливу російського цивільно-сімейного законодавства як у сфері укладання шлюбу, так і його розірвання. Тож дослідження регламентації родинних відносин державою й церквою та практики впровадження у життя відповідних правових норм – принципово важливе для розуміння релігійної ситуації у Гетьманщині в XVIII ст.

І.Петренко звернула увагу на те, що сімейне життя базувалося на міжгрупових нормах і вкрай важко піддавалося регламентації, що її намагалися провадити церковні й державні органи. Незалежно від загальної моделі та взірців кожен шлюб формував власний світ стосунків, котрий залежав від його партнерів, тобто конкретних осіб, їхнього родинного досвіду, батьківського виховання, характеру, світосприйняття тощо.

Водночас монографія містить певні дискусійні моменти. Зокрема у назві праці слід було вжити поняття «Російська імперія», у складі котрої опинилися українські землі після втрати свого автономного статусу, а у вступі – визначити та обґрунтувати територіальні й хронологічні рамки дослідження. Аналізуючи історіографію проблеми, не слід було називати праці вчених, які не стосуються конкретно XVIII ст., а висвітлюють шлюбно-сімейні відносини більш ранніх історичних періодів. Монографія дещо перевантажена описовістю. Підбиваючи підсумки, необхідно було визначити конкретні етапи становлення і розвитку родинних стосунків у Російській державі.

Утім усе це аж ніяк не позначилося на науковому рівні праці І.Петренко, котра, безперечно, є суттєвим внеском у дослідження соціальної історії, зокрема історії повсякденності. Сама постановка проблеми в такому ракурсі відкриває подальші шляхи для поглибленого дослідження важливої теми.

Немає жодного сумніву, що науковці, на яких насамперед розраховане видання, не лише сприймуть та належним чином використають його змістову частину, а й справедливо оцінять обсяг і значимість виконаної авторкою монографії.

А.М.Катренко (Київ)

Солдатенко В.Ф.

**Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки:
У 4 т. – Т.III: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – 453 с.**

Поява чергової книги провідного вченого-історика, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України В.Солдатенка, що вийшла у серії «Україна в революційну добу», стала очікуваною і важливою подією в українській історичній науці.

Автор близько 600 публікацій із проблем соціально-політичних, національно-визвольних рухів минулого століття, досвідчений знавець історії Української революції пропонує науковцям, викладачам, студентам, усім зрілим читачам, які цікавляться історією України, фундаментальне дослідження, в якому здійснюється реконструкція об'єктивної картини одного із найдраматичніших, найсуперечливіших історичних періодів, коли громадянська війна, відсіч зовнішнім агресіям досягли свого апогею – 1919-го року. У центрі уваги постали питання історичного аналізу протиборства, взаємодій і взаємовпливів сил, які уособлювали передусім соціальні й національні начала, коли доля українського народу вирішувалася на фронтах, що шматували країну, перевірки практикою істинності, життєспроможності суспільних альтернатив, запропонованих різними політичними таборами.

Як зазначається у вступній частині книги, 1919 р. займає особливе місце у дослідженні революційної доби в Україні. «Це рік найжорстокіших, наймасштабніших воєнних зіткнень, які покрили всі регіони, безжалісно краяли українські землі, принесли народу страшні випробування й незчисленні жертви» (с.3). Невипадково один із відомих діячів українського національного руху Є.Чикаленко цей період порівнював з «руїною», яка настала після смерті гетьмана Б.Хмельницького.

Можна погодитися з думкою В.Солдатенка, що саме Україна стала своєрідним плацдармом, де в 1919 р. вирішувалася не лише доля її державності, а й майбутнє Росії, значною мірою – перспектива світоустрою, і тому українські події виявилися «вмонтованими» в геополітику та її розвиток, спричинялися дією чинників, які було важко передбачити і врахувати у виборі того чи іншого курсу.

Наші хрестоматійні знання про співіснування у 1919 р. на українських землях різних політичних режимів (Українська Народна Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, денікінщина та ін.), присутність військових сил іноземних держав (Антанта, Польща) логічно напштовхують на вирішення складних питань щодо цих суперечливих процесів, а це потребує глибокого наукового аналізу лише на підставі широкого кола історичних та історіографічних джерел, і є справою професійних істориків.

Як і в попередніх виданнях з історії революційної доби в Україні («Рік 1917» і «Рік 1918») автор застосував поетапно-хронологічний підхід до відтворення й оцінки тогочасних подій та фактів. Імпонує те, що вчений на тлі історичної джерельної бази продовжує аналізувати всі хитросплетіння історіографічного доробку у ході розгляду найбільш спірних з погляду науки явищ, виокремлює ті дослідження, які поряд з деякими сумнівними,

на думку автора, висновками мають більшу наукову цінність і наближають нас до історичної істини. Полеміка, яку автор веде з окремими дослідниками (С.Литвин, Р.Коваль, В.Савченко, М.Попович, І.Хміль, В.Чоп та ін.) не виходить за межі пошуку наукової істини й тому вона має дійсно науковий характер, базується насамперед на історичних джерелах, а не на емоціях. У цьому сенсі можна лише порадити молодим дослідникам-історикам уважно прочитати ці сторінки книги з метою ознайомлення з підходом В.Солдатенка до наукового диспуту в історіографічній площині.

Правильний і логічний підхід, на наш погляд, автор застосував і до побудови структури книги «Рік 1919», що складається із семи розділів. Зрозуміло, що висвітлити всі події повною мірою просто неможливо, тому у книзі передусім постали найбільш складні питання, пов'язані з боротьбою за владу в Україні під гаслами трудового принципу і соборності, відновлення радянської влади, прояви отаманщини, єврейські погроми, політика воєнного комунізму, повстанство, зіткнення на фронтах громадянської війни та інтервенція різних політичних режимів, тобто ті питання, навколо яких і сьогодні в історичній літературі існують неоднозначні тлумачення та оцінки.

Хотілося б зазначити як позитивну рису дослідження – доволі широке використання важливих джерел – праць відомих активних учасників, діячів Української революції В.Винниченка, С.Петлюри, П.Христюка, І.Мазепи, М.Шаповала та інших, які опинилися у вирі подій і оцінювали їх, виходячи з власних уподобань та політичних поглядів. Характерно, що автор досить критично аналізує ці праці, не сприймає лише на віру, намагаючись об'єктивно досліджувати роздуми цих діячів, перевіряючи достовірність фактів, викладених у спогадах, статтях, виступах тощо. Крім того, у книзі використано також праці представників більшовицького табору, зокрема В.Леніна, Х.Раковського, В.Антонова-Овсієнка та ін.

Досить цікаве й слушне міркування В.Солдатенка наведено у книзі стосовно дослідження історії Української революції з точки зору застосування наукових принципів – історизму та об'єктивності, від яких, на жаль, відходять деякі сучасні історики. Ідеться про спробу подолання звичних стереотипів, «за якими, що б то не було, у минулому народу слід шукати і, за будь-яку ціну, віднаходити не просто позитивне, а обов'язково – героїчне, величне, славне – історія нації іншою не може бути, не мислиться, не сприймається... І, чи не відповідальніше, навіть елементарно чесніше, а відтак і конструктивніше, обрати відправним моментом досліджень справді виважене і співчутливе ставлення до минулого досвіду, яким гірким і прикрим він би часом не уявлявся [...], спробувати спокійно і неупереджено зрозуміти вчинки, поведінку живих людей (їх провідників у тому числі) з усіма притаманними їм людській природі позитивними й негативними початками і проявами, розібратися у мотиваціях кроків, здійснених в екстремальних ситуаціях, апріорі відмовившись від їх оцінки за шкалою обов'язкової відповідності певним ідеалам, політичним цілям, розрахункам» (с.317). Особливістю рецензованої книги є й те, що автор звертає увагу переважно не на обов'язкове згадування всіх фактів, а на їх логіку, зумовленість та взаємозв'язки.

Третій том історичних есе-хронік вимагає ретельного читання тексту. Уважний читач не може не помітити нових оцінок та висновків, що стосуються найбільш суперечливих, кризових явищ періоду революційних зрушень, зокрема при аналізі подій 1919 р. Так, аналізуючи політичний курс УНР Директорії на початку 1919 р. в умовах підготовки та роботи Трудового конгресу, формування уряду радянської України, сутність конфлікту між радянською Росією і УНР, спроби об'єднання УНР і ЗУНР під прапором соборності українських земель В.Солдатенко дійшов висновку, що для досягнення власних ідеалів Українська національно-демократична революція мала боротися проти соціалістичної революції більшовицького напрямку, уточнюючи думкою, що для лівих українських партій – провідників ідей революції – «виникала очевидна неузгодженість між соціальними й національними чинниками та програмами революційного поступу» (с.71), а це змушувало їх шукати вихід у таких ідейно-політичних рішеннях, реалізація яких забезпечувала б наближення до обраної мети – побудови незалежної УНР.

В окремому розділі «Отаманщина» автор детально розглядає чинники цього непростого історичного феномена. На підставі узагальнень джерел та літератури В.Солдатенко визначає отаманщину як домінування «у житті УНР, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь-яких і, зрештою, – всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів» (с.131). Отаманщина стала сутністю режиму Директорії, витоки якої відшукуються ще в часи антигетьманського повстання. Іншими словами, отаманщина перетворилася на державну політику. Автор відкидає думки окремих дослідників, які вважають поняття «отаманщина» і «повстанство» тотожними. «Це все ж різновеликі, навіть різнопорядкові явища» (с.134). Саме тому повстанство як явище аналізується в іншому розділі.

Окремий сюжет книги присвячено С.Петлюрі – голові Директорії, його діяльності у 1919 р. Засуджуючи надмірну апологетику цього діяча в сучасній історичній літературі, В.Солдатенко слушно зауважує, що «зовсім неправомірно ототожнювати Українську революцію з однією особистістю, з режимом, який в історіографії досить широко іменується петлюрівщиною» (с.150).

Не залишилася осторонь дражлива і сьогодні проблема єврейських погромів 1919 р., яка розглядається у рецензованій праці у спеціальному розділі. Автор, на нашу думку, слушно застерігає дослідників цієї теми відмовитися від її примітивізації, спрощення, спроб перекласти провину на будь-які сили (більшовиків, денікінців, їхніх провокаторів серед українців тощо). У сумі об'єктивних та суб'єктивних чинників погроми стали резервуаром «сліпої, дикої ворожнечі, який використала отаманщина» (с.215). Із цим твердженням можна погодитися, коли знайомишся з низкою вміщених у книзі матеріалів та документів щодо погромів.

Неоднозначне ставлення народних мас до більшовицької політики воєнного комунізму та повстанства розкривається у п'ятому розділі. Характеризуючи діяльність більшовиків в Україні, професор В.Солдатенко пояснює вмотивованість їхньої політики і вплив багатопартійності, яка поширювалася

й на радянську державність. Тому щодо ставлення до інших партій керівництво ЦК КП(б)У допускало порушення демократичних принципів, оскільки більшовики були переконаними в тому, що «лише їх партія була справжнім виразником інтересів революційних трудових мас» (с.373). Стосовно повстанства впливає висновок, що в ньому був утілений активний вияв морально-психологічного несприйняття й діяльнісного протесту проти будь-якого владного, передусім державницького примусового начала. Автор вживає визначення «повстансько-партизанський рух», який, за його словами, «у той час був політично строкатим. Крім червоних партизанів у тилу денікінців діяли загони анархо-махновської, боротьбистської та лівоесерівської орієнтації». Зумовлювалося це не тільки соціальною структурою населення, а й тим, що процес політичного розшарування села ще не закінчився» (с.378).

Интерес викликає й окремих сюжет про Українську галицьку армію (УГА). В.Солдатенко як автор праці «Галицька армія у Наддніпрянській Україні» (2004 р.) із глибоким знанням підійшов до цієї проблеми, долаючи стереотип радянської історіографії про те, що УГА – типове контрреволюційне буржуазно-націоналістичне формування. У книзі скрупульозно аналізуються трагічні епізоди перебування цього військового формування та його бойові дії на території Наддніпрянської України (здача Києва, укладення договору між УГА та Добровольчою армією А.Денікіна), розкол у середовищі галичан та пошук союзу з більшовиками, створення Червоної української галицької армії (ЧУГА) тощо.

Наприкінці книги автор висловлює думку, що у грудні 1919 р. було «подолано апогейну точку протиборства і потроху проступали контури того стану суспільства, в якому воно розвиватиметься тривалу, по суті, цілу епоху» (с.440). Урешті-решт не зміг набрати достатньої сили соборницький процес, а регіоналістські тенденції обернулися величезною шкодою для української справи. Крім того, підтримувана Антантою денікінщина відступила не лише з російських теренів, а й потіснилася з більшої частини України. Відновлена в регіоні влада рад після важких випробувань, що випали на долю жителів України, одержала нові імпульси для масової підтримки.

У книзі «Рік 1919» вміщено також обов'язковий для таких видань іменний покажчик, а в тексті подано автобіографічні довідки про відомих політичних діячів, які слугують цінним допоміжним інформаційним матеріалом. На жаль, на окремих сторінках рецензованої праці, на відміну від попередніх видань проекту, трапляються друкарські помилки (с.126, 267, 292, 305, 353, 368, 408, 439).

Таким чином, слід визнати, що нове дослідження професора В.Солдатенка стало помітним явищем в історичній науці, в якому ретельно аналізуються найбільш складні, суперечливі проблеми революційної доби в Україні, зокрема переломного етапу – 1919-го року. Це видання правомірно можна віднести до наукової праці новаторського типу, яка не лише відтворює картину історичного минулого українського народу, але й надихає на певні роздуми та міркування щодо шляхів розвитку нашої держави.

Г.М.Книш (Дніпропетровськ)

Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Кол. сост.: О.В.Бажан, С.И.Власенко, А.В.Кентий, Л.В.Легасова, В.С.Лозицкий (рук.). – Москва: Центрполиграф, 2010. – 670 с. (серия «На линии фронта. Правда о войне»)

Партизанська війна на Україні. Щоденники командирів партизанських загонів та з'єднань. 1941–1944 / Кол. уклад.: О.В.Бажан, С.І.Власенко, А.В.Кентій, Л.В.Легасова, В.С.Лозицький (кер.). – Москва: Центрполіграф, 2010. – 670 с. (серія «На лінії фронту. Правда про війну»)

Серед ключових подій минулого України та понять нашої історичної пам'яті була і залишається Велика Вітчизняна війна, доля українського народу у період Другої світової війни в цілому. Перемога над нацизмом не тільки врятувала народ від знищення або рабства, але й створила базові для сучасного державотворення цивілізаційні чинники – соборність етнічних українських земель у рамках єдиної держави, закріплені у міжнародно-правовому вимірі кордони, членство в ООН, єдиний народ. Без шанобливого ставлення до перемоги важко собі уявити перебування України у колі європейських народів.

Україна стала одним із головних театрів бойових дій Другої світової війни. До осені 1943 р. тут воювала майже половина радянських збройних сил. В історію Другої світової ввійшли такі масштабні операції, як звільнення Донбасу, битва за Дніпро та Київ, стратегічні наступальні Корсунь-Шевченківська, Кримська, Львівсько-Сандомирська, Ясьсько-Кишинівська операції, звільнення Закарпаття. Водночас існував і фронт у тилу агресорів – партизансько-підпільна боротьба на окупованій території України.

Уже із середини 1942 р. партизансько-підпільний рух став вагомим фактором збройного протистояння, відтягнувши на себе серйозні військово-поліцейські сили. Десятки тисяч озброєних партизанів України завдавали дошкульних ударів по тилах ворога, поставивши під серйозну загрозу його комунікації, проводили масштабні диверсійні кампанії. Під час визволення України у 1943–1944 рр. було налагоджено стратегічну взаємодію між діючою армією та партизанськими силами, які посилили удари по комунікаціях противника, захоплювали переправи, тримали у напрузі тил ворога.

Свідченням зростання військового мистецтва партизан стали тисячокілометрові рейди по тилах противника. Важко підрахувати, скільки людей було врятовано від насильства й депортацій на території створених народними месниками «партизанських країв» – самостійно визволених та утримуваних партизанами регіонів України.

Плідно працювала партизанська розвідка. На базі партизанських загонів і з'єднань ефективно діяли десятки оперативних груп радянських спецслужб. Частина партизан України взяла активну участь у визволенні

від нацизму слов'янських народів, на основі українських партизанських загонів та опергруп створювалися цілі партизанські бригади у державах Східної Європи.

Враховуючи масштаб партизанства, широку соціальну базу його підтримки та бойовий ефект від ударів армії партизан України, сучасники можуть упевнено вважати війну на окупованій території неабияким чинником розгрому агресорів, яскравим прикладом патріотизму, волелюбності українського народу.

18 вересня 2007 р. Президент України підписав указ №892 «Про відзначення Дня партизанської слави» (щорічно 22 вересня). Це стало важливим актом Української держави зі «вшанування пам'яті синів і дочок України, які боролися за свободу народу в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у лавах підпільно-партизанського руху, їх подвигу та жертвовності, виховання у молодого покоління шанобливого ставлення до ветеранів війни». Указ, зокрема, визначив необхідність подальшого проведення науково-історичних, історико-архівних досліджень проблем історії партизанського руху в Україні.

Необхідно враховувати, що у радянські часи минуле партизанства стало ледве чи не найбільш ідеалізованою, «лакованою» сторінкою Великої Вітчизняної війни. Чимала частина архівно-документальної спадщини опинилася у сумнозвісних спецхранах. На окремі аспекти партизансько-підпільного руху взагалі поширилося повне табу. Серед них – прорахунки в організації партизанства, проблема стосунків партизанів із місцевим населенням та українським антикомуністичним повстанським рухом, прояви зрадництва, гіпертрофоване подання ролі правлячої партії та спецслужб в організації партизанства, статистичні приписки у визначенні чисельності партизанів та їх бойових результатів тощо.

Усе це обумовило інформаційний шок у суспільстві, пов'язаний зі зняттям ідеологічних забобонів, відкриттям раніше недоступних масивів першоджерел, поширенням ідейно-методологічного плюралізму в суспільстві та науці, розвитком міжнародних зв'язків науковців. З'явилася певна методологічна й морально-психологічна розгубленість, почуття образи від омани, спокуса заради «ліквідації білих плям» відмовитися від обов'язкової для науковця виваженості та неупередженості.

І вже новий ідеологічний ангажемент почав спотворювати тверезе пізнання власного минулого. Таке масштабне та стратегічно значуще явище, як партизансько-підпільний рух, при всіх прикрих аспектах його буття, нерідко почало зводитися у суспільній свідомості до пласких і принизливих штампів. Новітнє спотворення історії партизанства ставало зручним прийомом «доведення» відсутності народного опору окупантам, історичної неідедатності українського народу, «байдужого» ставлення до захисту власної держави тощо.

Саме неупереджені науково-документальні дослідження, на нашу думку, є найбільш продуктивним шляхом розвитку сучасної історіографії партизансько-підпільного руху в Україні у 1941–1944 рр. Вагомим кроком у

справі введення до наукового обігу нових джерел з історії партизанства став рецензований збірник щоденників командирів партизанських загонів та з'єднань, підготовлений колективом відомих дослідників воєнно-політичної історії України ХХ ст. під керівництвом директора Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) В.Лозицького.

У виданні вміщено щоденники провідних командирів партизанських з'єднань та загонів – С.Ковпака (Сумське партизанське з'єднання) та комісара цього ж формування С.Руднева, М.Попудренка (Чернігівське з'єднання), М.Шукаєва (з'єднання ім. Й.Сталіна), В.Балицького (партизанський загін ім. Й.Сталіна, Чернігівсько-Волинське з'єднання), а також з'єднання кавалерійських партизанських загонів М.Наумова.

Частина цих матеріалів була видана у радянський час, однак із купюрами. До 1991 р. не побачили світ щоденники С.Ковпака періоду Карпатського рейду 1943 р. (зберігаються у фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»), щоденники М.Наумова, М.Шукаєва та Г.Балицького 1943–1944 рр. (знаходяться у фондах ЦДАГО України). У рецензованому збірнику всі щоденники оприлюднені у повному вигляді.

Автори щоденників – справді непересічні постаті, здібні організатори «самородки» специфічного опору агресору на окупованій території (з яких лише генерал-майор С.Руднев пройшов спеціальну підготовку з організації партизанства до її волюнтаристського згортання в СРСР з середини 1930-х рр.). Авторитаристи дають влучну характеристику цій плеяді – «люди тієї складної епохи: носії державної ідеології, що свято вірили в постулати комунізму, мало схильні до компромісів із тими, хто мислив інакше, такі, що високо цінували свій надбаний командирський партизанський статус».

Щоправда, важко погодитися, що комуністична ідеологія в її офіційно-книжковому вигляді була головним рушієм партизанських ватажків (той же генерал С.Ковпак, вочевидь, не терпів компартійного та чекістського втручання в його становище «хазяїна тайги»). Швидше, попри відомі хиби їх сильних характерів, провідним мотивом боротьби став патріотизм у традиціоналістському розумінні цього слова, не випадково правляча партія у скрутну годину апелювала саме до архетипів воєнно-патріотичної свідомості громадян СРСР.

Сторінки щоденників дають розлогий фактичний матеріал про організацію, управління, командний та рядовий склад партизанських формувань, їх стосунки з партійними органами, командуванням УШПР, взаємини з місцевим населенням та іншими воєнно-політичними силами тогочасної України (передовсім УПА). Водночас, неформальні, часто невимушені, особисто забарвлені матеріали дають можливість реалістично відчувати атмосферу зафронтаної боротьби, містять певні вражаючі факти, які не вкладалися в офіційну історію радянського партизанства (протиправні дії стосовно цивільної людності, позастатутні відносини у середовищі партизанів, аморальні вчинки окремих бійців, «ідеологічно крамольні» думки командирів тощо).

На нашу думку, введення до наукового обігу партизанських щоденників як продуктивного історичного джерела сприятиме й розвитку антропологічного виміру у студіюванні історії Великої Вітчизняної війни, історико-психологічних досліджень специфічного стану людей у вирі бойових дій у відриві від «великої землі», а також історії повсякденності воєнних років. Утім введення до наукового обігу раніш закритих або «ідеологічно незручних» матеріалів, застосування новітніх методів науково-історичних досліджень не мають призвести до ігнорування очевидних макроісторичних обставин.

Передмова до збірника виконана на високому фаховому воєнно-історичному та джерелознавчому рівні, та, по суті, є кваліфікованим оглядом історії партизанської боротьби в Україні. Автори-упорядники, справедливо віддаючи належне партизанству як дієвому фактору подолання агресорів, приділили увагу і серйозним прорахункам у справі організації зафронтового опору, тим проблемам перебігу партизанського руху, на які до 1991 р. поширювалося практично суцільне замовчування.

Слід відзначити і науково-пізнавальну цінність укладеного співробітниками ЦДАГО України розлогого науково-довідкового апарату. До нього, зокрема, увійшли змістовні біографічні довідки на керівників партизанського руху, його з'єднань та загонів. Збірник містить ілюстрації, частина з яких оприлюднюється вперше.

Сподіваємося, що підготовлене на солідному археографічному рівні видання не тільки буде належно оцінене дослідниками подій Великої Вітчизняної війни, але й користуватиметься заслуженим інтересом у всіх, хто цікавиться маловідомими сторінками воєнної історії.

Д.В.Веденєєв (Київ)

ХРОНІКА

Ю.І.ГУЗЕНКО (Миколаїв)

I МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АРКАСІВСЬКІ ЧИТАННЯ»

14–15 квітня 2011 р. в Миколаєві відбулася I Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання», присвячена видатному українському культурно-освітньому діячу, композитору, етнографу та історику М.М.Аркасу. Захід, за сприяння обласної державної адміністрації, відбувся в Миколаївському національному університеті імені В.О.Сухомлинського на базі його структурного підрозділу – навчально-наукового інституту історії та права. У конференції взяли участь провідні вчені, викладачі вищих навчальних закладів – усього 129 науковців з п'яти країн світу, серед яких – 9 докторів, 52 кандидати наук, 25 аспірантів.

Пленарне засідання відкрив ректор Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського, член-кореспондент НАПН України, д-р техн. наук, професор *В.Д.Будак*, який дуже тепло привітав учасників форуму. Він висловив сподівання, що присутні на заході науковці зроблять вагомий теоретичний і практичний внесок у розробку тематики конференції. Заступник голови обласної державної адміністрації з соціальних та гуманітарних питань канд. психол. наук, доцент *Н.Б.Іванцова*, привітавши учасників і гостей, висловила сподівання, що науковий захід висвітлить нові, невідомі грані історичних досліджень, сприятиме досягненню суспільного консенсусу щодо нашої історії та процесів українського державотворення. Проректор із наукової роботи університету, канд. психол. наук, доцент *Г.В.Гриценко*, вітаючи учасників конференції, наголосив на тому, що з присвоєнням у 2010 р. університету статусу національного одним із головних завдань навчального закладу став розвиток науки. Тому проведення на базі інституту I Міжнародної науково-практичної конференції – глибоко символічне. Директор навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського, д-р іст. наук, професор *М.М.Шитюк* побажав плідної роботи учасникам і висловив сподівання, що конференція сприятиме сучасному осмисленню нашим народом свого минулого, подоланню багатьох стереотипів. Проведення форуму – це добра нагода для вчених із різних країн обмінятися думками, у дискусіях дійти згоди щодо переломних моментів нашої спільної європейської історії.

Із доповідями на пленарному засіданні виступили: завідувач кафедри історії України навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, д-р іст. наук, професор *В.П.Шкварець* із темою «Микола Миколайович Аркас – визначний український історик, поет, композитор, етнограф, фольклорист, просвітител, громадський діяч (07.01.1853 (26.12.1852) – 26 (13).03.1909)»; доцент Національного

університету Узбекистану імені Мірзо Улугбека, д-р іст. наук *Х.Е.Юнусова* з темою «Економічна політика радянської влади та її наслідки»; завідувач кафедри нової та новітньої історії Європи та Америки навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, д-р іст. наук, професор *Й.М.Шкляж* з темою «Книжкові скарби України – історик»; ст. наук. співробітник Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *О.М.Донік* із темою «Благодійність цукрозаводчиків Харитоненків»; ст. наук. співробітник Інституту культурного надбання АН Республіки Молдова, канд. іст. наук *С.М.Агульников* із темою «Пізньюкочівницький могильник у Нижньому Подністров'ї»; науковий співробітник Інституту археології Російської академії наук *В.Ю.Зувєв* із темою «Римська військова присутність у Нижньому Побужжі в I ст. н.е.».

Під час роботи конференції працювали секції: «Рід Аркасів в історії та культурі України» (голова – завідувач кафедри історії України навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, академік, д-р іст. наук, професор *В.П.Шкварець*); «Археологія» (голова – доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, канд. іст. наук *Ю.С.Гребенников*); «Давня та середньовічна історія» (голова – доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, канд. іст. наук *О.В.Господаренко*); «Нова і новітня історія країн Європи і Америки» (голова – завідувач кафедри нової та новітньої історії Європи і Америки навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, д-р іст. наук, професор *Й.М.Шкляж*); «Давня та нова історія України» (голова – доцент кафедри давньої та нової історії України навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, канд. іст. наук *В.Ф.Кондрашов*); «Новітня історія України» (голова – завідувач кафедри історії України навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, академік, д-р іст. наук, професор *М.М.Шитюк*); «Етнографія та етнологія України» (голова – доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, канд. іст. наук *О.П.Хасцький*); «Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни» (голова – доцент кафедри історії України навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, канд. іст. наук *В.А.Пархоменко*); «Політологія» (голова – доцент кафедри політології навчально-наукового інституту МНУ імені В.О.Сухомлинського, канд. політ. наук *Н.О.Ніколаєнко*).

Не менш насиченим і дискусійним був другий день конференції. На підсумковому пленарному засіданні було схвалено рекомендації стосовно щорічного проведення «Аркасівських читань». Усі учасники I Міжнародної науково-практичної конференції отримали збірник доповідей. Для них було проведено екскурсії історичними місцями та музеями міста. Наступна конференція відбудеться навесні 2012 р. також на базі навчально-наукового інституту історії та права МНУ імені В.О.Сухомлинського. Запрошуємо до співпраці!

М.Г.ДУБИК (Київ)

X МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «БІЛОРУСІЯ Й НІМЕЧЧИНА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ»

7 квітня 2011 р. у Мінському державному лінгвістичному університеті відбулася ювілейна історична конференція, головною тематикою якої, як і попередніх, стала історія Другої світової війни. Проведення вже протягом десяти років такого значущого наукового заходу у непрофільному вузі стало можливим завдяки ентузіазму, організаторським здібностям та широким контактам канд. іст. наук С.С.Новикова, завідувача кафедри вітчизняної історії і світової культури, відомого дослідника німецької історіографії та історії Другої світової війни. Співорганізатором конференції виступив також Інститут історії НАН Білорусії.

Із привітальним словом до учасників конференції звернулася ректор Мінського державного лінгвістичного університету *Н.П.Баранова*, яка зазначила важливість проведення таких заходів для історичної науки, та директор Інституту історії НАН Білорусії канд. іст. наук *В.В.Данилович*. При відкритті конференції було зачитано привітання від керівників дев'яти наукових інституцій та підрозділів Німеччини, Латвії, Литви, Польщі, Білорусії, а також від завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ д-ра іст. наук, професора *О.С.Лисенка*.

На першому пленарному засіданні – «Воєнне білорусознавство: 10 років пошуків, втрат і знахідок» (ведучий – професор Академії МВС Республіки Білорусь д-р іст. наук *А.В.Шарков*) – виступив *С.С.Новиков* з оглядом проведених за десять років конференцій та білоруських наукових досліджень періоду Другої світової війни, а також іноземні гості: *В.В.Федюнін* (Москва, Російська Федерація) з доповіддю про 44-й стрілецький корпус та його роль у боях за Мінськ улітку 1941 р.; радник директора музею «Ермітаж» д-р іст. наук проф. *Ю.З.Кантор* (Санкт-Петербург, Російська Федерація) з доповіддю про заходи зі встановлення та зміцнення окупаційного режиму в райхскомісаріаті Остланд у 1941 р., яку було побудовано на маловідомих матеріалах Латвійського державного історичного архіву та Центрального архіву ФСБ Росії; професор інституту історії Білостоцького університету д-р іст. наук проф. *Е.Миронович* (Білосток, Польща) з доповіддю про економічний аспект пацифікації білоруських сіл під час німецької окупації; ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *М.Г.Дубик* (Київ, Україна) з аналізом історіографії щодо повсякденного життя нацистських окупантів в Україні. На завершення засідання було проведено плідну дискусію, основну увагу в якій приділено напрямам нових наукових досліджень у зарубіжних країнах, зокрема в Україні.

На другому пленарному засіданні – «Білорусія в роки Великої Вітчизняної війни: деякі сторінки історії» (ведучий – завідувач кафедри Інституту історії НАН Білорусії д-р іст. наук *В.І.Кузьменко*) – доповідалося про пропагандистську діяльність російських колабораціоністських організацій на білоруській території (канд. іст. наук *Є.А.Гребень*, Мінськ), судові переслідування учасників Армії крайової на теренах Білорусії (д-р іст. наук *А.В.Шарков*, Мінськ). Новаторською стала доповідь завідувача відділу Інституту історії НАН Білорусії д-ра іст. наук, проф. *А.М.Литвина* про написи на стінах тюрем у Білорусії періоду німецької окупації, копії яких збереглися в документах НКВС БССР, з оцінкою цього типу джерела для майбутніх досліджень. Нові подробиці трагедії Хатині у світлі розсекречених

документів пролунали у доповіді *А.Г.Зельського* (Мінськ), кілька повідомлень було присвячено різним аспектам історії Мінська під час війни. *Е.Н.Докунова* (Мінськ) у своєму виступі охарактеризувала механізми виживання радянських військовополонених у нацистських таборах на окупованій території Білорусії.

На третьому пленарному засіданні – «Білорусія як об'єкт багатогалузевих наукових пошуків» (ведучий – зав. кафедри Білоруського державного аграрного технічного університету канд. іст. наук *Є.А.Гребень*) – було заслухано кілька доповідей з історії Білорусії в роки Першої світової війни та міжвоєнного періоду, окремих аспектів історії Німеччини різних періодів, ряд повідомлень було присвячено питанням міжнародних відносин у різний час.

Дискусії в підсумковій частині кожного засідання показали високий науковий рівень конференції, у ході обговорення доповідей і повідомлень було зазначено перспективи майбутніх досліджень із проблематики. 8 квітня учасники конференції мали змогу відвідати меморіальний комплекс Тростенець, присвячений жертвам цього нацистського табору. Матеріали конференції будуть незабаром опубліковані.

Ю ВІЛЕЇ

В.С.ВЕЛИКОЧИЙ, М.В.КУГУТЯК, І.Я.РАЙКІВСЬКИЙ *(Івано-Франківськ)*

ДО 90-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА О.Ю.КАРПЕНКА

Українська історична наука впродовж минулого століття зазнала чимало трансформацій, була об'єктом ідеологічного тиску командно-адміністративної радянської тоталітарної системи. До когорти вчених, котрі попри тогочасні партійно-політичні настанови та постулати відстоювали об'єктивні принципи дослідження, належить один із корифеїв вітчизняної історичної науки Олександр Юхимович Карпенко. Він народився 15 квітня 1921 року у селі Слобода на Чернігівщині в селянській родині з давнім козацьким корінням. У 1938 р. юнак вступив на історичний факультет Чернігівського вчительського інституту, але вже наступного року був направлений на роботу у Малодівицьку неповну середню школу однойменної області. Попрацювати вчителем довелося недовго. Восени 1940 р. О.Карпенка призвали до Червоної армії. Усю німецько-радянську війну він пройшов від початку до кінця, був неодноразово поранений, нагороджувався бойовими відзнаками за те, що сміливо дивився смерті в обличчя під Сталінградом, а також під час звільнення України від гітлерівських загарбників.

Здобувши в повоєнний час вищу історичну освіту в Київському педагогічному інституті, молодий випускник із 1949 р. працював на різних посадах у Львові, пройшовши кілька щаблів творчої кар'єри: 1949–1952 рр. – завідуючий відділом міської наукової бібліотеки, 1952–1953 рр. – учений секретар Інституту суспільних наук АН УРСР. У львівський період він остаточно сформувався як учений, захистив кандидатську (1953 р.) і докторську (1966 р.) дисертації, яскраво виявив свій талант дослідника. Із 1953 р. Олександр Юхимович працював старшим науковим співробітником названого інституту, а в 1960–1970 рр. – доцентом (у 1966 р. він став доктором історичних наук) історичного факультету Львівського університету імені Івана Франка.

В Інституті суспільних наук, де відбувалося становлення О.Карпенка як ученого, йому пощастило спілкуватися з представниками старої галицької творчої еліти – І.Крип'якевичем, М.Возняком, І.Свенціцьким. Науковим керівником кандидатської дисертації «Селянські повстання у Львівському воєводстві у 1932–1933 рр.» був відомий учений Ф.Шевченко. В умовах демократизації суспільного життя, хрущовської «відлиги» Олександр Юхимович поринув в архіви, уперше відкриваючи величезний пласт документів з історії західноукраїнських земель першої половини ХХ ст. Досліднику доводилося долати чимало труднощів адміністративного та ідеологічного характеру, оскільки значна частина матеріалів перебувала у спецфондах, була закрита для науковців. Щось було символічне в тому, що він – уродженець

Наддніпрянщини – присвятив свою творчу діяльність вивченню проблем історичного минулого західноукраїнських земель, підкреслюючи цим устремління тієї частини вітчизняної інтелігенції, котра й у часи радянського тоталітаризму намагалася об'єктивно висвітлювати важливі аспекти української історії ХХ ст.

У середині 1950-х рр. О.Карпенко, тоді ще молодий учений, наважився на відкритий виступ проти пануючої у СРСР ідеологемі, що трактувала національно-визвольну боротьбу на західноукраїнських землях 1917–1920 рр. як прагнення населення краю приєднатися до радянської пролетарської держави. У своїх працях дослідник настоював на тому, що це була «буржуазно-демократична», національна революція, закономірність виникнення і перебіг котрої були споріднені аналогічним процесам у східноєвропейських народів, що також звільнялися від інонаціонального гніту та розпочинали будівництво власних незалежних державних утворень. За звичною лексикою ідеологічних штампів радянської доби, обов'язкового набору цитат класиків марксизму-ленінізму впадав у вічі ґрунтовний виклад Олександром Юхимовичем фактичного матеріалу, творчий підхід до проблеми. За такий науковий, але категорично неприйнятний і навіть «шкідливий» з погляду радянської парадигми розгляд історичного процесу в Україні його концепцію було піддано жорсткому остракізму.

Значний опір О.Карпенку довелося подолати, щоб захистити докторську дисертацію, на основі якої у 1964 р. було опубліковано монографію «Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920 рр.». Вона мала новаторський характер, однак проти цієї праці й самого вченого в умовах згорання і без того половинчастих хрущовських реформ розгорнулася ідеологічна кампанія. Його звинувачували в «ідейно-теоретичних збоченнях» та навіть «українському націоналізмі», хоч сам Олександр Юхимович ніколи відповідних поглядів не сповідував. Проте через тотальну заідеологізованість радянського суспільного життя принципова позиція дослідника, котрий прагнув до об'єктивності, сприймалася як виклик «лінії партії». У листопаді 1970 р. О.Карпенко був звільнений із роботи в Львівському університеті, що фактично стало розпробою з викладачем і науковцем. Над ветераном війни, перспективним ученим нависла реальна загроза бути підданим репресіям. Це був 1970-й рік – період, коли розпочиналася нова хвиля брежнєвської боротьби з дисидентами й інакодумцями.

Проте ані незаконне звільнення із навчального закладу, ані наступні пертурбації з працевлаштуванням, зміною місця проживання, вимушеним коректуванням сфери дослідницьких інтересів не змогли вплинути на справжнього вченого та особистість. Олександр Юхимович продовжував відстоювати закономірність виникнення і діяльності Західноукраїнської Народної Республіки, публікував нові матеріали, статті з історії суспільно-політичного життя на цих землях, вводив до обігу нові джерельні матеріали. Із 1977 р. доктор історичних наук О.Карпенко остаточно пов'язав своє життя з Івано-Франківськом, колишнім педагогічним інститутом, а нині Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника, де й здобув вчене звання професора (1980 р.), сповна відчув повагу колег та своїх студентів. Протягом переломних у житті країни 1986–1991 рр. він очолював у цьому закладі кафедру історії СРСР і УРСР.

Із проголошенням незалежності України творча діяльність професора О.Карпенка зазнала, на нашу думку, найбільшої ефективності й визнання. Улюблена дослідницька тема вченого – ЗУНР, із котрою сьогодні безпосередньо асоціюється його постать, стала об'єктом його нових студій: монографій, статей концептуального характеру, організованих за його ініціативою ряду міжнародних

наукових конференцій та круглих столів. За його редакцією підготовлено до друку останній том п'ятитомного видання (у восьми книгах) збірника документів і матеріалів про історію західноукраїнської держави початку ХХ ст., яке саме по собі є унікальним явищем у світовій археографії. Водночас Олександр Юхимович зробив вагомий внесок у підготовку цілої когорти відомих українських учених, кандидатів та докторів, доцентів і професорів. Та, напевне, це один із найбільших скарбів ученого; адже справа його життя продовжується.

Невпинно спливає час... Із того моменту, як наукова громадськість досить широко відзначала 80-ліття професора О.Карпенка (детальніше про життєвий шлях і наукову діяльність ювіляра див.: Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис (Івано-Франківськ). – 2001. – №5/6), минуло десять років. Здавалося б, що нового, невідомого можна ще сказати? Але щоразу, осмислюючи пройдений ученим шлях, не перестаєш захоплюватися його стійкістю, наполегливістю, працьовитістю й водночас простотою та доступністю. Він і нині наполегливо працює, хоча при цьому час і вік беруть своє.

Однак, попри це, він сповнений сили й енергії. У свої 90 років професор О.Карпенко виношує нові творчі плани. Одним із них є ще нереалізоване написання спогадів діячів ЗУНР, історії листопадової 1918 р. національно-демократичної революції. Віримо, що це вдасться зробити. А сам Олександр Юхимович ще довго буде для нас, його учнів і колег, прикладом самовідданого та чесного служіння нації, власному народові, прикладом справжньої Людини!

В.Ф.ВЕРСТЮК

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Р.Я.ПИРОГА

Історія як наука – професія пізньої зрілості. Уміння піднятися над часом, зайняти позицію об'єктивного обсерватора, побороти у собі пристрасті та симпатії, які можуть завадити встановленню істини, приходять не лише з формальними дипломами, але і з набутим життєвим досвідом. Його масштаб, поза всяким сумнівом, накладає відбиток на масштаб історика. Широко і сміливо осмислювати суспільне буття може лише людина, яка не тільки має добру теоретичну університетську підготовку, але й непересічне знання суспільних реалій. Постать Руслана Яковича Пирого є блискучим підтвердженням цієї тези. Він з'явився на світ 16 червня 1941 р., лише за п'ять днів до нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Народився практично на західному кордоні, у місті Львові, яке відразу ж стало об'єктом авіаційних бомбардувань. Війна наклала трагічний відбиток на долю родини Пирогів. Уже на другий день бойових дій під час авіанальоту загинула його дворічна сестра Людмила, а восени 1943 р. під Ленінградом – батько Яків Петрович. Дитяча пам'ять зберегла назавжди біду і горе воєнного лихоліття.

Дитинство пройшло у селі Супротивна Балка на Полтавщині, де мати – Марія Павлівна – працювала вчителем історії в місцевій школі. За відсутності батька великий вплив на Руслана справляв дід Павло Юхимович – учасник російсько-японської, Першої світової та громадянської воєн. Уже змалку хлопець знав про бої під Мукденом, Брусиловський прорив та шомполи гетьманських «стражників».

Хоч історія й була однією з улюблених шкільних дисциплін, однак після закінчення з медаллю середньої школи юнак вирішив стати медиком, а відтак вступив до Полтавського медичного училища, після закінчення якого отримав диплом фельдшера. Цей диплом одразу ж зробив його завідувачем сільського медпункту. Із розповідей Руслана Яковича, медпункт став його першим життєвим університетом, де формувались і відповідальність, і оперативність у роботі, де накопичувалося знання людської психології, вибудовувалися стосунки з сільською громадою та колгоспним колективом. Як і більшість молодих радянських хлопців мав відслужити строкову військову службу. Її проходив в елітній десантній дивізії, не один десяток разів стрибав із парашутом. Після армії мріялося вступити до медінституту. Та не судилося. Дві спроби виявилися невдалими. Напевно сьогодні він про це не шкодує, але тоді, у середині 1960-х рр., довелося зробити крутий життєвий поворот.

1965 р. Р.Я.Пиріг став студентом історичного факультету Харківського університету. Почався новий етап у житті – харківський. Довелося не лише освоювати граніт науки, але й набувати досвід життя у великому промисловому місті. Харківський університет у ті часи був чи не найчисельнішим вищим навчальним закладом України, мав блискучий професорський склад, у тому числі й на історичному факультеті. Тут працювали відомі професори В.І.Астахов, А.П.Ковалевський, С.М.Королівський, Г.М.Попов, І.К.Рибалка, Б.А.Шрамко та ін. Основи архівної справи читала знана історик-архівіст Є.П.Шаталіна, однокурсниця Ю.Ю.Кондуфора. Згодом вони обоє стали співробітниками Інституту історії АН УРСР, а академік Ю.Ю.Кондуфор понад десятиріччя очолював цю наукову установу.

Відмінне навчання, чималий, як для студента, життєвий досвід та партійний стаж дозволили обрати Р.Я.Пирого заступником, а згодом секретарем комітету комсомолу університету. Попри завантаженість громадською роботою він знаходив

час для наукових досліджень, захоплювався вивченням історії партії боротьбистів. Це був достатньо сміливий як для того часу крок, вибір подібних тем не вітався. Хоч праця була відзначена республіканською премією, однак проблема була визнана неприйнятною для дипломної роботи. Довелося готувати іншу – про публікації документів з історії громадянської війни.

Університет Руслан Якович закінчив із відзнакою, яка відкривала шлях до аспірантури, але навчання довелося відкласти у зв'язку з обранням заступником секретаря парткому університету. Та й вибір теми кандидатської дисертації виявився доволі складним. Розпочате дослідження проблем внутрішньопартійної боротьби в КП(б)У на початковому етапі її діяльності опинилося в епіцентрі гострої дискусії при підготовці чергового видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Не радили братися за цю тему й у координаційній раді при Інституті історії партії у Києві.

Зрештою довелося зупинитися на менш дражливій темі – «Партійне будівництво на Україні (липень 1918 – березень 1919 рр.)». Фактично йшлося про надзвичайно складний процес створення з окремих осередків РКП(б), які раніше автономно існували в Україні, консолідованої Комуністичної партії (більшовиків) України. Предметом дослідження стала боротьба «правих» і «лівих» в КП(б)У. Праця в партархівах Москви і Києва, областей республіки, консультації з відомими науковцями – П.Я.Голубом (Москва), М.М.Липовченком, Г.Л.Нікольниковим, В.П.Горшковим (Київ), Л.С.Чорномазом (Харків), вимогливість наукового керівника Ю.В.Шиловцева дозволили підготувати ґрунтовне наукове дослідження.

Сьогодні колишній дисертант не без усмішки згадує, що найбільшу складність становила неодмінна вимога критики «буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів» історії КП(б)У. Пікантність критики полягала в тому, що доступу до їхніх праць радянські дослідники не мали, а «критикувати» мусили. У червні 1976 р. Р.Я.Пиріг достроково захистив кандидатську дисертацію. Навчання в аспірантурі дозволило оволодіти дослідницьким інструментарієм, дало досвід роботи з історичними джерелами, сформувало тематично-хронологічну зацікавленість подіями революції та громадянської війни в Україні, яка суттєво трансформувалася, але збереглася до цього часу.

Після закінчення аспірантури Р.Я.Пиріг працював старшим викладачем, деканом по роботі з іноземними студентами. Очевидно, ця обставина у поєднанні з дипломом кандидата історичних наук та досвідом партійної вузівської роботи стали вирішальними при рекомендації його на посаду інструктора відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України. Виклик був непростий, доводилося залишати обжитий, уже добре знайомий Харків, набутих друзів, чимало зв'язків, квартиру та їхати до Києва, столицю республіки, що суттєво відрізнялася характером життя від промислового Харкова, та й рівень завдань, які пропонувалося виконувати, був значно вищим. Напевно, сумніви були, але виклик був прийнятий. Відповідальна партійна робота залишала мало часу для творчих занять. І все ж він публікує наукові, публіцистичні статті, веде викладацьку роботу у вищих навчальних закладах.

1983-й рік слід уважати переломним у житті Р.Я.Пирога з погляду інтеграції до наукового середовища. Він кар'єрно виріс, з інструктора став консультантом сектора суспільних наук ЦК КПУ. До сфери його службових обов'язків входила праця з академічними інститутами та вузівськими кафедрами історичного профілю, державними та партійними архівами. Йому довелося працювати з авторитетними колегами Ф.М.Рудичем, І.Ф.Курасом, В.Г.Кременем, В.Ю.Мельниченком, М.О.Шульгою.

Після обрання генеральним секретарем ЦК КПРС у березні 1985 р. М.С.Горбачова у СРСР розпочався складний період пошуків можливих шляхів

модернізації охопленого стагнацією суспільства та неефективної економіки. Цей період був пов'язаний, з одного боку, з розвитком процесів демократизації, а з іншого – наростанням кризових явищ у правлячій партії. Постає гостра потреба адекватної реакції академічної науки на суспільні виклики. Один із них полягав у тотальному перегляді радянського минулого. Р.Я.Піріг у цей час працює у тісному контакті з керівниками наукових інститутів: історії – акад. Ю.Ю.Кондуфором, археології – чл.-кор. І.І.Артеменком, історії партії – чл.-кор. В.І.Юрчуком, начальником Головного архівного управління О.Г.Мітюковим. Чимало складних питань доводилося вирішувати із заступником Голови Ради Міністрів УРСР П.Т.Троньком.

У червні 1989 р. Р.Я.Пірога було призначено заступником директора Інституту історії партії при ЦК КПУ – завідувачем партійного архіву. Під тиском громадськості політичне керівництво республіки пішло на певне розширення доступу до архівних фондів спеціального зберігання. Зокрема ЦК ухвалив постанову про публікацію документів з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Р.Я.Піріг став керівником колективу упорядників першого в історії нашої країни збірника статей і документів з цієї актуальної теми. Складними стали не тільки виявлення та відбір документів, але й видання книги. Членам редколегії Ф.М.Рудичу та С.В.Кульчицькому довелося відстоювати книгу на засіданні політбюро ЦК КП України. У 1990 р. вона вийшла друком і стала одним з основних джерел дослідження історії голодомору. У цей час учений бере активну участь у таких видавничих проєктах інституту, як «Про минуле – заради майбутнього», «Маршрутами історії», «Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді» та ін.

Архівна справа на багато років стала для Р.Я.Пірога сферою професійної діяльності. У напружені серпневі дні 1991 р. він разом із тодішнім начальником Головархіву Б.В.Іваненком готує проєкт постанови Президії Верховної Ради України про передачу архівів Компартії до державної архівної служби. Незабаром його призначають директором створеного на базі колишнього архіву ЦК КПУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Колектив архіву здійснював прийом та опрацювання документів ЦК та його установ, матеріалів колишнього КДБ УРСР, проводив їх розсекречення, налагоджував виконання численних запитів соціально-правового характеру, особливо щодо жертв політичних репресій, проводив публікацію історичних джерел.

Поряд із великою організаційною роботою в архівній сфері початок 1990-х рр. став для Р.Я.Пірога періодом серйозних наукових досліджень. Це був час становлення сучасної української історіографії, демонтажу зашкарублених радянських історіографічних концепцій, повернення в історичну пам'ять цілих пластів національної історії. Насамперед ішлося про реанімацію визначних постатей українського давнього і недавнього минулого, зняття з них тавра «буржуазних націоналістів». Увага Р.Я.Пірога сконцентрувалася на ґрунтовному вивченні життя і діяльності Михайла Грушевського. Він став автором численних статей, доповідей, документальних публікацій про видатного українського історика і громадсько-політичного діяча. Цей дослідницький доробок увінчала оригінальна монографія, присвячена останньому десятиліттю життя М.С.Грушевського. На її підставі 1994 р. Р.Я.Піріг захистив докторську дисертацію на тему «Життя і діяльність М.С.Грушевського в контексті політичної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.)». Це була перша серед вітчизняних істориків докторська дисертація з грушевськознавства.

Із приємністю згадую нашу спільну працю над підготовкою замовленого Міністерством освіти України посібника «М.С.Грушевський. Коротка хроніка життя і діяльності», який вийшов у світ 1996 р. українською й російською мовами. Не можу

також не пригадати переповнений дослідниками в першій половині 1990-х рр. читальний зал ЦДАГО, як і затишний кабінет директора архіву, який завжди був готовий піти назустріч проханням дослідників.

Із 1998 по 2002 рр. Р.Я.Пиріг очолював державну архівну службу України. Апарат Головархіву напружено працював над удосконаленням галузевого законодавства, нормативно-методичної бази, розширенням доступу до документної інформації, забезпеченням соціального захисту архівістів. У цей час було встановлене професійне свято – День працівників архівних установ. Розроблений під керівництвом Р.Я.Пирога проект закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» у грудні 2001 р. був схвалений парламентом. Велика робота була проведена у сфері інтегрування українських архівістів у світову архівну спільноту.

Професор Р.Я.Пиріг доклав чимало зусиль для розвитку досліджень з архівної справи та документознавства. За його сприяння в галузевому науково-дослідному інституті були відкриті аспірантура та спеціалізована вчена рада. Він був головним редактором журналу «Архіви України», щорічника «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство», «Вісника Державного комітету архівів України», низки неперіодичних видань.

У 2002 р. Р.Я.Пиріг залишає державну службу і стає головним науковим співробітником відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ. Як зауважує сам ювіляр із легким сумом, лише тепер наукова творчість стала головною сферою його діяльності. Він продовжив грушевськознавчі студії, досліджуючи еволюцію федералістських поглядів М.С.Грушевського, принципи створення наукової біографії вченого і державного діяча, долю членів його родини.

Р.Я.Пиріг також був залучений до здійснюваної інститутом масштабної роботи з дослідження історії голодомору 1932–1933 рр., присвятивши низку статей проблемам пошуку та публікації тематичної архівної інформації, її джерелознавчому аналізу. Водночас учений вів копійку роботу з виявлення нових документальних свідчень трагедії українського народу у федеральних архівах Росії, центральних, галузевих та обласних архівосховищах нашої країни. Результатом цієї роботи став вихід у 2007 р. впорядкованого ним фундаментального збірника «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Документи і матеріали» загальним обсягом 90 друкованих аркушів. Наступного року вийшов англomовний дайджест цієї книги.

Останніми роками у центрі дослідницьких зусиль Р.Я.Пирога перебуває історія одного з найбільш контрoверсійних державних утворень доби Української революції 1917–1921 рр. – гетьманату Павла Скоропадського. Цій складній проблемі він присвятив дві монографії, численні статті та доповіді, виступив співорганізатором кількох тематичних наукових конференцій. Під його керівництвом підготовлено збірник документів і матеріалів, які відображають діяльність уряду Української Держави та гетьмана Павла Скоропадського.

Р.Я.Пиріг – член авторських колективів таких масштабних видань, як «Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття» (2007 р.), «Політична система для України: історичний досвід та виклики сучасності» (2008 р.), «Історія державної служби» (2009 р.), «Історія українського парламентаризму» (2010 р.), «Енциклопедія історії України».

Вагомою є й науково-організаційна робота Р.Я.Пирога. Він є членом ученої та спеціалізованої рад інституту, майже два десятиліття працює у редколегії «Українського історичного журналу», входить до складу головних редакційних колегій «Зводу пам'яток історії і культури», серії книг «Реабілітовані історією», п'ятдесятитомного видання творів М.С.Грушевського та ін.

Значну увагу вчений приділяє підготовці наукових кадрів. Під його керівництвом захищено десять докторських і кандидатських дисертацій. Він був членом спеціалізованих рад кількох академічних та галузевих інститутів, очолював експертну раду ВАК України з історичних дисциплін. Попри нетиповий шлях Р.Я.Пирога як ученого, усе ж його науковий доробок доволі вагомий – понад 300 публікацій і майже 150 позицій наукового редагування, упорядкування та рецензування.

Багатолітня сумлінна праця та професійність ювіляра гідно оцінені державними нагородами та відзнаками – Заслужений діяч науки і техніки України (2001 р.), орден «За заслуги» III ст. (2007 р.), Почесна грамота Кабінету Міністрів України (2001 р.), Почесна грамота Верховної Ради України (2011 р.), Подяка Президента України (2002 р.), Подяка Кабінету Міністрів України (2002 р.), Відмінник освіти України (2001 р.), Почесний архівіст України (2010 р.).

Спортивний, підтягнутий, динамічний, із чудовим почуттям гумору, знанням безлічі історичних анекдотів та бувальщин, Руслан Якович Пиріг завжди у центрі уваги колег, його слово вагомо звучить на численних конференціях, засіданнях учених рад та відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ, він сповнений планів і рішучості до їх здійснення. Вітаючи ювіляра, колеги, друзі та учні щиро зичать йому міцного здоров'я та творчої наснаги!

М.Р.ЛИТВИН (Львів)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Л.В.ВОЙТОВИЧА

16 травня 2011 р. виповнилося 60 років відомому українському історикові Леонтієві Вікторовичу Войтовичу. Ювіляр народився в Єманжелинську Челябінської області (Російська Федерація) у родині репресованих галицьких інтелігентів. Із раннього дитинства захоплювався історією і в місті Миколаєві Львівської області, куди родина повернулася 1956 р., мав доступ до добротної історичної літератури, зокрема російських емігрантських видань (включаючи «Seminarium Kondakovianum») та праць польських і чеських істориків, але з відомих причин у 1967 р. вступив на механіко-машинобудівний факультет Львівського політехнічного інституту. Йому пощастило: професор М.С.Комаров особисто набирив групу на спеціальність «Динаміка і міцність машин», яка була експериментальним поєднанням інженера-механіка та математика-теоретика. До речі, з цієї групи вийшло четверо докторів наук і професорів (один, щоправда, історичних наук) та одинадцять кандидатів технічних наук і доцентів. Здобувши добротну освіту, Л.В.Войтович успішно працював у Всесоюзному науково-дослідному технологічному інституті машинно-тракторного парку (пройшовши шлях від конструктора 3-ї категорії до провідного конструктора та завідувача сектору, а його розробки були відзначені медалями ВДНГ), на виробництві (головний механік і головний інженер одного з найбільших деревообробних підприємств Закарпаття), в армії (заступник командира мотострілецького батальйону з техніки) та на адміністративних посадах (перший заступник голови райдержадміністрації та заступник голови районної ради). Але весь час продовжував займатися історією.

Його зустріч 1985 р. з Я.Д.Ісаєвичем виявилася доленосною і з того часу під керівництвом відомого вченого почалося фахове дослідження історії середніх віків, яке завершилося захистом кандидатської дисертації у 1994 р. («Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.», науковий керівник акад. НАН України Я.Д.Ісаєвич) та докторської дисертації у 2001 р. («Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль», науковий консультант акад. НАН України Я.Д.Ісаєвич) і публікацією понад 300 наукових праць, з яких 9 індивідуальних та 3 колективні монографії, низки підручників, посібників, документальних видань в Україні, Росії, Польщі та інших країнах. Серед них «Генеалогія династії Рюриковичів» (1990 р.), «Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.» (1996 р.), «Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження» (2000 р.), «Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів» (2004 р.), «Княжа доба на Русі: Портрети еліти» (2006 р.), «Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу» (2009 р.), «Medium aevum: Середні віки. Підручник з історії середніх віків для історичних факультетів університетів» (за ред. Л.Войтовича 2010 р.).

Як дослідник Л.В.Войтович сформувався в Інституті українознавства імені І.Крип'якевича, де з 1995 р. працював старшим науковим, а пізніше – провідним науковим співробітником відділу історії середніх віків. 2001 р. розпочав викладацьку діяльність на історичному факультеті Львівського національного університету імені І.Франка, де з 2006 р. очолює кафедру історії середніх віків і візантиністики. Із 2008 р. – професор. Одночасно з підручником історії середніх віків разом зі

спорідненою кафедрою Харківського національного університету імені В.Каразіна створив підручник з історії Візантії (за ред. С.Сорочана і Л.Войтовича), який передано до друку. Спільно з О.Целуйком написав і видав довідник з генеалогії правлячих династій Європи та посібник з генеалогії.

Загалом наукові зацікавлення професора Л.В.Войтовича торкаються генеалогії правлячих династій Рюриковичів, Гедиміновичів та Джучидів-Чингізидів; історії Галицько-Волинської держави та удільного періоду на Русі («Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація», 1998 р.; «Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії», 2006 р.); середньовічної військової історії («Військо і військова організація», 2001 р.), історичної термінології («Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації», 2003 р.; «Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації», 2004 р.) та історії міст. Багато уваги вчений приділяє аналізу міжнародних контактів руських земель, зокрема з кочовим степом («Улус Ногай і Галицько-Волинське князівство», 2008 р). В останні роки дослідник усе частіше звертається до проблем етногенезу і ранньої історії східних слов'ян, зокрема норманського впливу на їх розвиток («Восточное Прикарпатье во второй половине 1-го тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности», 2006 р.; «Баварський Географ»: спроба етнологізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті», 2009 р.; «Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська», 2009 р.). У його творчих задумах є історичні романи.

Загалом дослідження Л.В.Войтовича відзначаються добрим знанням джерел та історіографії, логічністю викладу та схильністю до толерантної полеміки, зокрема з польськими і російськими вченими. Він бере активну участь у міжнародних наукових конференціях та публічних захистах робіт, є членом двох спеціалізованих рад із захисту дисертацій, відповідальним редактором ряду збірників, зокрема фахових часописів «Археологічні дослідження Львівського університету» та «Княжа доба», членом редколегій журналів «Вісник Львівського університету. Серія історична», «Дрогобицький краєзнавчий збірник», «Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства» тощо.

Ювіляр відзначений Премією ім. М.С.Грушевського Президії НАН України (2003 р.), Почесною грамотою Президії НАН України (2008 р.), його монографії двічі удостоєні грамот Форуму видавців України у Львові (2000, 2006 рр.).

У своїй роботі історик-поліглот керується насамперед засадами наукової етики, фаховості та відповідальності. Леонтій Вікторович Войтович вирізняється доброзичливим ставленням до колег і наукової молоді, тактовністю і повагою у взаєминах із зарубіжними вченими. Він досить успішно освоює інтернет-середовище писемних історичних пам'яток. Свій ювілей історик зустрічає у розквіті творчих сил, маючи багато нових планів і проектів. Друзі, колеги й учні бажають ювілярові довгих років, невичерпного натхнення і рясних урожаїв на науковій ниві!

О.П.РЕЄНТ

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА О.М.ЛЕБЕДЕНКА

Наукова, педагогічна та адміністративна діяльність доктора історичних наук, професора, талановитого організатора вищої освіти, мудрого педагога, завідувача кафедри всесвітньої історії, ректора Ізмаїльського державного гуманітарного університету Олександра Михайловича Лебеденка – яскрава сторінка в історії університету та вітчизняної історичної науки.

Народився О.М.Лебеденко 31 травня 1951 р. в місті Рені Одеської області у робітничій родині. У невеликому провінційному місті пройшли його дитинство та юність. 1968 р. закінчив десять класів Ренійської середньої школи №2. Як і більшість хлопців Радянського Союзу, свою трудову біографію розпочав із виробничої діяльності, працюючи слюсарем-електромонтажником Ренійського порту. У 1969–1974 рр. навчався на історичному факультеті Одеського державного університету імені І.І.Мечникова, отримав кваліфікацію історика, викладача історії та суспільствознавства. Після закінчення вузу проходив військову службу у 24-й Самаро-Ульянівській, Бердичівській, тричі Червонопрапорній орденов Суворова та Хмельницького «Залізній» дивізії на посаді начальника зв'язку танкового батальйону з військовим званням старшого лейтенанта.

Після демобілізації працював викладачем історії та суспільствознавства в Ізмаїльському професійному технічному училищі №7. Умови часу потребували активної громадської позиції й О.М.Лебеденко в 1976–1977 рр. перебував на партійній роботі. Згодом повернувся до викладацької діяльності. Мабуть саме в роки професійного становлення вперше здобули публічне визнання притаманні йому риси лідера й організатора. У 1978–1980 рр. він працював директором Ізмаїльської районної заочної середньої школи, а 1980–1982 рр. був стажистом Київського педагогічного інституту імені О.М.Горького.

Із 1980 р. життя надовго пов'язує Олександра Михайловича з Ізмаїльським педагогічним інститутом. Спочатку працював на посаді викладача. У 1983 р. О.М.Лебеденко стає деканом факультету іноземних мов. Паралельно викладає історичні та суспільствознавчі дисципліни, працюючи старшим викладачем історичної кафедри інституту. 1980-ті рр. ознаменувались і першими науковими досягненнями. Саме у цей час визначився основний напрям його дослідницької роботи – політична і партійна історія. У 1983 р. Олександр Михайлович захистив кандидатську дисертацію і здобув учений ступінь кандидата історичних наук.

Перша половина 1990-х рр. стала для О.М.Лебеденка періодом становлення сучасного історика і науковця-новатора. У 1987–1992 рр. він працює доцентом Переяслав-Хмельницької філії Київського державного педагогічного інституту імені О.М.Горького. У його житті ці роки були надзвичайно насиченими і цікавими, адже перебудова у СРСР сприяла появі нових тем та проблем історичних досліджень, що стимулювало науковий пошук молодого вченого. Після навчання в докторантурі при Інституті історії України НАНУ в 1995 р. він захистив докторську дисертацію «Анархізм в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» і згодом отримав учене звання професора.

Після цього рік пропрацював виконуючим обов'язки професора кафедри всесвітньої історії Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту імені Г.С.Сковороди. У листопаді 1996 р. Олександр Михайлович Лебеденко повернувся до Ізмаїла у зв'язку з обранням на посаду ректора державного педагогічного інституту. Тут із

ною силою розкрився науковий і організаторський талант ученого. Із 1997 р. і по нинішній час він очолює цей виш та завідує кафедрою всесвітньої історії.

Олександр Михайлович – блискучий і невтомний керівник. Саме завдяки його зусиллям у 2002 р. педагогічний інститут перетворився на визнаний у Подунав'ї центр високопрофесійної вищої освіти – Ізмаїльський державний гуманітарний університет. На новий рівень сягнула міжнародна діяльність вишу, було зміцнено його матеріально-технічну базу, створено умови для реалізації професорсько-викладацьким колективом свого науково-педагогічного потенціалу, досягнуто успіхів у кваліфікаційній фаховій підготовці студентів та аспірантів, відкрито нові факультети, центр довузівської підготовки та післядипломної освіти, просторий читальний зал бібліотеки тощо.

Ювіляр любить викладацьку роботу і студентів, а вони відповідають йому взаємністю. Лекції з дисциплін «Історія України», «Основи наукових досліджень», спецкурсу «Досвід політичних трансформацій суспільства» він читає розкуто, самобутньо, яскраво. Паралельно з педагогічною діяльністю Олександр Михайлович проводить напружену наукову діяльність. Він – визнаний спеціаліст з історії політичних рухів в Україні кінця XIX – початку XX ст. Ця проблематика отримала свій логічний розвиток у монографії науковця «Історія анархізму в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)» (російською мовою, 1995 р.), ставши фактично першою комплексною працею в українській історіографії з історії анархістського руху. У дослідженнях О.М.Лебеденка звертає на себе увагу вміння виділити головне, побачити суть проблеми між рядками документа. Окрім наукової ерудиції вони відзначаються тонким відчуттям матеріалу, виявляють талант ученого-новатора.

За його безпосередньої участі було підготовлено краєзнавчі та навчальні посібники з історії Українського Подунав'я у двох книгах (1998, 2000 рр.), праці «Українське Подунав'я: минуле та сучасне (2002 р.), «Українське Подунав'я. Роки незалежності» (2008 р.), «Південна Бессарабія (кінець XVIII–XIX ст.)» (2011 р.), в яких з нових концептуальних позицій відтворено історію регіону. За багатством

фактичного матеріалу і новизною наукових положень вони тривалий час залишались фактично єдиними комплексними дослідженнями з історії рідного краю. Не викликає сумніву той факт, що його багатолітня плідна наукова діяльність справила значний вплив на розвиток регіональної історії, а наукова спадщина назажди ввійде до скарбниці знань з історії Українського Подунав'я.

Учений продовжує працювати і в ділянці національної історії. У 2004 р. авторський колектив за участю О.М.Лебеденка опублікував навчальний посібник для студентів-заочників «Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.». У 2011 р. у співавторстві видано посібник для студентів-заочників «Україна: нові часи». До його наукових інтересів відносяться також питання розвитку освіти в Подунав'ї в XIX – на початку XX ст., історії політичного тероризму в Україні та політичних партій початку XX ст.

Сама посада ректора, а також участь у написанні колективних праць постійно вимагають від О.М.Лебеденка поєднання наукової роботи з науково-організаційною діяльністю. Із 2001 р. він – головний редактор «Наукового вісника Ізмаїльського державного гуманітарного університету». Постійно бере участь у міжнародних та всеукраїнських конференціях, форумах, семінарах, член спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, редколегії продовженого видання Інституту історії України НАНУ «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.».

Олександр Михайлович приділяє велику увагу підготовці молодих учених. Він був ініціатором відкриття аспірантури в Ізмаїлі. Під його безпосереднім керівництвом підготовлено чотирьох кандидатів історичних наук, здійснюється робота над двома дисертаційними дослідженнями. Вимогливість, принциповість та чуйність учителя-наставника і керівника забезпечили значні наукові досягнення кафедри всесвітньої історії. Лише з 2001 по 2011 рр. викладачами кафедри було захищено дев'ять кандидатських та одна докторська дисертації. Ректор усіляко заохочує представників середнього покоління науковців до написання докторських дисертацій, створивши в університеті всі умови для цього. Його вагома роль у підготовці висококваліфікованих фахівців-істориків у регіоні беззаперечна. Важко також переоцінити його заслуги у створенні сприятливої для наукової праці творчої атмосфери в університеті.

Невід'ємною складовою біографії О.М.Лебеденка є його громадська діяльність. Показником авторитету ректора стала участь у роботі виконавчого комітету Ізмаїльської міської ради. Неодноразово Олександр Михайлович був обраний депутатом Ізмаїльської міської ради. Різномісна і багатогранна діяльність О.М.Лебеденка здобула високу оцінку громадськості. Він нагороджений дипломом Міжнародного академічного рейтингу «Золота фортуна», срібною медаллю «Незалежність України», знаками Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України» і «Петро Могила».

Олександр Михайлович Лебеденко як науковою та організаційною діяльністю, так і своїми особистими рисами сприяв утвердженню Ізмаїльського державного гуманітарного університету як провідного наукового центру Українського Подунав'я. Він користується заслуженим авторитетом і пошаною серед своїх колег не тільки за наукові знання та значний досвід, а й за такі людські риси, як чуйність, доброзичливість, почуття гумору та щирість. У нього є особливий талант усією силою розуму і широтою своєї душі підтримати, допомогти і вислухати. У будь-якому колективі, товаристві він відразу ж завойовує повагу й авторитет. Ювілярові притаманні високі інтелект і широка ерудиція, гідність і незалежність, тактовність і витримка. Він знає минуле своєї країни, любить її сьогодення і вірить у майбутнє!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

- Актуальні проблеми розвитку Автономної Республіки Крим:** Матеріали круглого столу. (Сімферополь, 11 грудня 2007 р.) / За ред. Н.В.Каповської. – Сімферополь: Сонат, 2007. – 112 с.
- Барановська Н.**
Чорнобильська трагедія: Нариси з історії / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 254 с.
- Брегедда М.**
Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр. – Миколаїв: Іліон, 2010. – 187 с.
- Верменич Я.**
Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 306 с.
- Вирський Д.**
«Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
- Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин:** Статті та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Г.Л.Бондаревського (1920–2003 рр.). (7–8 квітня 2010 р.) / Гол. ред. М.С.Бур'ян. – Луганськ: Віртуальна реальність, 2010. – Ч.1. – 442 с.
- Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин:** Статті та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Г.Л.Бондаревського (1920–2003 рр.). (7–8 квітня 2010 р.) / Гол. ред. М.С.Бур'ян. – Луганськ: Віртуальна реальність, 2010. – Ч.2. – 256 с.
- Гирич І.**
Історичні причини наших поразок і перемог. – Л: Піраміда, 2011. – 142 с.
- Голиш Г.М.**
Крізь роки й епохи: Історія і сучасність Чапаєвської школи. – Черкаси: Вертикаль, 2010. – 284 с.
- Гончаревський В.Е.**
Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К.: Логос, 2011. – 238 с.
- Гордуновський О.М.**
Південна Україна в процесі розвитку хлібно-торгівлі XIX ст.: історіографія, джерела, методологія / Відп. ред. О.Гуржій. – Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2009. – 76 с.
- Грюнвальдська битва – битва народів /** А.Бумблаускас, І.Марзалюк, Б.Черкас. – К.: Балтія-Друк, 2010. – 272 с.
- Гуржій О.І., Реєнт О.П.**
Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України. – К.; Суми: Сумський держ. ун-т, 2011. – 228 с.
- Деревінський В.**
На гребні боротьби: Діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр. – К.: Укр. вид. спілка, 2010. – 220 с.
- Держава і церква в новітній історії України:** Зб. ст. за матеріалами III Міжнар. наук. конф. «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовтня 2009 р.) / Гол. ред. М.І.Степаненко. – Полтава: ПНПУ, 2010. – 358 с.
- Діденко Ю.В.**
Народний рух у державотворчих процесах України (1989–2002). – Одеса: Астропринт, 2006. – 176 с.
- Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів...:** Мат. наук.-теорет. семінару «Нацистська окупація України (1941–1944 рр.): проблеми та перспективи дослідження» (18 квітня 2008 р.) / Гол. ред. В.В.Масненко. – Черкаси: Вертикаль, 2010. – Вип.2. – 184 с.
- Європа – минуле і майбутнє.** Візії та ревізії: Мат. Міжнар. конф. пам'яті Єжи Гедройця (Київ, 24–26 листопада 2006 р.) / Відп. ред. В.Пономарьов. – К.: Критика, 2009. – 247 с.

- Економічна історія України:** Історико-економічне дослідження: У 2 т. / Відп. ред. В.А.Смолій, кер. авт. кол. С.В.Кульчицький. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
- Економічна історія України:** Історико-економічне дослідження: У 2 т. / Відп. ред. В.А.Смолій, кер. авт. кол. С.В.Кульчицький. – К.: Центр-Ніка, 2011. – Т.2. – 608 с.
- Енциклопедія історії України:** У 10 т. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2010. – Т.7: Мл–О. – 728 с.
- Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б.**
До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1928–2010 рр.): Довідково-статистичні матеріали. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – 112 с.
- Інститут українознавства імені І.Крип'якевича Національної академії наук України:** Бібліографія праць наукових співробітників 2001–2010 / Відп. ред. М.Литвин, упор. М.Чебан. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. – 432 с.
- Інститут українознавства імені І.Крип'якевича Національної академії наук України в 2010 р.:** Інформаційний бюлетень / Відп. ред. М.Литвин. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. – 230 с.
- М.В.Келдиш та українська наука:** До 100-річчя від дня народження вченого / Гол. редкол. Б.С.Патон, кер. авт. кол. О.С.Онищенко. – К.: Академперіодика, 2011. – 272 с.
- «Київський патріархат – помісна Українська православна церква»:** Історико-канонічна декларація Архієрейського собору Української православної церкви Київського патріархату від 19 квітня 2007 р. – К.: Вид. від. Укр. православної церкви Київського патріархату, 2007. – 168 с.
- Княжа доба: історія і культура /** Відп. ред. Л.Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип.3. – 404 с.
- Котляр М.Ф.**
Духовний світ літописання. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 338 с.
- Кучер В.І.**
Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – 196 с.
- Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським /** Упор. Н.В.Руденко. – Запоріжжя, 2006. – Вип.16. – 92 с. (серія «Старожитності Південної України»)
- Луняк Є.**
Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел. – К.; Ніжин: Міланік, 2010. – 96 с.
- Магістеріум:** Історичні студії / Відп. ред. В.С.Брюховецький, упор. В.О.Щербак. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2010. – Вип.41. – 92 с.
- Мала енциклопедія теорії держави і права /** За заг. ред. Ю.Л.Бошицького. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 368 с.
- Малиновська О.А.**
Міграція та міграційна політика: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літ-ри, 2010. – 304 с.
- Марченко М.**
Українська історіографія (з інтелектуальної спадщини). – К.: Фенікс, 2011. – 483 с.
- Масленіков В.**
Стародавня історія України в легенді про братів-засновників Києва та в інших легендах і джерелах: Історичний етимологічний словник. – Вид. 4-те. – К., 2011. – 124 с.
- Матеріали науково-практичної конференції,** присвяченої 200-літтю з дня народження видатного вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича (1804–1873) та Дню міста Канева (1 жовтня 2004 р.) / Гол. редкол. В.І.Тулін. – Канів: Вид-во ЧНУ, 2004. – 156 с.
- Мелень М.**
Стежками позачасових зустрічей. – Стрий: Щедрик, 2009. – 644 с.
- Мельниченко В.**
Арбат очима українця. – Москва: Олма-пресс, 2006. – 318 с. (серія «Україна на Старому Арбаті»)
- Мех О.А., Кубальський О.Н.**
Соціальні аспекти розвитку наукового

потенціалу України: історія, сучасність, перспективи розвитку. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 110 с.

Микола Федотович Біляшівський (1867–1926): Біобібліограф. покажчик / Авт.-уклад. А.Ф.Примак. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009. – 52 с.

Мовчан О.М.

Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 312 с.

Молдавський Р.

Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – Вип.16. – 85 с. (серія «Запорозька спадщина»)

Наймарк Н.М.

Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В.Старка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

Народна культура України: традиції і сучасність: Мат. Міжнар. наук. конф., присвяч. 40-річчю заснування Нац. музею народної архітектури та побуту України. (Київ, 8–10 жовтня 2009 р.) / Уклад. П.М.Федака. – К.: Задруга, 2010. – 552 с.

Науомець А.Г.

Ви і ваша аудиторія: Дещо про технологію підготовки доповідей, популярних лекцій, дисертаційних промов і конкурсних проєктів. – К.: Академперіодика, 2010. – 64 с.

Ніжинська старовина: Зб. регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.І.Посохов. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2010. – Вип.9 (12): Ніжинознавчі студії. – 198 с.

Ніжинська старовина: Зб. регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.І.Посохов. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2010. – Вип.10 (13): Пам'яткознавство Північного регіону України. – 166 с.

Ніжинська старовина: Зб. регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.І.Посохов. – К.: УТОПІК, 2011. – Вип. 11 (14): Ніжинознавчі студії. – 194 с.

Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. П.Т.Трощко. – Кам'я-

нець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. – 496 с.

ОУН і УПА в 1944 році: Документи / Упор. О.Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.1. – 292 с.

ОУН і УПА в 1944 році: Документи / Упор. О.Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч.2. – 256 с.

Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Мат. III Міжнар. наук. конф., присвяч. 70-й річниці героїчної оборони Одеси. (Одеса, 15–16 квітня 2011 р.) / Відп. ред. М.І.Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2011. – 400 с.

Павленко С.

Зображення гетьмана І.Мазепи (кінець XVII – початок XX століть). – Чернігів: Русь, 2010. – 144 с.

Петренко І.М.

Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч.1. – 276 с.

Петренко І.М.

Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – Ч.2. – 305 с.

Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С.І.Світленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – Вип.5: Спец. вип., присвяч. 75-річчю трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – 188 с.

Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.С.Степанков. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2010. – Вип.1. – 200 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.18: Приурочений Великій реформі 1861 р. – 305 с.

- Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні:** Стаття 28 мовами / Упор. О.Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.
- Реабілітовані історією:** У 27 т.: Хмельницька область / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Хмельницький, 2010. – Кн.3. – 1126 с.
- Реабілітовані історією:** У 27 т.: Чернігівська область / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Чернігів: Деснянська правда, 2010. – Кн.2. – 710 с.
- Ревергук В.Я., Кочерга Н.Г.**
- В.Г.Короленко** в Полтаві (Громадсько-політична діяльність. 1917–1921 роки). – Полтава: Дивосвіт, 2009. – 124 с.
- Ресент О.П.**
- Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)** / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
- Світленко С.І.**
- Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.:** Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: Герда, 2007. – 460 с.
- Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики** / Кер. авт. кол. М.І.Михальченко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – 358 с.
- Сінкевич Є.Г.**
- Краківська історична школа в польській історіографії.** – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П.Могили, 2010. – 332 с.
- Словник української мови:** У 20 т. / Уклад. Л.Л. Шевченко, В.В.Чумак, Г.М.Ярун та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – Т.1. – 912 с.
- Спецоб'єкт НКВД «Коммунарка» 1937–1941.** – Москва: Be-Art Group, 2009. – 120 с.
- Сторчай О.**
- Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924 рр.).** – К.: Щек, 2009. – 335 с.
- Студії з україністики:** Зб. наук. пр. на пошану дослідника укр. козацтва В.Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження / Відп. ред. Л.Д.Малевиц. – Рівне: Вид. О.Зень, 2010. – 252 с.
- Толочко П.П.**
- Власть в Древней Руси. X–XIII вв.** – Санкт-Петербург: Алетей, 2011. – 200 с.
- Томазов В.**
- Греческие страницы** украинской истории: Популярное изложение / Под ред. В.А.Смолия. – К.: Лыбидь, 2009. – 224 с.
- Україна в 2010 році:** щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / За заг. ред. А.В.Єрмолаєва. – К.: НІСД, 2010. – 528 с.
- Україна – Європа – Світ:** Міжнар. зб. наук. пр.: У 2 ч. / Гол. ред. М.М.Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. – Вип.5, ч.1: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: Міжнар. зб. наук. пр. на пошану проф. М.М.Алексієвця. – 373 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)
- Україна – Європа – Світ:** Міжнар. зб. наук. пр.: У 2 ч. / Гол. ред. М.М.Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – Вип.5, ч.2: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: Міжнар. зб. наук. пр. на пошану проф. М.М.Алексієвця. – 336 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)
- Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність** / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип.19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. – 784 с.
- Українське суспільство 1992–2010:** Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.
- Український гуманітарний огляд** / Гол. ред. Н.Яковенко. – К.: Критика, 2010. – Вип.15. – 212 с.
- Фонд Херсонської духовної консисторії:** відомості про метричні записи 1780–1812 років / Авт.-упор. А.В.Пивовар, М.В.Ковтун. – К.: Академперіодика, 2008. – 312 с.
- «Холодна війна» 1946–1991 рр.:** причини, перебіг, наслідки: Ст. та мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (28 лютого 2011 р.): До 100-ліття з дня народження В.Г.Пічугіна / Гол. ред. М.С.Бур'ян. – Луганськ: Віртуальна реальність, 2011. – 196 с.

Церковь в общественной жизни славянских народов в эпоху Средневековья и раннего Нового времени: Мат. конф. / Отв. ред. Б.Н.Флоря. – Москва: Индрик, 2008. – 112 с.

Цибань В.О.

Нагороди Національної академії наук України: Золота медаль імені В.І.Вернадського; Премії імені видатних учених України: Відзнаки / Відп. ред. В.М.Палій. – К.: Академперіодика, 2010. – 400 с.

«Через трупы врага на благо народа»: «Кулацкая операция» в Украинской ССР 1937–1941 гг.: В 2 т. / Сост. М.Юнге, С.Кокин, Р.Биннер и др. – Москва: РОССПЭН, 2010. – Т.1: 1937: Подготовка приказа №00447, первый этап «кулацкой операции». – 743 с. (серия «История сталинизма. Документъ»)

«Через трупы врага на благо народа»: «Кулацкая операция» в Украинской ССР 1937–1941 гг.: В 2 т. / Сост. М.Юнге, С.Кокин, Р.Биннер и др. – Москва: РОССПЭН, 2010. – Т.2: 1938–1941 гг.: Второй этап репрессий. Завершение Большого террора и восстановление «социалистической законности». – 711 с. (серия «История сталинизма. Документъ»)

Черниш Н.

Нариси з історії світової енциклопедичної справи: Навч. посіб. – К.: Наша культура і наука, 2009. – 212 с.

Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Одеса: СПД Бровкін О.В., 2010. – Вип.5. – 180 с.

Чуднівська кампанія 1660 року у дзеркалі польської історіографії: Зб. наук. публікацій про московсько-польську війну середини XVII ст. / Упор. І.Ярмошик. – Житомир: Вид-во Євенок О.О., 2010. – 112 с.

Чухліб Т.

1000 цікавих фактів і загадок з історії

України. – К.: Національний книжковий проєкт, 2010. – 384 с. (серія «Кишенькова серія»)

Чухліб Т.

Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2011. – 327 с.

Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження: До 195-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка / Кер. авт. кол. В.Щербатюк, гол. редкол. Є.Моїсєєв. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с. (серія «Історія регіонів України»)

Шейко В., Левіна В.

Філософія української національної ідеї та Микола Хвильовий: історико-культурологічний аспект. – К.: Ін-т культурології НАН України, 2010. – 208 с.

Шрагівські читання / Відп. ред. О.Коваленко. – Чернігів: Вид. Лозовий В.М., 2011. – Вип.1. – 128 с.

Юго-Запад. Одессика: Історико-краєведческий научный альманах / Глав. ред. В.А.Савченко. – Одеса: Печатный дом, 2011. – Вип.11. – 268 с.

Юхновський І.Р.

Вибрані праці. Політика / Редкол. В.Ф.Верстюк, І.М.Дзюба, О.Л.Іванків та ін. – Л.: Вид-во Львівської політехніки, 2010. – 566 с.

Я на сповіді сказав би: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / Упор. Ю.Д.Зайцева. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип.5: Усна історія України ХХ ст. – 175 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

KOTLIAR M.F. The Outlaw Princes and the Demesial Disintegration of Rus'	4
VOLOSHCHUK M.M. (<i>Ivano-Frankivs'k</i>). On the Question of East-Slavic Origin of Petrus Filius Pethene	21
SAS P.M. When Was Petro Konashevych-Sahaidachny Burn?	36
KOHUT ZENON (<i>Edmonton, Canada</i>). State Boundary of Ukraine: Cossacks Territorial Vistas from Hetman B.Khmel'nyts'kyi to Hetman I.Samoilovych	50
KONYK Yu.O. (<i>Kherson</i>). Making General Maps and Plans as Activity of the Province Land-Surveying Service in the South of Ukraine in the Last Third of the XVIII – First Third of the XIX	74
NIKOLAIEVA T.M. Socio-Cultural Reference of Entrepreneurs of Ukraine (1861–1914)	95
ZHVANKO L.M. (<i>Kharkiv</i>). Regulatory-legal framework and organs of Social Defense of World War I Refugees During Ukrainian State (April – December, 1918)	108
PANYCH O.I. (<i>Donets'k</i>). Myth about Baptists in Soviet Society in 1950–1980: Superstition and Propaganda	123
AHAPOV V.L. (<i>Donets'k</i>). Miners Groups of Soviet Ukraine and Organs of Government of USSR: Relations on the Eve of and During the Spring Strike in 1991	143

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KUL'CHYTS'KYI S.V. Periodization of Native History in the Studies of Institute of the History of Ukraine of NASU.	161
PAPAKIN H.V. Ukrainian Institutional History: Science Specific, Sources Base	174
FEDORUK Ya.O. The East European Political Crisis at the Middle of XVII in Historiography	191

BOOK REVIEWS

KATRENKO A.M. I.M.Petrenko. Matrimonial Relations in Daily Life of Russian State Laity in XVIII	204
KNYSH H.M. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). V.F.Soldatenko. Ukraine in Revolutionary Age: Historical Essay-chronicle: In 4 vol. – Vol.III: 1919.	209
VEDIENIEIEV D.V. Partisan War in Ukraine. Diaries of Commanders of Partisan Detachments and Communities. 1941–1944	213

CHRONICLES

HYZENKO Yu.I. (<i>Mykolaiv</i>). I International Theoretical and Practical Conference “Arkas Readings”	217
DUBYK M.H. X International Scientific Conference “Belarus and Germany: History and Modernity”	219

ANNIVERSARIES

VELYKOCHYI V.S., KUHUTIAK M.V., RAIKIVS'KYI I.Ya. (<i>Ivano-Frankivs'k</i>). Commemorating the 90-th Anniversary of Doctor of History, Professor O.Yu.Karpenko	221
VERSTIUK V.F. Commemorating the 70-th Anniversary of Doctor of History, Professor R.Ya.Pyrih	224
LYTVYN M.R. (<i>L'viv</i>). Commemorating the 60-th Anniversary of Doctor of History, Professor L.V.Voitovych	230
REIENT O.P. Commemorating the 60-th Anniversary of Doctor of History, Professor O.M.Lebedenko	232

NEW PUBLICATIONS Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	235
--	-----